

કાવ્યસુમુચ્ચય

ભાગ ૨

કર્તાનાં પુસ્તકો

- ૧ પ્રમાણુશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા સં. ૧૯૭૮
- ૨ કાવ્યસમુચ્ચય ભા. ૧-૨ સં. ૧૯૮૦
- ૩ ગોવિંદ ગમન (સંપાદક
અ. નરહરિ દા. પરીખ સાથે) સં. ૧૯૮૦
- ૪ કાવ્ય પ્રકાશ (ઉલ્લાસ ૧થી ૬: અનુવાદ)
(અં રસિકલાલ છોાં પરીખ સાથે) સં. ૧૯૮૦
- ૫ ધ્રુમ્મ પદ (અં ધર્માનંદ કોસમ્બી સાથે) સં. ૧૯૮૧
- ૬ પૂર્વોલાપ (સટીક સંપાદન) સં. ૧૯૮૩
- ૭ દ્વિરેકની વાતો સં. ૧૯૮૫
- ૮ કાવ્યપરિચય ભા. ૧-૨
(અં નગીનદાસ નાં પારેખ સાથે) સં. ૧૯૮૫
- ૯ સ્વૈરવિહાર સં. ૧૯૮૭

કાવ્યસમુચ્ચય

ભાગ ૨

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડરોડ, અમદાવાદ
મુદ્રક: ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક

સન ૧૯૩૧

સંવત ૧૯૮૭

ભાગ ૧—કિં. રૂ. ૧-૦-૦

ભાગ ૨—કિં. રૂ. ૧-૮-૦

૨૦૬૨

૬૮૧-૩૦૪

પાઠક

(૧૯૩૧)

૨૭૬૨૩

આવૃત્તિ ૨ જી

પ્રત ૨૦૦૦

પ્રકાશક

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટ

એસ. બી. શાહની કું.

૩૦૮૨, પાનકોરનાકા, અમદાવાદ.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ આવૃત્તિમાં મૂળ આવૃત્તિનાં કાવ્યો એનાં એ રાખ્યાં છે; માત્ર પહેલી આવૃત્તિમાં કેટલાંક કાવ્યો ઉપર આપવાં રહી ગયેલાં ટિપ્પણુ ઉમેરેલાં છે. જતાં અહીં સંગૃહીત કાવ્યો ઉપર અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તેટલાં બધાં ટિપ્પણો આપ્યાં નથી. આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ બહાર પડ્યા પછી આધુનિક કાવ્યો ઉપર કેટલુંક દીકાસાહિત્ય બહાર પડ્યું છે. પૂર્વાભાષની સંટીક આવૃત્તિ માટે હું જવાબદાર છું, પણ તે સિવાય પ્રો. નરસિંહરાવે આ વિષય ઉપર અનેક દૃષ્ટિએ, લેખોથી અને ભાષણોથી વિવેચન કર્યું છે અને પ્રો. બલવંતરાય દાકોરે હમણાં જ 'આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ'ની લેખમાળા પૂરી કરી છે, અને તે થોડા સમયમાં પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થવાની છે. આ બધું ટિપ્પણુ આ ગ્રન્થમાં મૂકવા જતાં ગ્રન્થનું કદ ઘણું વધારવું પડે, જે ગ્રન્થની મૂળ યોજનાની બહાર છે. એટલે મારા શિક્ષકો અને અભ્યાસીઓ તે સાહિત્યનો ઉપયોગ કરી લેશે એમ આશા રાખી માત્ર માર્ગદર્શક થોડી દીકા આપવાની અસલ યોજનાને વળગી રહ્યો છું.

અમદાવાદ
તા. ૧-૬-૩૧

}

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

ભૂમિકા

ગ્રન્થનાં વિષય પ્રયોજન અને અધિકારીનો નિર્દેશ કરવાનો પ્રાચીન સંપ્રદાય અત્યારે પણ આદર્યોગ્ય છે. પણ આ ત્રણેય અનુ-બન્ધોની ચર્ચા પૃથક્ થઈ શકે નહિ. ગ્રન્થનો વિષય તેના પ્રયોજનથી નિયત થાય છે અને પ્રયોજન હમેશાં અધિકારીને લક્ષીને પ્રવર્તે છે માટે ત્રણેયની ચર્ચા ભેગી કરવી ઇષ્ટ છે.

આ મંત્રહનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આધુનિક સાહિત્યમાંથી જે કાંઈ રસ-દષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ હોય તે એકત્ર કરવું, ગૂજરાતી સાહિત્યમાં રસ લેનારો વર્ગ દહાડે દિવસે વધતો જાય છે તેમની રસવૃત્તિને રોચક પૂરતી સામગ્રી રજૂ કરવી એ છે. તેમાં એ પણ સરત રાખી છે કે નવા ઉછરતા સાહિત્યરસિક વર્ગની કાવ્યની રસવૃત્તિ ધડાય, કેળવાય, સર્વ-તોમુખી થાય, પરિશુદ્ધ થાય અને પકવ થઈ સારાસાર વિવેકમાં સદૃશ નીવડે એમ થવા આધુનિક કાવ્યસાહિત્યમાંથી એ વર્ગ જે જે વાંચવું જોઈએ તે પણ આ મંત્રહમાં આપી દેવું. આમાં સામગ્રીની ઉત્કૃષ્ટતા જેટલી મહત્ત્વની છે તેટલી જ તેની ઇયત્તા પણ છે. કાવ્યો સારાં વાંચવાં જોઈએ એટલું જ નહિ પણ ઘણાં વાંચવાં જોઈએ એ પણ રસવૃત્તિ ધડાવા માટે આવશ્યક છે. માટે અત્યાર સધીના

સંગ્રહો કરતાં આ સંગ્રહ જરા મોટો કરી તેને બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની આપણા જીવન ઉપરની અસર સાહિત્યમાં પ્રગટ થવા માંડી ત્યારથી આપણો આધુનિક સાહિત્યનો યુગ આરંભાયો; અને એ આરંભ સર્વમતે દલપતરામ અને નર્મદાશંકરથી થયો. પણ બે સંસ્કૃતિઓનો સંગમ નદીઓના સંગમ જેવો છે. તે સંગમમાંથી બન્ને સંસ્કૃતિના વિચારોનાં, રસવૃત્તિઓનાં વિવિધરંગી સ્ત્રોતો અનેક વહનોમાં વહેવા માંડે છે. વિશેષે કરીને જાતિ, ધર્મ, સંપ્રદાય વગેરેની વિવિધતા વાળા આપણા દેશમાં આ સ્ત્રોતો અનેકરંગી થયાં છે. આ લિન્નલિન્ન સ્ત્રોતોમાંથી આચમન કરવાનો પણ ઉદ્દેશ છે.

આ પરિણામને એક જ વાક્યમાં કહેવાનું સાહસ કરવું હોય તો એમ કહેવાય કે સાહિત્ય સંપ્રદાયદષ્ટિ છોડી, સમસ્ત લોકવૃત્તની-સમગ્ર જીવનની અભિમુખ થવા માંડ્યું. આ પહેલાંના સાહિત્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાંપ્રદાયિક હતો. માટે જ દયારામ જેવા લોકપ્રિય કવિનાં કાવ્યો સમજવાને માટે પણ તેની પાછળ રહેલી સંપ્રદાયની ભોંય સમજવાની જરૂર પડે છે. નરસિંહ મહેતાની જેમ, સંપ્રદાયમાં જ કોઈ અતિ ઉચ્ચ કોટિએ જતાં ધર્મના મુક્તિવાળા વાતાવરણમાં તેની સંકડાશ સરી પડતી; એ સંપ્રદાયદષ્ટિ, વિરોધી અનિષ્ટો સામે થતાં સમગ્ર જનતાભિમુખ થતી; અખાની અને ધીરાની કવિતા અને 'કળિકાળ'નું ધણુંખરું સાહિત્ય આવી રીતે સાર્વલૌકિક બને છે. પ્રેમાનંદનું સાહિત્ય પણ ઉદ્દેશથી તો સાંપ્રદાયિક જ હતું; માત્ર કવિની પ્રતિભાથી સમગ્ર જીવન ઉપર તે રેલાયું. સામળનું સાહિત્ય લોકવિષયક ગણી શકાય પણ હાલની દષ્ટિએ એને શુદ્ધ કાવ્યસાહિત્ય કેટલા કહેશે? તેમાં ક્યારસ છે, તે પણ માત્ર બનાવોના ચમત્કારનો જ છે અને એ પદ્ય કરતાં ગદ્યનો વિષય છે. પશ્ચિમના સંસર્ગથી આ દષ્ટિ ફરી જાય છે. માત્ર સંપ્રદાય કાવ્યનો ઉદ્દેશ રહેતો નથી. એનો સૌથી નિદર્શક દાખલો દલપતરામમાંથી જ મળે છે. દલપતરામનું ઘણું લાંબું-કદાચ લાંબામાં

લાંબું એક કાવ્ય સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનું છે તે આપણામાંથી કેટલા જાણે છે ? અને દલપતરામના કાવ્યોના અભ્યાસમાં એ અન્ય ક્યારે જોવાય છે ?

આધુનિક યુગમાં પણ પશ્ચિમની અસરથી જે કવિઓ ઓછાવત્તા અસ્પૃષ્ટ રહ્યા તેમનાં કાવ્યોમાં આ સાંપ્રદાયિકત્વ છે. આ સંગ્રહમાં તેવા ત્રણ કવિઓ આવે છે : અરજુન (આશરે ઈ. સ. ૧૮૫૦-૧૯૦૦)* અનવર (૧૮૪૩-૧૯૧૬) અને ત્રિભુવન પ્રેમશંકર (૧૮૬૪-૧૯૨૩). અરજુન ભગત આ અસરથી લગભગ અસ્પૃષ્ટ જ રહી ગયા છે અને તેમનું સાહિત્ય તેમના ગુરુઓ નિરાંત રણછોડની પરંપરાનું છે પણ તેમનાં કાવ્યોમાં તાબાપણું છે અને નવીન બળ ઉગ્રતા અને સરલતા છે. અનવર મુસલમાન સંત છે. તેમના શિષ્યવર્ગમાં હિંદુમુસલમાન બંને હતા. તેમનાં ધણાંખરાં કાવ્યો વેદાન્તનાં ભજનોની ઢાળનાં છે. મુસલમાનોને માટે તેમણે કૃષ્ણભક્તિની મુશી ગઝલો ગાઈ છે અને હિંદુઓને તે મિથ્યા સ્પર્શસ્પર્શના વહેમથી પર રહેવા ઉપદેશ આપે છે. તેમની ભાષામાં શાંત સાત્ત્વિક પ્રસાદ છે. મસ્ત કવિ ત્રિભુવન આ પ્રણાલીના છેલ્લા કવિ ગણાય. તેમનાં 'સ્વરૂપપુષ્પાંજલિ'નાં કાવ્યો જૂની ઢબનાં યોગાનુભવનાં ભજનો છે. 'કવિતા અને સાહિત્ય'માં કહ્યું છે તેમ પશ્ચિમના કાવ્યસંસ્કારોથી તેઓ કેવળ અસ્પૃષ્ટ નથી. તેમનાં ઘણાં કાવ્યો આધુનિક જ છે. પણ 'કલાપીનો વિરહ', 'જો કે એ કાવ્યોનો પ્રકાર આધુનિક છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાન, વિચાર, પદ્ય વગેરેની દૃષ્ટિએ જેતાં જૂની ઢબનું છે અને કર્તાના સંપ્રદાયની છાપ તેના પર તરી આવે છે.

આ સંગ્રહમાં આવતા સર્વ લેખકો વિશે કાંઈ કહેવાનો અહીં ઉદ્દેશ નથી. આ સંગ્રહમાં મોટો ભાગ હજી વિદ્યમાન લેખકોનો જ છે. અને વિદ્યમાન લેખકોનાં કાવ્યો વિશે ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ કહેવું એ

* માત્ર વિદેહ સાક્ષરોના જન્મ મરણની સાલ આપેલી છે.

સાહસ છે એમ હું માનું છું. હજી તેમાંના ઘણા તો ઘણું લખશે એવી આશા છે. અને જેમ ચિત્ર જેવા માટે અમુક અંતર જોઈએ છીએ તેમ કાવ્યોને બરાબર ઇતિહાસદષ્ટિએ જોવાને પણ અમુક કાલનું અંતર આવશ્યક છે. માટે અહીં તો આધુનિક સાહિત્યમાં હાલ ક્યાં ક્યાં વિશિષ્ટ અંગો વિકાસ પામ્યાં છે તેનો જ વિચાર કરીશ. અને તેમ કરતાં જે જે લેખકોના વ્યક્તિત્વની છાપ તેના પર પડી છે તે બતાવવા પ્રયત્ન કરીશ.

આધુનિક સમયમાં સૌથી પહેલા દલપતરામ (૧૮૨૦-૧૮૯૮) આવે છે. તેમને વિશે ઘણું લખાઈ ગયું છે અને સાહિત્યમાં તેમનાં કાવ્યોની યોગ્ય ગણના હવે થઈ ગઈ છે. એમનાં કાવ્યો લોકભોગ્ય હતાં, લોક માટે જ લખાયેલાં હતાં, અને ઘણે ભાગે બોધાત્મક અને સભારંજક હતાં. પણ સભારંજક અને બોધાત્મક પદ્યોમાં ખરે કાવ્યરસ ન જ હોય એ વિચારને હું સંમત નથી. તેમના વડંબકોએ એમની સહેલી શૈલી પકડી લઈ બોધાત્મક નીરસ જોડકાં લખ્યાં એ ખરું. પણ દલપતરામનાં કાવ્યો પોતાના માનવબંધુઓ પ્રતિ વહેતો પ્રેમ હતો, અને પોતાના અજ્ઞાન બંધુઓ તરફ તેણે બોધાત્મક અને સભારંજક રૂપ આડંબર વિના સ્વાભાવિક રીતે જ ગ્રહણ કર્યું છે. તેમના હારયરસમાં આ જ કારણથી પોતાના જ્ઞાનનું અભિમાન, કે તર્જન્ય લોક તરફના તિરસ્કારનો ડંખ પણ નથી. અને માટે જ હજી પણ સામાન્ય લોકોના મોટા વર્ગમાં તેમનાં કાવ્યો ઘણાં જ પ્રિય છે. તેમનું આયુષ્ય અને કવનકાળ લાંબો હતો તે ખરેખર ગૂજરાતી ભાષાનું સદ્ભાગ્ય ગણવું જોઈએ કારણ કે તેથી કાવ્યરસિક વર્ગ ઘણો વધ્યો અને ભાષા પણ પુષ્કળ ખેડાઈ. તેમની રીતિ અને શૈલીના ઘણા લેખકો થયા પણ તેમાં ખાસ ઉલ્લેખ કરવા જેવા કોઈ નથી.

નર્મદાશંકર- (૧૮૩૩-૧૮૮૬) દલપતરામના સમકાલીન હતા અને તેમના પ્રતિસ્પર્ધી ગણાતા. તે સમયે એમાંથી

ખરે કવિ કોણ તેના મતભેદ બહુ તીક્ષ્ણ હતા પણ અત્યારના વાંચનારને એ પ્રશ્નમાં એટલો રસ નહિ પડે અને એ એ વચ્ચેનો ભેદ પણ આટલો અંતરે ઝોછો લાગે છે. નર્મદાશંકરનો સાહિત્યનો ક્ષણો ઘણો બહોળો છે. ગદ્યશૈલીનો વિકાસ તેમણે કર્યો. ગૂજરાતી ભાષામાં કાશ સૌથી પહેલાં લખ્યો, વિશાલ નિબંધ સાહિત્ય કૃત્યું, અને તે એકદમ એટલાં પ્રસંધા અને રૂઢ થયાં કે આપણું ગદ્ય આટલું આધુનિક છે એ એમને એમ આપણે માની પણ ન શકીએ. પણ અહીં આપણે એમની કાવ્યસાહિત્ય ઉપરની અસર ખાસ વિચારવાની છે. તેમનાં કાવ્યોમાં 'નેસ્સો' છે, જુસ્સો ખરે અને પ્રયત્ન છે, અને જુસ્સાને જ તેઓ કાવ્યની ખરી કસોટી માનતા પણ ભાષાનું પ્રવાહીપણું અને કલા તેમનામાં ઝોછાં હતાં. વળી વ્યંગ્ય જે કાવ્યનું જીવનસર્વસ્વ છે તે પણ સાધારણ હતું. પણ શબ્દોની વ્યંજકશક્તિ અને ભાષાનું પ્રવાહીપણું શબ્દોના વપરાશથી જ વધે છે અને તેમના નવીન અને ઉજ્જવળતા વિચારોને અનુરૂપ ભાષા, છન્દ, રીતિ તેમને મળી ન આવે એ સ્વાભાવિક છે. 'નેસ્સો'ના મતથી કાવ્ય અંતર્મુખ બન્યું, સ્વાનુભવરસિક કે આત્મલક્ષી કાવ્યો લખાવાની શરૂઆત થઈ. તેમનાં કુદરત મંબધી કાવ્યો ઘણાંખરાં બાહ્યવર્ણનનાં છે પણ તેમાં પણ કોઈ કોઈ જગાએ ખરા હૃદયના ભાવો પ્રકટ થાય છે એમ સંગ્રહમાં આપેલા નમૂનાથી વાંચનારને ખાત્રી થશે.

આ બન્ને પછી, તેમના સમકાલીન, અને વિવેચક તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ, સાક્ષર નવલરામ (૧૮૩૬-૧૮૮૮) આવે છે. તેઓ દલપત કરતાં નર્મદાશૈલી તરફ વધારે ઢળતા હતા પણ તેમનાં કાવ્યોમાં નર્મદાશંકર કરતાં વિશેષ ગાંભીર્ય, વિવેક, ભાષાની અને વિચારની પસંદગી, ઠરેલપણું હતાં. તેમની કેટલીએક હોરીઓ અત્યારે પણ મીઠી અને તાજી લાગે છે. તેમના સ્ત્રીવિષયક સાહિત્યને આપણા સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન મળ્યું છે; તેમનું મેઘહૂત ભાષાન્તર રસવાહો અને ગૂજરાતીને અનુકૂળ નવીન મેઘછન્દમાં છે તે સાંઝે વખણાયું છે.

આની પછી સાહિત્યમાં કંઇક દુર્લભ પામેલા ભોળાનાથ સારાભાઈ (૧૮૨૩-૧૮૮૬) અને કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ (૧૮૫૧-૧૮૯૬) વિશે કંઇક કહેવું જોઈએ. બન્નેનાં કાવ્યોમાં ઇશ્વરની ભક્તિનાં જ પદો છે; બન્નેની ભાષા દલપતરામ જેવી સરલ અને સીધી છે; બન્નેએ સુગેય પદો વધારે સારાં લખ્યાં છે. ગેય પદોની ગેયતા જ્યાં સુધી ન સમજાય અને કંઠમાં ન ઉતારાય ત્યાં સુધી તેના તરફ દુર્લભ રહે એ સ્વાભાવિક છે. પણ અત્યારે ગૂજરાતમાં સંગીત કંઈક પણ પ્રસરતાં કેશવલાલનાં ભજનો અને બાગેસરીઓ ઠેર ઠેર ગવાય છે તેટલાં સદ્ગત ભોળાનાથનાં ગવાતાં નથી—તેમનાં કાવ્યોની વિદ્વાતભરી રસચર્યા થઈ છે છતાં. તેનું એક જ કારણ કદાચી શકીએ છીએ કે ભોળાનાથનાં કાવ્યો ઉપર પ્રાર્થનાસમાજની છાપ છે અને એ અંપ્રદાય હોય એવી તેના તરફ લોકની વૃત્તિ થઈ અને રહી. પણ લોકોએ સદ્ગત ભોળાનાથ તરફ ગમે તેવી વૃત્તિ રાખી હોય પણ સાહિત્યમાં તેમની અસર અવગણી શકાય તેવી નથી. તેમનાં કાવ્યો પર મરાઠી ખ્રિસ્તિ અને વૈદિક ભક્તિકાવ્યોની અસર છે. તેઓ ઇશ્વરની મહત્તા સૃષ્ટિનાં સૌંદર્યમાં અને નીતિ નિયમમાં પ્રત્યક્ષ કરતા. અને તેથી તેમનાં કાવ્યોમાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં દૃષ્ટાં કવનો છે અને નીતિનો ગંડા આદર છે. આ સર્વ અસરો તેમના કુટુંબના ખીજા લેખકોમાં પણ ઉતરી આવી છે.

આ જગાએ કહેવું જોઈએ કે આપણા સાહિત્યપર અંગ્રેજ જેવા પરદેશી સાહિત્યની એક બાજુ જેમ અસર થઈ તેમ બીજી બાજુ આપણાં પ્રાચીન સંસ્કૃત વગેરે સાહિત્યની પણ થઈ. અંગ્રેજ કૃષ્ણવણીને લીધે જ અભ્યાસીઓની જિજ્ઞાસા પ્રાચીન સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્ય તરફ દોરાઈ તેમાંથી કાવ્ય, નાટક, મૌકિકોના અનુવાદો થયા. અને આપણા સાહિત્યપર તેની અસર પણ જુદી પરબાઈ આવે એવી થઈ છે.

આ અસર નીચે જ લીમરાવ ભોળાનાથે (૧૮૫૧-૧૮૬૦) સંસ્કૃત મહાકાવ્યની ઢબે 'પૃથુરાજ રાસો' લખ્યું પણ તેઓ એ દિશામાં વધારે પ્રયાસ કરી શક્યા નથી. એજ અસર નીચેનું બીજું મહાકાવ્ય 'ઇન્દ્રજિત વધકાવ્ય' સદ્ગત દોલતરામ કૃપારામનું (૧૮૫૬-૧૯૧૬) છે પણ તેમાં સ્વતંત્ર પ્રતિભા કરતાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યની પરંત્રતા વધારે છે.

આધુનિક સાહિત્ય અનેક રૂપે કાલ્યું છે. તેનાં અનેક વિશિષ્ટ અંગો છે. તે સર્વ જો કોઈ એક જ સાક્ષરનાં કાવ્યોમાં જોવાં હોય તો તે શ્રી નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાં મળશે. આ દષ્ટિએ શ્રી નરસિંહરાવ આધુનિક કાવ્યસાહિત્યના પ્રતિનિધિ યોગ્ય રીતે ગણાયા છે. તેમણે ૧૮૮૭માં 'કુસુમમાલા' પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરી તેમાં જણાવ્યું હતું કે પાશ્ચાત્ય દેશની કવિતા કેવી લખાય છે તેનો પરિચય ઉદાહરણો દ્વારા કરાવવો એવો તેનો ઉદ્દેશ હતો. પણ તેમના વિશે કંઈ પણ વિશેષ કહેવા પહેલાં પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની અસર વિશિષ્ટરૂપે તપાસવાની જરૂર છે.

દલપત નર્મદના યુગમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની આપણા ઉપર જે અસર થયેલી તે પ્રધાન પણ આપણા વિચારો ઉપર. તેની ખરી સર્વ-દેશીય અસર તો ત્યારે આપણા લેખકોએ ઉચ્ચ અંગ્રેજી કેળવણી લીધી ત્યારે થઈ અને તેથી આખા સાહિત્યનું સ્વરૂપ બદલાયું. અંગ્રેજી સાહિત્યની અસર કેવળ અંગ્રેજી સાહિત્યની જ નહિ પણ આખી દુનિયાનાં સાહિત્યની ગણવી જોઈએ. અંગ્રેજોના સંબંધથી હિંદુસ્તાન જેમ દુનિયાનાં બલો સાથે સંઘટનમાં આવ્યું તેમ અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા આપણું સાહિત્ય પણ જગતનાં સાહિત્ય અને વિચારબલોના સંપર્કમાં આવ્યું. અને આપણું પ્રાચીન આર્ય સાહિત્ય આપણા ઉપર જે અત્યારે અસર કરે છે તે પણ એક બાબુ આપણા બૂના સાહિત્ય તરીકે અને બીજી બાબુ જગતના સાહિત્યના અંશ તરીકે. આ અનેક બલોના મહામંથનમાં આપણા સાહિત્યમાં અનેક નવા વિચારોનું પૂર

આવ્યું. આ સાથે કાવ્યસાહિત્યમાં એક બીજો ફેરફાર પણ લક્ષમાં રાખવા જેવો છે. દલપતરામ નર્મદાશંકરમાં પશ્ચિમના વિચારોની અસર છે; તેથી ઉપર કહી ગયો તેમ કાવ્યનો ઉદ્દેશ સાંપ્રદાયિક મટ્યો. પણ આ પરિણામ ધણે અંશે કેવળ ઉચ્છેદક હતું. તેથી કાવ્યનો ઉદ્દેશ સંપ્રદાય કે ભક્તિ સિવાય બીજો કોઈ હોઈ શકે એમ થયું, પણ કાવ્યનું સ્વરૂપ કેવું જોઈએ એ વિશે કાંઈ ચોક્કસ વિચારો અસ્તિત્વમાં આવેલા નહિ. પશ્ચિમનાં અને આપણાં પ્રાચીન કાવ્ય અને સાહિત્યની ચર્ચાથી કાવ્યમાં પ્રધાનપણે કલા હોવી જોઈએ એ દૃષ્ટિનો નવીન રીતે આગ્રહ થયો. આ રીતે કાવ્યનું વસ્તુ અને બાહ્ય સ્વરૂપ બન્ને વિશે અભ્યાસપૂર્વક વિચારો બંધાતાં મુખ્ય પરિણામ એ આવ્યું કે કાવ્ય કેવળ વિદ્વદ્ભોગ્ય બન્યું. કલા સર્વોપભોગ્ય હોવી જોઈએ એ સૂત્રનો અર્થ જોએ એમ કરતા હોય કે બધા માણસો કાવ્ય સમજીને રસ લે એવાં કાવ્યો તે જ કાવ્યો ગણાય, તો એવાઓને માટે આ પરિણામ કદાચ અનિષ્ટ ગણાય. પણ હાલ બીજા દેશોમાં પણ કાવ્ય એ અર્થમાં સર્વોપભોગ્ય નથી. ઇંગ્લંડ જેવા કેળલાયેલા દેશમાં કવિઓ લોકપ્રિય હોય છે, લોકો તેમનો આદર કરે છે, તેમનાં કાવ્યોની પ્રશંસા પણ કરે છે પણ તેમનાં કાવ્યો વાંચતા કે સમજી શકતા નથી, તો આપણા જેવો દેશ જ્યાં ધણો વર્ગ બિલકુલ કેળવણી વિનાનો જ છે ત્યાં વિદ્વાન અને અશિક્ષિત વચ્ચેનું અંતર એટલું મોટું હોય તેમાં નવાઈ શી? સર્વ સમજી શકે એવાં કાવ્યો પણ હોઈ શકે અને એવાં કાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં નથી એ શોચનીય છે પણ એટલા માટે એવાં ન હોય એ કાવ્યો જ નહિ એમ ન કહી શકાય. પણ આધુનિક સાહિત્ય સામેની આ ફરિયાદમાં કંઈક તથ્યાંશ છે ખરો. કવિને વાણી અને અર્થના, વિચારના ઉપાદાનથી સૃષ્ટિ નિર્માણ કરવાની છે તેથી તે તે ભાષા બોલનાર લોકોના જીવનથી અળગો પડી શકતો નથી. લોકોમાં રહીને જ તે પોતાના હૃદયની વિશાળતા પ્રમાણે

પોતાની કલ્પનાથી ગમે તેવી સૃષ્ટિ રચી શકે. પણ આપણું આધુનિક કવિહૃદય પરદેશના સાહિત્યથી ઘડાયું, પોપાયું. તેથી શબ્દો અને વાક્યો અંગ્રેજી રૂઢિનાં અને વ્યંગ્યાર્થનાં વપરાવા માંડ્યાં એટલું જ નહિ પણ કલ્પના પણ અંગ્રેજી વિચાર અને ભાવનાની ભોંયપર પોતાની રચના કરતાં શીખી. પોતાના લોકો તરફ તેની દૃષ્ટિ કોઈ પરદેશીના જેવી ધૂણાયુક્ત થઈ ગઈ. કાવ્યનું સમસ્ત વાતાવરણ પરદેશી થઈ ગયું. આ પરિણામ, હોય ત્યાં, કોઈ ઉદાવરણથી સાબીત કરી શકાય નહિ માત્ર અનુભવથી ઝોળખી શકાય. એવાં કાવ્યો લોકહૃદયને સ્પર્શ ન શકે. લોકોની કલાલિરુચિ બુદ્ધિ પારના આત્માના કોઈ અગમ્ય ઊંડાણમાંથી સ્પુરે છે. ત્યાં જઈ પોતાનો સંદેશો પહોંચાડવો એ કવિનો વિરલ અધિકાર છે. લોકો તરફના સર્વવ્યાપી પ્રેમ વિના એ બની જ ન શકે. પણ આ આપણી પરિસ્થિતિનું અનિવાર્ય પરિણામ છે અને આપણા જીવનમાં ઝાઝું ટકે એમ લાગતું નથી.

ઉપર કચેલી સામાન્ય ચર્ચા શ્રી નરસિંહરાવનાં કાવ્યોને કેટલે અંશે લાગુ પડે છે એ સંગંધી મતભેદને પુષ્કળ અવકાશ છે, અને તેનો નિર્ણય સમય જ કરી શકશે. પણ બિલકુલ મતભેદને અવકાશ ન હોય તેવા તેમનાં કાવ્યોના ગુણો છે. તેઓ ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસી છે અને શબ્દો બહુ વિચારીને વિવેકથી પસંદ કરીને વાપરે છે. ‘જ’ ‘ને’ ‘કંઈ’ જેવા અપુષ્ટ શબ્દો તેમનામાં વિરલ જ દેખાશે. તેમને સંગીતનો સારો અભ્યાસ છે અને તેમણે ઘણાં સુગેય કાવ્યો લખ્યાં છે. પશ્ચિમનાં Lyrics સંગીતકાવ્યો, કે ભૂમિકાવ્યોના જેટલા પ્રકારો છે તે લગલગ સઘળાનો તેમણે પ્રયોગ કર્યો છે, છન્દોનાં નવાં તેમજ જૂનાં સંવાદી રૂપો તેમને સિદ્ધ છે. તેમનાં કાવ્યો સુસ્થિર અને દૃઢબન્ધવાળાં છે. વિષયની દૃષ્ટિએ, આપણા રસજ વાર્તિકકાર શ્રી આનંદશંકર કહે છે તેમ તેમની વિશિષ્ટતા પ્રકૃતિના કવિ તરીકે છે. તેમણે પ્રકૃતિના નવાં પ્રદેશો શોધી આપ્યા નથી પણ તેમનાં કાવ્યોમાં સૃષ્ટિનાં અખૂટ સૌંદર્યવાળાં અંગો

અન્દ્ર, તારક, નિશા, કેકિલ, રજની વગેરેનાં વર્ણનો છે; એ વર્ણનો કેવળ બાહ્ય પદાર્થોનાં નથી પણ એક સસ્કારી હૃદયનાં પ્રતિબિંબો છે. તેમનાં ચિંતનાત્મક કાવ્યોમાં, ઈશ્વરની પ્રાર્થનાઓમાં અને તેમની કરુણ પ્રશસ્તિમાં શ્રદ્ધાળુ મનન છે અને માનવહૃદયના ઊંડા ભાવોનું સ્ફોટન છે. તે સિવાય અનેક આછા ઘેરા ભાવોનાં લલિત કાવ્યો તેમણે લખ્યાં છે. એડવિન આર્નોલ્ડના Light of Asia 'જમ્બુ-જ્યોતિ'નું તેમણે રસિક ભાષાન્તર આદ્યું છે જે ક જમ્બુદ્વીપની જ્યોતિ પશ્ચિમમાં પ્રતિબિંબિત થઈ એ પ્રતિબિંબનું પ્રતિબિંબ ગૂજરાતીમાં ઝીલવા કરતાં મહત્તર કાર્યો એમની પ્રતિભાને યોગ્ય ધણું હોય. તેમણે અનેક રીતિઓ અજમાવી છે, અંગ્રેજી કાવ્યોનાં ભાષાન્તરો અને અનુકરણો કર્યાં છે, 'ઉત્તરા અને અભિમન્યુ' જેવાં ખંડકાવ્યો લખ્યાં છે. આ સર્વ પ્રકારોનાં ઉદાહરણો આ સંગ્રહમાં આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ઉપર જણાવ્યું તે 'ઉત્તરા અને અભિમન્યુ' કાવ્ય કાન્તના તખલ્લુસથી પ્રસિદ્ધ, મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના (૧૮૬૭-૧૯૨૩) 'વસન્ત વિજય'ની રીતિનું છે. તેમણે સૌથી પ્રથમ ભાવને અનુરૂપ છન્દો ફેરવવાની અને આ જાતનાં ખંડકાવ્યો લખવાની રીતિ શરૂ કરી. આ લેખકનું શોકમય અવસાન હજી 'હમણાં જ' થયું છે અને તેમનાં કાવ્યો વિશે ઘણી ચર્ચા પણ થઈ છે. માત્ર એમની એટલી જ વિશેષતા અહીં નોંધીશું કે ખીજા કોષ્ટમાં વિરલ જ જણાય તેવી તેમનાં કાવ્યોમાં ભાવ અને રીતિની અનુરૂપતા છે. જે નવા ભાવો અને વિચારો આપણા સાહિત્યમાં પ્રકટ થવા મથતા હતા તે પોતાને અનુરૂપ વ્યંજન એમનામાં મેળવે છે. પ્રાસની નવીનતા, છન્દોનો વૈભવ, શબ્દોનું પ્રભુત્વ, વાણીનું મીઠું સંગીત, વર્ણનનું સચોટપણું, ભાવની મૃદુતા ઋણુતા ઉદારતા, શૈલીનું લક્ષ્યવેધિત્વ અને આખા કાવ્યમાં ભાવની સમગ્રતા એ એ સર્વમાં તેમની કલા વિશિષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે.

તેમની કલાતું સૌંદર્ય નિરવચ છે. તેમની પંક્તિએ પંક્તિએ જાણે વાહ્મધુ ટપકે છે. તેમને જૂનાં વૃત્તો અને શબ્દોના સૌંદર્ય માટે એટલો આદર હતો કે તેમાંથી કાંઈ ઉપર એમણે અત્યાચાર કર્યો નથી. એનો અર્થ એવો નથી કે સાહિત્યમાં એમણે નવા પ્રયોગો કર્યા નથી. ખંડશિખરિણી અને અંબલીગીત પ્રથમ એમણે લખ્યાં અને ગેય પદો પણ કેટલાંક લખ્યાં છે. તેમના જેવો પ્રબળ, હૃદયને ભેદી નાખે એવો કરુણ (tragic) અન્યત્ર લાગ્યે જ મળશે. પણ તેમનામાં વિષયની વિવિધતા ઓછી છે. તેમનાં ઘણાંખરાં કાવ્યો કરુણ પ્રેમ ઉપર છે અને ઉત્તરવયનાં કાવ્યો સંપ્રદાયની છાયામાં આવે છે.

તેમના સાહિત્યમિત્ર શ્રી બુલવંતરાયનાં કાવ્યની ધારી તેમનાથી બલકે આધુનિક ખીજ કવિઓથી સ્વતંત્ર અને જુદા જ પ્રકારની છે. સંસ્કરની જમાવટથી કૃત્ય કરતા તેમના વિચારોને જન્મમાં યતિસ્વાતંત્ર્યવાળો પૃથ્વી અનુકૂળ પડ્યો છે અને વ્યૂહમાં મિલ્ટનના જેવા સર્જન પંક્તિઓના ખંડો અને અંગ્રેજીના અનુકરણના સોનેટો અનુકૂળ પડ્યા છે. શબ્દોના ઉચ્ચારોમાં અને જન્મના યતિમાં તેઓ શિદ્ધાન્તથી વિલક્ષણ છૂટ લે છે. તેઓ ખોતે ખોતાની શૈલીને 'ખડખડી' કહે છે અને કાવ્યચર્યામાં પણ તેમને જોડી દૃષ્ટિ છે. પણ 'ખડખડી'નો અર્થ રસહીન કરવાનો નથી. અંગ્રેજ સાહિત્યમાં બ્રાઉનિંગની શૈલી ખડખડી (rugged) ગણાય છે અને નારિકેલફલસંમિત વચ્ચો મારવેઃ એ વાક્યમાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યોનો દીકાકાર મહિનાય એ જ શૈલીના રસનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેમનું કાવ્ય નિઝર થઈ ગમે તે વિષય સ્વીકારે છે. અને ગમે તેવા શાસ્ત્રીય અને ફિલસૂફીના વિચારોને કાવ્યમાં ગૂંથે છે. તેમણે 'ખેતી' ઉપર મનોહર કાવ્ય લખ્યું છે, આર્ય સંસ્કૃતિના ભવિષ્ય વિશેના વિચારો 'આરોહણ'માં લખ્યાં છે, જગતના ઇતિહાસમાં વિરોધી બલોના સંઘટનથી જીવસૃષ્ટિ, માનવસૃષ્ટિ, સંસ્થાઓ વગેરે, વિકાસ પામી તેનું 'પડ-પડપલિના' 'રાસ' તરીકે નિરૂપણ કર્યું છે, મધ્યયુગનું

ચન્દ્ર, તારક, નિશા, ફાકિલ, રજની વગેરેનાં વર્ણનો છે; એ વર્ણનો કેવળ બાહ્ય પદાર્થોનાં નથી પણ એક સંસ્કારી હૃદયનાં પ્રતિબિંબો છે. તેમનાં ચિંતનાત્મક કાવ્યોમાં, ઈશ્વરની પ્રાર્થનાઓમાં અને તેમની કરુણ પ્રશસ્તિમાં શ્રદ્ધાળુ મનન છે અને માનવહૃદયના ઊંડા ભાવોનું સ્ફોટન છે. તે સિવાય અનેક આજા ઘેરા ભાવોનાં લલિત કાવ્યો તેમણે લખ્યાં છે. એડવિન આર્નોલ્ડના Light of Asia 'જંમ્બુ-જ્યોતિ'નું તેમણે રસિક ભાષાન્તર આદ્યું છે જે ક જંમ્બુદ્વીપની જ્યોતિ પશ્ચિમમાં પ્રતિબિંબિત થઈ એ પ્રતિબિંબનું પ્રતિબિંબ ગૂજરાતીમાં ઝીલવા કરતાં મહત્તર કાર્યો એમની પ્રતિભાને યોગ્ય ધણું હોય. તેમણે અનેક રીતિઓ અજમાવી છે, અંગ્રેજી કાવ્યોનાં ભાષાન્તરો અને અનુકરણો કર્યાં છે, 'ઉત્તરા અને અભિમન્યુ' જેવાં ખંડકાવ્યો લખ્યાં છે. આ સર્વ પ્રકારોનાં ઉદાહરણો આ સંગ્રહમાં આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ઉપર જણાવ્યું તે 'ઉત્તરા અને અભિમન્યુ' કાવ્ય કાન્તના તખલ્લુસથી પ્રસિદ્ધ, મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના (૧૮૬૭-૧૯૨૩) 'વસન્ત વિજય'ની રીતિનું છે. તેમણે સૌથી પ્રથમ ભાવને અનુરૂપ છન્દો ફેરવવાની અને આ જાતનાં ખંડકાવ્યો લખવાની રીતિ શરૂ કરી. આ લેખકનું શોકમય અવસાન હજી હમણાં જ થયું છે અને તેમનાં કાવ્યો વિશે ઘણી ચર્ચા પણ થઈ છે. માત્ર એમની એટલી જ વિશેષતા અહીં નોંધીશું કે ખીજા કોષ્ટમાં વિરલ જ જણાય તેવી તેમનાં કાવ્યોમાં ભાવ અને રીતિનો અનુરૂપતા છે. જે નવા ભાવો અને વિચારો આપણા સાહિત્યમાં પ્રકટ થવા મથતા હતા તે પોતાને અનુરૂપ વ્યંજન એમનામાં મેળવે છે. પ્રાસની નવીનતા, છન્દોનો વૈભવ, શબ્દોનું પ્રભુત્વ, વાણીનું મીઠું સંગીત, વર્ણનનું સચોટપણું, ભાવની સૃદ્ધતા ઋણુતા ઉદારતા, શૈલીનું લક્ષ્યવેધિત્વ અને આખા કાવ્યમાં ભાવની સમગ્રતા એ એ સર્વમાં તેમની કલા વિશિષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે.

તેમની કલાત્મક સૌંદર્ય નિરવધ છે. તેમની પંક્તિઓ, પંક્તિઓ જાણે વાહ્મધુ ટપકે છે. તેમને જૂનાં વૃત્તો અને શબ્દોના સૌંદર્ય માટે એટલો આદર હતો કે તેમાંથી કાંઈ ઉપર એમણે અત્યાચાર કર્યો નથી. એનો અર્થ એવો નથી કે સાહિત્યમાં એમણે નવા પ્રયોગો કર્યા નથી. ખંડશિખરિણી અને અંજનીગીત પ્રથમ એમણે લખ્યાં અને જેય પદો પણ કેટલાંક લખ્યાં છે. તેમના જેવો પ્રબળ, હૃદયને ભેદી નાખે એવો દ્રશ્ય (tragic) અન્યત્ર ભાગ્યે જ મળશે. પણ તેમનામાં વિષયની વિવિધતા ઓછી છે. તેમનાં વર્ણનાંખરાં કાવ્યો દ્રશ્ય પ્રેમ ઉપર છે અને ઉત્તરવયનાં કાવ્યો સંપ્રદાયની છાયામાં આવે છે. તેમના સાહિત્યમિત્ર શ્રી બ્રહ્મવંતરાયનાં કાવ્યની ધારી તેમનાથી બલકે આધુનિક ખીબા કવિઓથી સ્વતંત્ર અને જુદા જ પ્રકારની છે. લક્ષ્મણની જમાવટથી કૃત્ય કરતા તેમના વિચારોને છન્દમાં યતિસ્વાર્ત્થવાળો પૃથ્વી અનુકૂળ પડ્યો છે અને વ્યૂહમાં મિલ્ટનના જેવા સુર્ગગ-પ્રક્રિતઓના ખંડો અને અગ્રેણના અનુકરણના સોનેટો અનુકૂળ પડ્યા છે. શબ્દોના ઉચ્ચારોમાં અને છન્દોના યતિમાં તેઓ સિદ્ધાન્તથી વિલક્ષણ છૂટ લે છે. તેઓ પોતે પોતાની શૈલીને ‘ખડખડી’ કહે છે અને કાવ્યચર્યામાં પણ તેમને જાડી દૃષ્ટિ છે. પણ ‘ખડખડી’નો અર્થ રસહીન કરવાનો નથી. અગ્રેણ સાહિત્યમાં આઉર્નિંગની શૈલી ખડખડી (rugged) ગણાય છે અને નારિકેલફલસંમિત વચ્ચો મારવેઃ એ વાક્યમાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યોનો ટીકાકાર મલ્લિનાથ એ જ શૈલીના રસનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેમનું કાવ્ય નિઝર થઇ ગમે તે વિષય સ્વીકારે છે. અને ગમે તેવા શાસ્ત્રીય અને ફિલસૂફીના વિચારોને કાવ્યમાં ગૂંથે છે. તેમણે ‘ખેતી’ ઉપર મનોહર કાવ્ય લખ્યું છે, આર્ય સંસ્કૃતિના ભવિષ્ય વિશેના વિચારો ‘આરોહણ’માં લખ્યા છે, જગતના ઇતિહાસમાં વિરોધી બલોના સંઘટનથી જીવસૃષ્ટિ, માનવસૃષ્ટિ, સંસ્થાઓ વગેરે, વિકાસ પામી તેનું ‘પ’-‘પ’-ઉપતિના ‘રાસ’ તરીકે નિરૂપણ કર્યું છે, મધ્યયુગનું

એક મહાકાવ્ય આરંભ્યું છે પણ તે 'તોડેલી ડાળ'નું વૃક્ષ હજી આપણે જોવા પામ્યા નથી. તેમનામાં જીવાનીનો જુસ્સો, ઉત્સાહ, પૌરુષ, નવું કરવાનું સાહસ, વિચારગાંભીર્ય છે અને તેમનાં કાવ્યો વિચાર-ભારે છે, કવચિત્ વિચાર-જટિલ છે. તેમનાં કાવ્યોનો સૌથી ઉત્તમ અંશ એ છે કે તેમની કલા હવા ઉપર ક્ષણિક ચિત્ર કાઢતી નથી પણ સ્પર્શક્ષમ વસ્તુનું ધીગું સ્થાપત્યકામ રચે છે. તેમની કલ્પના ગમે તેટલા ઉચ્ચનમાં વસ્તુસ્પર્શ ખોતી નથી.

આવી જ સ્વતંત્ર ધારી હુરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવની (૧૮૫૬-૧૮૯૫) છે. વીરરસને માટે તેઓ પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ વિચાર છન્દ રીતિ. શબ્દના એકસરખા વેગથી ઉત્સાહ અને વીર્ય વ્યંજિત કરી શકે છે. તેમની હોરીઓ રેખતા લાવણીઓ મુગેય અને વીર્યવાન છે.

અંગ્રેજીથી કંઇક ઓછી પરદેશી એવી ફારસીની પણ આપણા સાહિત્ય ઉપર અસર થઈ છે. તે સૌથી પહેલાં ખાલાશંકર ઉલાસરામમાં (૧૮૫૯-૧૮૯૮) શરૂ થાય છે. તેમનો ફારસીનો અભ્યાસ સારો હતો, કેટલાંક ફારસી કાવ્યોનો તેમણે અનુવાદ કરેલો છે, અને એ જ ઢબની ગુજરાતી ગઝલો પણ લખી છે. છતાં તેમની ગઝલોમાં ફારસી શબ્દોની એટલી જમાવટ નથી. તેઓ સંસ્કૃતના પણ સારા અભ્યાસી હતા અને તેથી તેમનાં કાવ્યોમાં સંસ્કૃત શબ્દો પણ પુષ્કળ આવે છે. તેમની વિશેષતા સુષીના જેવી મસ્તિમાં છે, અને કોઈ અલભ્ય સૌંદર્યની પ્રાપ્તિ માટેના દિલના ઊંડા દર્દમાં છે. તેમની કલ્પના પ્રગલ્ભ અને પ્રમત્ત છે, એ પ્રમત્તાવસ્થામાં શબ્દો અને કોઈ વાર વિચારવિવેક સંબંધી અત્યંત છૂટ લે છે. વિષયની વિવિધતા પણ તેમનામાં નથી અને કાવ્યો તેમણે ઘણાં થોડાં લખ્યાં છે, પણ જેટલાં લખ્યાં છે તે બધામાં મસ્તિનો રસ છે. તેમના ફારસી અને સંસ્કૃત જ્ઞાનથી પંડિત કવિ જગન્નાથ કંઈક યાદ આવે છે. બન્ને મસ્ત, બન્નેનું વલણ જૂના નિયમો સામે છૂટ લેવાનું, અને કદાચ આકસ્મિક પણ બ્યાન ખેંચે એવું સરખાપણું-બન્નેનો શખરિણી ઉપરનો કાણુ વિદેહ

સાક્ષરોમાં મણિશંકર અને બાલશંકરનાં કાવ્યો વાંચનારને તક્ષીન કરી
 ાયત્તપર ચિરસ્થાયી સંસ્કારો પાડે છે.

. એ કારસી કાવ્યસ્રોતને મણિલાલ નલુભાઇ દ્વિવેદીએ (૧૮૫૮-
 ૧૮૯૮) જુદી દિશાથી આવી કંઇક વિપુલ બનાવ્યું. તેમની ગઝલોમાં
 કારસી શબ્દપ્રયોગ અને વિચારો વિશેષ છે, તેમની પણ મસ્તી બાલ
 જેટલી જ છે, પણ વેદાન્તદ્રિલસુષ્પી અને યોગાનુભવથી તેમનું સ્રોત
 દુરધિગમ્ય બને છે; મસ્તી, શબ્દમાધુર્ય, ગેયતા છતાં તે પ્રસાદ ખોષ
 દે છે. આ ક્રમમાં છેલ્લો રાજવી કવિ કલાપીનો (૧૮૭૪-૧૯૦૦)
 ઉલ્લેખ કરવો જોઇએ. એક સમયે તે ગુજરાતમાં ધણાજ લોકપ્રિય
 હતા અને હજુ મોટા જુવાનવર્ગ તે વાંચે છે. તેમનાં કાવ્યોનું અનેક-
 વાર દોહન થઇ તેમાં વાંચવા જેવું શું કેટલું છે તે ચોક્કસ થઇ ગયું
 છે. તેમના સંબંધી કાન્તનો અભિપ્રાય, જે કે તે સમયે બહુ ચર્ચાયા
 હતો છતાં, અત્યારે તે સીકારાશે કે કલાપી કવિ કરતાં સ્નેહી છે.
 તેની લાગણીઓ ખરી છે, અને ભાષા પ્રવાહી, આડંબર વિનાની
 અને સતત વહેતી છે પણ ખરો કલાકાર અંગત અનુભવને પ્રકટ
 કરવા પહેલાં તેને જે સ્વરૂપ આપે છે, તે તેમનામાં ક્યાંક જ છે.
 અને તેમનાં કાવ્યોમાં દિલના દર્દ સાથે નિર્બળતા પણ વ્યક્ત થાય છે.
 એવાં કાવ્યોં ટાળવાને મેં સંભાળ રાખી છે જે કદાચ કેટલાક ટીકા-
 કરોને અતિસંભાળ પણ લાગે. તે જીવ્યા હોત તો તેમનું ક્ષાત્ર ધૈર્ય
 પણ તેમાં પ્રકાશિત થાત અને ધણા વિચારો પુખ્ત અને પ્રૌઢ બનત.
 પણ તેમના અકાલ મરણથી એ આપણે તર્ક કરવાનો જ રહ્યો.

. મલબારી અને ખખરદારને નામે સાહિત્યમાં મશહૂર થયેલ
 ખેહેરામજી મેહેરવાનજી મલબારી (૧૮૫૩-૧૯૧૨) અને શ્રી. અર-
 દેશર ફરામજી ખખરદારનો જુદો ઉલ્લેખ કરું છું તે તેઓ ગૂજરાતી
 સાહિત્યમાં કાઇ રીતે જુદા પડી ગયા છે માટે એમ નહિ પણ પારસી-
 બંધુઓ અત્યારે પારસી ગૂજરાતી લખે છે તેમાં આ બે વિરલ અપવાદ
 છે માટે. મલબારીનું કાવ્યસ્રોત દલપત નર્મદની અસરોના કાળમાં

શરૂ થયેલું અને તે વિચાર, ભાવ, લાગણી અને ભાષા સર્વમાં શુદ્ધ ગૂંજરાતી છે. સુધારાનાં અને દેશપ્રીતિનાં કાવ્યો તેમનાં પ્રસિદ્ધ છે પણ કોઇ કોઇ કાવ્યમાં મૃદુ લાગણી અને ઊંડું ચિંતન પણ છે. ખખરદારનાં પ્રથમનાં કાવ્યોમાં દલપતરામની અસર છે પણ પછી તેઓ કાવ્યના સર્વ પ્રદેશમાં દેખા દે છે. સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં કાવ્યોમાં તેમણે ‘ચંપેલી’ અને ‘સનાતન અંધાર’ જેવા વિષયો પર લખ્યું છે. પણ તેમની વિશેષતા વીરરસ કાવ્યો અને સ્વદેશગીતોમાં છે. તેમણે અનેક નવીન છન્દો યોજ્યા છે, અને તેનો ચમત્કાર તેના ઉચ્ચારમાં, અને છન્દની ચાલમાં છે. તેમનાં કાવ્યો ઉત્તરોત્તર ગંભીર થતાં આવે છે, હજુ ઘણાં કાવ્યોની તેમની પાસેથી આશા રાખીએ છીએ, કોઇ નવા છન્દમાં લખેલા એક મહાકાવ્યની તો તેમણે હમણાં જ આશા આપી છે, સ્વદેશગીતના ભાવ, રીતિ, આપણા સાહિત્યમાં હજુ આધુનિક જ છે એ સર્વ જોતાં તેમને વિશે યથાયોગ્ય અભિપ્રાય બંધાવાને હજુ લાંબું અંતર જોઇશે. અહીં તો વિશિષ્ટ કાવ્યશૈલી માટે અને સતત સાહિત્યસેવાને માટે ઉલ્લેખ કરવો જોઇએ તે સાદામાં સાદો કાર્યો છે.

આધુનિક કાવ્યોનાં વિશિષ્ટ અંગોનું નિરૂપણ કવિ ન્હાનાલાલના ઉલ્લેખ વિના અધૂરું જ ગણાય. તેમનો કવનકાલ હજુ વીસમી સદીથી જ શરૂ થયો ગણી શકાય પણ એટલા સમયમાં તેમણે કાવ્યસાહિત્યમાં વિપુલ ઉમેરો કર્યો છે. નવી ઢબનાં લાંબાં કાવ્યો અને નાટકો આપણે લાંબે વખતે તેમનાં જ જેવા પામ્યા છીએ. અને પ્રસિદ્ધ થયાં છે તેથી વધારે સાહિત્ય હજુ તેમની પાસે છે એમ સૌ જાણે છે. તેમણે પ્રજાના જીવાન વર્ગની આશા અભિલાષા ઉત્સુકતાને કલામાં સાકાર કરી તેને લગભગ એક વીસીથી મન્ત્રમુગ્ધ કરી રાખ્યો છે. પ્રેમ, કુદરતનું સૌંદર્ય, ઈશ્વરભક્તિ અને શ્રદ્ધાનાં નવાં જ સ્વરૂપો અતિ રમણીય શબ્દોમાં તેમણે ગાયાં છે. તેમની કલ્પના રમણીય તેટલી જ વિશાલ અને ઉન્નત છે. સૌન્દર્યના કોઇ નવીન જ પ્રદેશો

તેઓ નજર આગળ ખુલા કરે છે. જૂનાં લોકગીતોમાં વહેતું રસસ્રોત તેમણે પોતાનાં કાવ્યોમાં વાળ્યું છે. મનને ગલગંલી કરે તેવા તેમજ રસમાં તરખોળ કરે તેવા ભાવો લલિત સંગીતમાં તેમણે સૌકર્યથી ગાયા છે. તેમનું લગ્નપ્રેમનું નિરૂપણ વિવેકી, મર્યાદશીલ, શુદ્ધ અને કુદરત જેવું મોહક રમતિયાળ અને સ્વાતંત્ર્યવાળું છે. તેમની ઉપમાઓ ઉત્પ્રેક્ષાઓ નવીન પ્રકારની છે અને છતાં તે અનુલવનિષ્ઠ છે એમ વાંચનારને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. પણ જે નવીનતાથી તેઓ મોહક છે તે જ નવીનતાથી તેઓ સખ્તમાં સખ્ત ટીકાને પાત્ર પણ થયા છે. અત્યારે ગૂજરાતમાં ક્રાંધ પણ લેખક એમના જેટલો લોકપ્રિય અને તે સાથે જ ટીકાપાત્ર નહિ હોય. તેમણે એક નવી જ શૈલી શરૂ કરી છે જે નથી ગદ્ય કે નથી પદ્ય. કાવ્યને માટે તેઓ ક્રાંધ પણ પરંપરાથી આવેલી નિયમિત પદ્યરચના આવશ્યક માનતા નથી, માત્ર ડોલન આવશ્યક માને છે. ડોલનને તેઓ અંગ્રેજી rhythmનો સમાનાર્થ શબ્દ કહે છે, અને કહેવું જોઈએ કે અંગ્રેજીમાં જે rhythm ગદ્યથી પદ્યને વ્યાવૃત્ત કરે છે તેમાં નિયમિત તાલ અને લય હોય છે તેવાં એમની શૈલીમાં નથી. પણ એ લાંબી ચર્ચા હજી બન્ને પક્ષથી પૂરી થઈ લાગતી નથી. અને તેને વિશે મતનિર્દેશ કરવા ઉપરાંત અહીં વિશેષ પ્રસ્તુત પણ નથી. એ શૈલી વિશે ગમે તે મત હોય પણ તેમની એ શૈલીના ટીકાકારોએ પણ તેમની ગેય કૃતિઓની અપૂર્વ મીઠાશની કદર કરી છે અને તેમનાં કાવ્યોના મધુર વ્યંગ્યનું સ્ટ્રોટન કરવામાં આહલાદ માન્યો છે. તેમના અલકારો નવીન છે એ ખરૂં પણ ઘણીવાર એકબીજા સાથે ગૂંચાઈ જઈ એકબીજાની શક્તિને હણે છે; અને તેમનામાં માત્ર શબ્દચમત્કૃતિ જ છે એવી ટીકાને અવકાશ આપે છે. આ લેખકની લોકપ્રિયતામાં નવીનતાનો મોહ કેટલો કારણભૂત છે અને તેમની વિરૂદ્ધની ટીકામાં, એકવાર કરેલી અતિપ્રશંસાનો પ્રત્યાઘાત કે તેમની રસહીન નકલોનો કંટાળો કેટલો કારણભૂત છે તે તો સમય જ નક્કી કરી શકે.

આ સંગ્રહમાં અનુવાદો, સાહિત્યની એક પ્રવૃત્તિ બતાવવા માટે લીધા છે. તેમાં ઘણા લેખકોના અનુવાદો લેવાને બદલે દિશા બતાવનારા જે જે લાગ્યા તે જ માત્ર લીધા છે. અનુવાદોને કાવ્યસંગ્રહમાં સ્થાન આપવા સંબંધી ઘણો મતભેદ હશે. પણ આ સંગ્રહના ઉદ્દેશને એ આવશ્યક છે તેમાં લાગ્યે જ મતભેદ હશે. છાયાકાવ્યોથી પણ રસવૃત્તિ ધડાય છે અને તેમની સાહિત્ય ઉપરની અસર અભ્યાસીએ જાણવી પણ જોઈએ. રસદષ્ટિએ, રસમીમાંસાની દૃષ્ટિએ, છાયાકાવ્ય જો કાવ્ય હોય તો તે સ્વતંત્ર કાવ્ય જ છે. આપણા પ્રાચીન કવિઓએ ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી અનેક વ્યાખ્યાનો લખ્યાં છે તે સઘળાં જો કે શુદ્ધ અનુવાદો નથી તોપણ તે ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે અનુવાદને પણ કાવ્યસાહિત્યમાં સ્વતંત્ર કાવ્યની પડછે સ્થાન મળ્યું છે. સંસ્કૃત અનુવાદોમાં ખાસ જેમના અનુવાદોની અત્યાર સુધી અનન્ય ખ્યાતિ છે એવા શ્રી કેશવ હ. ધ્રુવના અને મણિલાલ ન. દ્વિવેદી તથા નવલરામના થોડા જ લીધા છે. અંગ્રેજીના પણ અનુવાદો કે અનુકૃતિઓ લીધી છે અને જે બંગાળી અને એક ફારસી અનુવાદ લીધો છે. આપણું સાહિત્ય ક્યાં ક્યાંથી સમૃદ્ધ થાય છે અને તેમાં શી ખોટ છે તે આ ઉપરથી કંઈક જણાશે.

રંગભૂમિ ઉપર લજવાતાં નાટકો આપણા શુદ્ધ સાહિત્યથી અલગ રહ્યાં છે એ શોચનીય સ્થિતિ છે. એવા જે નાટકકારો કવિ નથુરામ સુન્દરજી (૧૮૬૨-૧૯૨૩) અને કવિ મૂળશંકર મુળાણીનાં ગીતો લીધાં છે; તે સારાં કાવ્યો સાથે પણ સરખાવી શકાય તેવાં છે તે જોતાં આપણા જુવાન શિક્ષિત વર્ગે એ અણખેડાયલા ક્ષેત્રમાં કામ કરવા હામ ભીડવી જોઈએ.

માનવ હૃદયના સૌથી સૂક્ષ્મ, રહસ્યમય અને જીવંત અનુભવ જ કાવ્યસ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે. આ રીતે કાવ્ય કે કલા જ પ્રજાનું જીવન ઘડે છે એમ કહેવાય અને એના વિચારો પ્રજાની ભાવિ દિશા બતાવે છે એમ પણ કહેવાય. દલપતરામે સ્વદેશીનો, સેવાવ્રતનો, ગામ પંચા-

યતો કરવાનો ઉપદેશ કર્યો હતો તે અત્યારે ગૂજરાતમાં ઓછો વત્તો
 વહેવાર સ્વરૂપમાં દેખાયો છે. નર્મદાશંકરે જે સાહસ અને પ્રેમશૌર્ય,
 અને હુરિલાલ દુવે જે તેજસ્વી ઉત્સાહનાં ગીતો ગાયાં છે તે ગૂજ-
 રાત ઉપર કેવળ વ્યર્થ ગયાં લાગતાં નથી. અનવરનો સ્પર્શસ્પર્શનો
 ખોધ આટલે વરસે પણ જનસમાજમાં ધીમે ધીમે મૂળ ઘાલતો
 દેખાય છે. હજી ખંગાળામાં છે તેમ, સમસ્ત ગૂજરાતને એક કરી
 કાઢ મહા ઉત્સાહને પૂરે ચડાવે એવું કાવ્ય આપણા સાહિત્યમાં નથી.
 નર્મદાશંકરે પ્રેમશૌર્ય ગાયેલું તે બન્ને જુદે જુદે પ્રવાહે, સાહિત્યમાં તેની
 પછી પણ વહ્યું છે. આપણું પ્રેમ ઉપરનું સાહિત્ય આપણા સાહિત્યનો
 સમસ્ત ઇતિહાસ બેતાં, મગરૂરી ધરવા જેવું અને જેટલું છે.
 પણ દાંપત્યપ્રેમ સિવાયનાં પ્રેમનાં બીજાં રૂપો, મૈત્રીલાવ,
 બંધુલાવ, માબાપ તરફનો પ્રેમ, ભાઈ બહેનનો પ્રેમ, એનાં
 કાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં કેટલાં વિરલ છે? આપણા જીવનમાં
 પરિચયમાં આવેલા આપણા ગુરુઓ, આપણા નેતાઓ, આપણા
 મહાપુરુષો, આપણા કવિઓ અંબંધી કાવ્યો કેટલાં ઓછાં છે?
 વળી જેમાં સમસ્ત ગૂજરાત, ભણેલા અભણ એક સરખો રસ લઈ
 શકે, જેમાં અનંત રૂપે તરવરતા મનુષ્યસ્વભાવનું નિરૂપણ હોય
 એવું સાહિત્ય ક્યાં છે? બાલસાહિત્યની ખોટ આપણામાં હજી તેવી
 ને તેવી જ છે. હાસ્યનાં અનેક રૂપોમાં દલપતરામે અને કંઈક નવલ-
 રામે જે મર્માળાં કાવ્યો લખ્યાં તેવાં, લોકો તરફના વિશાળ સ્નેહથી
 ઉદ્ભવેલાં, અને અભિમાન કે દ્વેષ કે અંગત કડવાશથી કેવળ મુક્ત,
 એવાં હાસ્યનાં કે કટાક્ષનાં કાવ્યો ક્યાં છે? દાંપત્યપ્રેમ અને સૃષ્ટિ-
 સૌંદર્ય એ બે વિષયો બાદ કરતાં, માનવ હૃદયને રસોદ્યોધક બીજા
 વિષયો કેટલા ખેડાયા? મૃત્યુ, શોક, વિષાદનાં કાવ્યો છે. પણ ધર્મ-
 વૃત્તિ, કર્તવ્યનો ઉત્સાહ, આત્મભોગ, સરલતાની કદર, દાનવીરતા,
 યુદ્ધ, મુસાફરી, ઉલરાતા જીવનનો આનંદ, વગેરે ઉપર, કૃત્રિમતા કે
 આડંબર વિનાનાં કાવ્યો કેટલાં જૂજ છે? આ સર્વ વિષયોનાં મને

મળી શક્યાં તેટલાં કાવ્યો મેં નમૂના રૂપે આપ્યાં છે અને મારે કહેવું જોઈએ, કે તે બધામાં રસનું એક સરખું ધોરણ સાચવવું અશક્ય હતું.

કાવ્યો પસંદ કરવાના ધોરણ વિશે પણ મારે ખુલાસો કરવો જોઈએ. સૌથી પ્રથમ મહત્ત્વ મેં રસદષ્ટિને આપ્યું છે. તેથી ગૌણ રીતે આધુનિક કાવ્યોનાં વિશિષ્ટ અંગોનાં અને જુદા જુદા વિષયનાં નિર્દેશક ઉદાહરણો આપવાની સરત રાખી છે. તે સાથે એક જ વિષયનાં કે એક જ રીતિનાં બે કાવ્યોની તુલના થઈ શકે, એક કાવ્યનું અનુકરણ કોઈ વાર મૂળ કરતાં ઝાંખું અને ઉતરતું તો કોઈ વાર મૂળ કરતાં પણ વધારે ઉત્કૃષ્ટ કેવું હોય છે તે પણ ઉપરની દૃષ્ટિએ અને અધીન રહીને બતાવી શકાય એવી રીતે કાવ્યો ચૂંટ્યાં છે. કોઈ કોઈ વાર એકાદ કડી શ્લોક કલ્પના કે વિચારને માટે આખું કાવ્ય સંગ્રહમાં લીધું છે તો કોઈ જગાએ કાવ્યમાં એકાદ વાંધા ભરેલા શબ્દ કે વિચારને માટે કાવ્ય છોડી પણ દેવું પડ્યું છે.

તે ઉપરાંત મારો લાંબાં કાવ્યો તરફનો પક્ષપાત પણ વાંચનારના ધ્યાન પર આવ્યા વિના નહિ રહે. આધુનિક કાવ્યસાહિત્ય ઘણુંખરું દૂંઝાં કાવ્યો, મુક્તકોનું જ બનેલું છે. આનું એક કારણ—અને કદાચ મુખ્ય કારણ—એ છે કે આપણા ઘણા ખરા લેખકોને પોતાની કેવળણીમાં અંગ્રેજી Lyricsનો જ અભ્યાસ કરવાનો હતો—હોય છે; મહાકાવ્ય હોય છે તો પણ તેની ઊંડી અસર થવા પામતી નથી. આધુનિક મનોદશા, આપણી વધતી જતી નિર્બળતા અને મનની ઉપર ઉપરની ચંચલતા પણ આમાં કંઈક કારણભૂત છે. આ અને આવાં બીજાં કારણોથી આપણું મન નાનાં નાનાં કાવ્યોને અનુરૂપ, અને તેથી ઘણું ભાગે કલ્પના અને એકાગ્રતા—સંમાધિનો સતત યોગ આવશ્યક હોય તેવાં લાંબાં કાવ્યોને પ્રતિકૂલ બનતું બન્યું છે. આથી માસે માસે પ્રગટ થઈ અસ્ત થતું ઘણુંખરું સાહિત્ય કાવ્યના ઘણા જ આછા રંગવાળું, વસ્તુ સત્ત્વ અને રીતિમાં નિર્બળ, નમાલું બનતું

જાય છે. આ સ્થિતિના પ્રતીકાર માટે લાંબાં કાવ્યો આ સંગ્રહમાં મૂક્યાં છે. પણ તેટલા માટે કોઇ દ્વંદ્વાં કાવ્યોને સંગ્રહની યોજનામાંથી બહિષ્કૃત કર્યા નથી એ વાંચનાર નોંધ શકશે.

સંગ્રહ કરવામાં સંગ્રહકર્તા પોતાના અભિપ્રાયો કાવ્યની ચૂંટ-ણીમાં પ્રવૃત્ત થાય એ ઇષ્ટ હોય કે ન હોય તોપણ અનિવાર્ય તો છે. વળી રસજ્ઞો એ પણ સમજી શકશે કે ઉત્તમ કાવ્યોની-માત્ર ઉત્તમ કાવ્યોની ચૂંટણી કરવામાં છે તે કરતાં, એ ચૂંટણીમાં વિષય, રીતિ, વિચારવહનો, ઐતિહાસિક ફેરફારો વગેરેની દૃષ્ટિ દાખલ થતાં ચૂંટણી વધારે મુશ્કેલ બને છે. રસનું ધોરણ જરા પણ રસેતર દૃષ્ટિથી વિશિષ્ટ બનતાં પસંદગી કરવી વધારે કઠિન બને છે અને તે પસંદગીમાં અંગત રુચિ નિર્ણાયક બનવાનો સંભવ ઘણો વધારે છે. આ કારણોથી, વાંચનારને કે સાક્ષરવર્ગને આમાં જે કાંઇ ત્રુટિ દેખાય તે સમર્થિત નહિ તો ક્ષમ્ય તો થશે જ એવી આશા રાખું છું.

કાવ્યોની આનુપૂર્વીમાં કોઇ ક્રમ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન કદાચ કોઇને ઊઠશે. કાવ્ય એ જીવનની સમીક્ષા છે એવું એક અંગ્રેજ ટીકાકારનું વચન છે તે મુજબ આપણા સમસ્ત જીવનના જુદા જુદા પ્રદેશ પર આપણું કાવ્ય શી સમીક્ષા કરે છે તે બતાવવાનો મારો કંઈક હેતુ છે. પણ આવા સંગ્રહમાં આવી શકે તેથી વધારે હેતુ આરોપવાથી કાવ્યો સમજવામાં ઉલટો વિક્ષેપ થાય અને તેના લેખકને અન્યાય થાય તે તરફ વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચવાની મારી ફરજ સમજું છું.

સંગ્રહ માટે કાવ્યો ન્યાં લાંબાં લાગ્યાં ત્યાં અને તે સિવાય તેમ કરવાની જરૂર લાગી ત્યાં કેટલોક લાગ છોટી દીધો છે. એ ચાર જગાએ જરૂર લાગી ત્યાં મેં શબ્દ ઉપર ટીપ આપી છે તે સિવાય કોઇ કાવ્યની ટીકા મેં કરી નથી, અને ન્યાંસુધી યોગ્ય ચર્ચા થઈ, અંગત લાવોથી નિર્લિપ્ત સર્વ કાવ્યોની તુલના થઈ નથી ત્યાંસુધી, આવા સંગ્રહમાં મારી પોતાની ટીકા આપવી હું વાનખી

ગણતો નથી. કર્તાની પોતાની ટીકા હોય, કે કર્તાના પુસ્તક સાથે કોઈ બીજા લેખકની ટીકા પ્રસિદ્ધ થઈ હોય ત્યાં, તે કાવ્યને ઉપકારક ગણી લીધી છે અને તે સિવાય જ્યાં પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરની ટીકા મળી આવી ત્યાં તે ટિપ્પણમાં આપી છે અને ત્યાં પણ ઉપલબ્ધ હોય તેટલી બધી આપવાને બદલે માર્ગદર્શક હોય તેવી થોડી જ આપી છે. સ્થલસંકેત-અને લીધે આ ટીકામાંથી પણ થોડો ભાગ છોડી દેવો પડ્યો છે. આવી કાપકૂપ કરવામાં મૂળ અર્થને હાનિ ન થાય તેની સંભાળ રાખી છે પણ આવી હાનિ થવાનો સંભવ ઘણો છે તે હું જાણું છું. જોડણીની હાલની અનિયત સ્થિતિમાં મૂળ લેખકની જોડણી રાખવાનો નિયમ રાખ્યો છે. આ સર્વમાં સરતચૂકથી જે જે દોષો થયા હોય તે માટે લેખકોની ક્ષમા ચાહું છું.

અન્તે આ સંગ્રહ માટે સર્વ લેખકોએ પોતાનાં કાવ્યો લેવા મને સંમતિ આપી તે માટે તેઓ સર્વનો, અને વિશેષ કરીને- શ્રી અરદેશર ફેરામજી ખમ્બરદારે સંગ્રહને માટે તેમના અપ્રસિદ્ધ કાવ્યસંગ્રહ 'સંદેશિકા'નો ઉપયોગ દરવા દીધો તથા કાન્તમાલાના સંપાદકોએ તેની હાથપ્રતનો ઉપયોગ કરવા આપ્યો તે માટે તેમનો આભારી છું.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓ માટે આ પુસ્તક નિયત કર્યું છે તે માટે અ સંસ્થાનો પણ આભાર માનું છું.

જેઠ વદ ૧૦/૮૦ }
અમદાવાદ.

રામનારાયણ વિ. પાઠક.

અનુક્રમણી

—૧૦૧—

✓ ૧ અપાવરણ પ્રાર્થના	૧
✓ ૨ કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના	૨
✓ ૩ મહારો જીવન પથ દિગ્દર્શ	૨
✓ ૪ મંગળ મંદિર ખોલો	૫
✓ ૫ તુંહી શ્યામ તુંહી શ્યામ	૫
✓ ૬ સનમની શોધ	૬
✓ ૭ કુલહોવલાહ	૭
✓ ૮ પ્રાર્થના	૮
✓ ૯ સત્ય સનાતનને	૯
✓ ૧૦ જય જય દેવ હરે	૯
✓ ૧૧ નામસ્મરણ	૧૦
✓ ૧૨ હરિ તું હરિ જોબનિયું આપે—	૧૧
✓ ૧૩ હિંદ પર આશીર્વાદ	૧૨
✓ ૧૪ ગુજરાત	૧૨
✓ ૧૫ પિતૃતર્પણ	૧૭
✓ ૧૬ અર્પણ, પ્રાણેશ્વરીને—	૨૧
✓ ૧૭ અર્પણ, જીવનસંખીને	૨૨
✓ ૧૮ ઉપહાર	૨૩
✓ ૧૯ પરમ પ્રિય કુલચંદ	૨૪
✓ ૨૦ ઉત્સર્ગ—કલાપીને	૨૪
✓ ૨૧ ગુજરાતનો તપસ્વી	૨૫
૨૨ કલાપીને સંબોધન	૩૬
૨૩ સાક્ષર સમક	૩૭
✓ ૨૪ મનુષ્ય અને કુદરત	૩૯
૨૫ શાંત સ્વસ્થ દેસરી	૪૧

૨૬ વિકરાળ વીર કેસરી	૪૨
૨૭ વરસાદ	૪૪
૨૮ નાનકડું બહેનિયું	૪૪
૨૯ સુરતથી મુંબાઈ આવતાં દરિયામાં ચંદનીની શોભા	૪૫
૩૦ કોકિલાને	૪૫
૩૧ રાત્રિયે કાચલ	૪૭
૩૨ ચંપેલી	૪૮
૩૩ રાજહંસ	૫૨
૩૪ પંખેર જા વન ઉડી	૫૨
૩૫ ઉષાનું ગીત	૫૩
૩૬ કુટિલ ચંદ્ર	૫૪
૩૭ એકાકી ચંદ્રમા	૫૪
૩૮ ખીલેલી ચંદા	૫૫
૩૯ ઝીણા ઝીણા મેહ	૫૬
૪૦ સાગર અને શશી	૫૭
૪૧ શરદ પુનમ	૫૮
૪૨ દીવાદાંડી દર્શન	૬૧
૪૩ મરોવર	૬૨
૪૪ રાત્રિવર્ણન અને મધુરાકાશ દર્શન	૬૩
૪૫ ઊંડી રજની	૬૪
૪૬ આકાશને	૬૫
૪૭ સનાતન અંધાર	૬૬
૪૮ આરોહણ	૬૯
૪૯ ગિરનારને ચરણે	૭૪
૫૦ ધણુ	૭૬
૫૧ અષ્ટપદી	૭૯
૫૨ પ્રિયે રે તે તે ક્યમ ભસરાય	૧૮

૫૩ નવયૌવના	૮૨
૫૪ દેવયાતી	૮૬
૫૫ મ્હારે જોધએ ગુલાબ અને ફવડા જે	૯૦-
૫૬ પીરાંગના	૯૧
૫૭ કાકિયાણીનું ગીત	૯૧-
૫૮ યુદ્ધમાં પ્રયાણ	૯૩
૫૯ ઉત્તરા અને અભિમન્યુ	૯૫
૬૦ પિયુનું પ્રયાણ	૯૯
૬૧ વાટચ જોતી	૧૦૦
૬૨ પ્રોપિતલતૃકા	૧૦૧
૬૩ સીતાજીનું ધોળ	૧૦૨
૬૪ ઉર્મિલા	૧૦૪
૬૫ વદાય	૧૦૯
૬૬ વિરહ	૧૧૦
૬૭ પંખીડાં	૧૧૧
૬૮ મેઘદર્શન	૧૧૧
૬૯ યજ્ઞનું ગૃહ	૧૧૩
૭૦ વિરહિણી	૧૧૫
૭૧ વધામણી	૧૧૭
૭૨ હાલરકું	૧૧૮
૭૩ પારણું	૧૧૯
૭૪ વિલાસની શોભા	૧૨૦
૭૫ રત્નેહનિદાન	૧૨૮
૭૬ પહેલાં અને હવે	૧૩૦
૭૭ મત્ત અનિલ	૧૩૦
૭૮ વસંત વિજય	૧૩૩
૭૯ એલલવાળો	૧૪૦

૮૦ મનોહર મૂર્તિ	૧૪૯
૮૧ અગ્નિહોત્ર	૧૫૦
૮૨ સૌંદર્ય	૧૫૧
૮૩ ચાર શિરાગ્રી	૧૫૩
૮૪ નાદાન બુલબુલ	૧૫૫
૮૫ નાયકનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૧૫૬
૮૬ ઉદ્દગાર	૧૫૭
૮૭ જૂનું પિયેરધર	૧૫૭
૮૮ સરસ્વતીચન્દ્રનો સન્યાસ	૧૫૮
૮૯ ચક્રવાકમિથુન	૧૫૯
૯૦ ધિલ્વમંગળ	૧૬૪
૯૧ તદ્ગુણ	૧૭૨
૯૨ દર્શન	૧૭૫
૯૩ કલાંત કવિ	૧૭૮
૯૪ સૃષ્ટિ સમસ્યા	૧૮૬
૯૫ ગૃહદ્વારનાં બેલડિયાં	૧૮૮
૯૬ તત્કાલ મહિમા	૧૯૧
૯૭ ભેદના પ્રશ્નો	૧૯૨
૯૮ અગતિગમન	૧૯૩
૯૯ હૈયાનાં હેત	૧૯૪
૧૦૦ માનસસર	૧૯૫
૧૦૧ કવિનું એકાન્ત	૧૯૬
૧૦૨ સાથી ઓ મહારા !	૧૯૭
૧૦૩ હૈયાસૂનાં	૧૯૮
૧૦૪ ભણુકારા	૧૯૯
૧૦૫ સહીયરને	૨૦૦
૧૦૬ સખીને આમંત્રણ	૨૦૦

૧૦૭ ફૂલડાંકટોરી	૨૦૧
૧૦૮ યુગ મુખારક	૨૦૨
૧૦૯ રણુ તો ધીરાનું	૨૦૩
૧૧૦ શુકનની ધડીઓ	૨૦૪
૧૧૧ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના	૨૦૫.
૧૧૨ કર્તવ્ય	૨૦૬
૧૧૩ મુખદુઃખ	૨૦૮
૧૧૪ આપની યાદી	૨૦૯
૧૧૫ જગતની જાણવી	૨૧૦
૧૧૬ રાસ	૨૧૧
૧૧૭ પ્રેમરસ	૨૧૩
૧૧૮ પરમ ધન પ્રશુનાં લેજો લોક	૨૧૩
૧૧૯ જીગરનો યાર	૨૧૪
૧૨૦ અંતિમ પ્રાર્થના	૨૧૬
૧૨૧ મૃત્યુલેખ	૨૧૬
૧૨૨ રસિકડાં નવ કરશે કાઈ શોક	૨૧૭
૧૨૩ ચોટી	૨૧૮
૧૨૪ શ્રાવણી અમાસ	૨૧૯
૧૨૫ વિધવા બહેન બાબાને	૨૨૧
૧૨૬ પ્રતિતા	૨૨૩
૧૨૭ મુહૂર્ત-રત્નેહનમ માહરો પુટી ગયો	૨૨૪
૧૨૮ અંતરનો અભિલાષ	૨૨૫
૧૨૯ તૃપ્તિ	૨૨૫
૧૩૦ વિરહનું આંસુ	૨૨૮
૧૩૧ વિપ્રયોગ	૨૨૯
૧૩૨ ઉરનો ઓથાર	૨૩૦
૧૩૩ અદ્યાચ્યુતિ અને આર્તરવ	૨૩૧

૧૩૪ દિવ્ય યોજના	૨૩૨
૧૩૫ મૃત્યુનો મહિમા	૨૩૪
૧૩૬ મૃત્યુ અને સનાતન જીવન	૨૩૫
૧૩૭ હું તો કુળ્યો છું	૨૩૬
૧૩૮ હું કુળું ભવસાગરની મધ્ય	૨૩૭
૧૩૯ દુનિયાં-ખિયાળાં	૨૩૮
૧૪૦ અમર આશા	૨૩૯
૧૪૧ માયાનો તિરસ્કાર	૨૪૦
૧૪૨ નિર્વાણપદ	૨૪૧
૧૪૩ વનમાં બહાલે વેણુ વગાડી	૨૪૧
૧૪૪ અભાનોર્મિ	૨૪૨
ટિપ્પણ	૨૪૪
કાવ્યની પહેલી લીટીની સૂચી	૨૭૮
લેખકોની સૂચી	૨૮૩

કાવ્યસમુચ્ચય

ભાગ બીજો

૧

અપાવરણ પ્રાર્થના ખડે

અન્તરની શ્રુતિ ખોલો, ઓ તાતજી !

અન્તરની શ્રુતિ ખોલો !

વેદનાં વાયક ખોલો, ઓ તાતજી !

વેદનાં વાયક ખોલો !

“હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિતં મુલમ્
તત્ત્વં પૂષન્નપાવૃણુ સત્યધર્માય દૃષ્ટયે ॥”

સુવર્ણમય પાત્રેથી સત્યનું મુખ બન્ધ જે,

ઉઘાડી આપ તું, પૂષન ! સત્ય ધર્મદર્શન તે !

વેદનાં વાયક ખોલો, ઓ તાતજી !

વેદનાં વાયક ખોલો !

અન્તરની શ્રુતિ ખોલો, હો તાતજી !

અન્તરની શ્રુતિ ખોલો !

અધિશંકર

૨

કાડિનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના

ઓ સ્નેહન્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને :

આસપાસ અન્ધાર છે, રજની કાળી ઘોર :

દૂર રહ્યો ધરથી ઘણો, પગમાં લેશ ન જોર !

ઓ સ્નેહન્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

પદ રક્ષા કરજો, પ્રભો ! પદ પર પાડી પ્રકાશ :

એકજ પદ મારું, નહીં આગળનો અલિલાષ !

ઓ સ્નેહન્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

ન હતો આવો સર્વદા, ન હતો પ્રાર્થત આમ :

દોરો, તાત ! દયા કરી, પહોંચું નેથી ધામ ?

ઓ સ્નેહન્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

માર્ગ નિરખવા આહતો, પસન્દ કરવા તેમ :

પણ હાવાં પ્રાર્થું, પિતા ! દોરો આપ જ એમ !

ઓ સ્નેહન્યોતિ ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

મહિશકર

મહિશકર

॥ શિવ

૩

“મહિશો જીવન પંથ ઉન્નત્ય”

(રાગ મહાડ)

પ્રેમલ નસોતિ ત્હારો દાખવી

મુજુ જીવન પંથ ઉન્નત્ય અન્નપાપ

પ્રેમલ૦

દયાસિંધુ ત્હારે ખારણે પુકારું દીનબાદ, -એ આવ.

દૂર પડ્યો નિજ ધામથી હું,
 ને ઘેરે ધન અંધાર, ^{ધોર}
 માર્ગ સૂઝે નવ ઘેર રજનિમાં,
 નિજ શિશુને સંભાળ્ય;
 મ્હારો જીવન પંથ ઉભાળ્ય.

પ્રેમલ૦ ૧

ડગમગતો પગ રાખ્ય તું સ્થિર મુજ;
 દૂર નજર છો ન જાય;
 દૂર માર્ગ જોવા લોભ લગીર ન,
 એક ડગલું બસ થાય,
 મ્હારે એક ડગલું બસ થાય.

પ્રેમલ૦ ૨

આજ લગી રહ્યો ગર્વમાં હું, ને
 માગી મદદ ન લગાર,
 આપ બલે માર્ગ જોધને ચાલવા,
 હામ ધરી મૂઢ બાળ; ^{મુખ}
 હવે મારું તુજ આધાર.

પ્રેમલ૦ ૩

લલકલ્યા તેજથી હું લોલાયો, ^{જગતના તેજથી}
 ને લય છતાં ધર્યો ગર્વ;
 વીત્યાં વર્ષોને લોપ્ય સ્મરણથી, ^{લૂલાઈ જવાં બેઠે}
 સ્ખલન થયાં જે સર્વ;
 મ્હારે આજ થકી નવું પર્વ. ^{ઉત્સવ.}

તેજસ

પ્રેમલ૦ ૪

વિષ્ણુનો પ્રેમ

તહારા પ્રભાવે નિભાવ્યો મ્હને પ્રભુ !

આજ લગી પ્રેમભેર,

નિશ્ચે મ્હને તે સ્થિર પગલેથી;

ચલવી પહોચાડશે ઘેર,

દાખવી પ્રેમલ જ્યોતની સેર.

પ્રેમલ૦ ૫.

કર્દમ ભૂમિ કળણ ભરેલી,

ને ગિરિવર કેરી કરાડ,

ધસમસતા જળ કેરા પ્રવાહો,

સર્વ વટાવી કૃપાળ

મુને પહોચાડજે નિજદ્વાર.

પ્રેમલ૦ ૬

રજનિ જશે, ને પ્રભાત ઊજળશે,

ને સ્મિત કરશે પ્રેમાળ;

દિવ્ય ગણોનાં વદન મનોહર,

મ્હારે હૃદય વશ્યાં ચિરકાળ,

જે મ્હેં ખોયાં હતાં ક્ષણવાર.

પ્રેમલ૦ ૭.

નરસિંહરાવ

૪

મંગલ મન્દિર જોલો

(ભૈરવી રાગણી)

મંગલ મન્દિર જોલો,

દયામય !

મંગલ મન્દિર જોલો !

જીવનવન ઐતિ વેગે વટાવ્યું,

દ્વારે જોલો શિશુ ભોજો;

તિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશ્યો,

શિશુને ઉરમાં લ્યો, લ્યો,

દયામય !

મંગલ મન્દિર જોલો !

નામ મધુર તમ રટયો નિરન્તર,

શિશુ સહ પ્રેમે જોલો;

દિવ્યતૃપાલર આવ્યો બાલક,

પ્રેમે—અમીરસ ઢોજો,

દયામય !

મંગલ મન્દિર જોલો !

નરસિંહરાવ

૫

તુંહી શ્યામ તુંહી શ્યામ

તુંહી શ્યામ, તુંહી શ્યામ, તુંહી રે.....

હું તો નીરખું તુજને ઠામ ઠામ..... (૨)

અનમાં જોયું ને, મંદિર જોયું ને, જોયો સકળ સંસાર,

આ અહાંડની માળા જોઇ વળી પણ નહિ આવ્યો પાર
 સઘળે જ્યોતિ તારી રે...હું તો
 આ તનતો રંગમહોલ બનાવ્યો ને માંહિ લયો દરબાર,
 અનહદ વાજાં વાગી રહ્યાં વળી, જીવ બને એક તાર.
 ચમકી જ્યોતિ તારી રે...હું તો
 મૂળશંકર ૧૦૮

૬

સનમની શોધ

પેદા થયો છું દૂંઢવા તુંને, સનમ ! ૧
 ઉમ્મર ગુઝારી દૂંઢતાં તુંને, સનમ ! ૨
 છે દુશ્મનો લાખો લુલાવા રાહને,
 દુશ્મન બનાવી યાર અંજલિયો, સનમ !
 ગફલત મહીં હું, ઝાલિમો કાબિલ એ,
 જૂદાઇ યારોની મઝા એને, સનમ !
 જે રાહદારીમાં અમોને લૂટવું,
 ઉમેદ બર આવો નહીં એની, સનમ ! ૨
 ત્હારી મદદ કાને હશે માલુમ નહીં,
 શું યારના દુશ્મન સહે યારી ? સનમ !
 પાંચે નમાઝે જૂકતાં તારે કદમ
 આડા ફરે છે બેખુદાઓ એ, સનમ ! ૩
 છો દમબદમ, ખંજર રમે ત્હારું દિલે,
 કાફર તણું કાતિલ ખેંચી લે, સનમ !
 તું માફ કર દિલદાર દેવાદાર છું;
 છે માફ દેવાદારને મહારા, સનમ ! ૪

કાંઈ નઝરબક્ષી થવી લાઝિમ તને,
ગુજરાતનો દૂકડો ઘટે દેવો સનમ !
પેદા થયને ના ચૂમી ત્હારી હિના,
પેદા થયો છું મોતમાં બળે, સનમ !
શાને કસે છે મુક્ત આ લાચારને ?
દાવો સુતાનો છે હમારો ના, સનમ !
પત્થર બની પેદા થયો છું પહાડમાં,
છું ચાહનારો એય તુંથી છું, સનમ !

૫

૬

કલાપી

૭

કુલહોવલ્લાહ

૧

કહો દે, ઇશ એક જ, એક જ છે;
સંસારથી પાક, પવિત્ર જ છે;

નથી જન્મ લોધો—

નથી જન્મ હોધો—

—કદિ કેા કુખથી

—કદિ કેા જનમી;

નથી ખેશગિરાદર એક વળી,

ખલકે,

ફલકે,

નહિ કેાઈ સ્થળે.

ખુદ આપ જ આપ થકી પ્રકટી,
પ્રકટાવી દિધી સઉ ખલકે તને;

ધર્યું નામ ખુદા
રહ્યું યાદ સદા;

ધરા એક જ, એક જ, એક જ છે.

કરીમ મહુમદ માસ્તર

પ્રાર્થના કૃત્ય -
પૃથ્વી

પ્રભો, શિર નમ્યું. નમ્યું જ ધરું સર્વદા, એટલી
વિશુદ્ધ મતિ રાખજે: સકલ અન્ય એમાં લહું.
જુએ શિશુતણી ખરી જિગરની બધો લાલસા,
અને વળો જુએ-ઉઠી ફરિ ફરી તરંગો ઉપર
પ્રસારો નિજ મેલ શીણ વમળો અરે કીટકો
લસે અમિત, ને શમે તદપિ ખાર મૂકી જતા.
અરે સરિત માહરા જીવનની! અરેરે, પ્રભો!
વહે ફરિફરી તરંગદલ ક્યાં થકી એહવાં?
હશે પવનસન્તતિ? ઉદ્ધિની જ વેલા હશે?
દોસે નહિ દોસે અગર તિમિરંગુરો આતમમાં
ધસે વળો ધસે ત્યહાં થકો તરંગજૂથો જ એ?
અદૃષ્ટ-લવથી વળી જિગરના જુના પાપથી
બચાવ! જય આપ! આ વિમલ સ્રોત પોતાપણે
વહે, સલિલ ઓધઅર્ધ્ય પ્રસરાવતો, હે પ્રભો!

૯

સત્ય સનાતનને

પદ: બિહાગ, ત્રિતાલ. પ્રતિપૂજનો વિને

વિમલ રંજત ભાસે, પૂર્ણ કરી નીલાકાશે;
ચંદ્રમા આરતિ કરે, સહસ્ર કિરણે તે સત્ય સનાતનને.
અગણ્ય તારકાવલી, ચતુર્દિશ રહે ઉર્જાવલી;
મંગલ કનકદીપ ગગને ગગને, તે સત્યં. વિમલં ૧
પુષ્પનો સુરભિ શ્વાસ, ઉઠે છે ધૂપનો વાસ;
કાનન કુસુમભાર, અર્પે છે ચરણે; તે સત્યં. વિમલં ૨
પર્વતકંદરે જઈ, શુભ શંખ બજાવી;
પવન પૂજે તેને, ચામરવ્યજ્જતે. તે સત્યં. વિમલં ૩
અમૃતના અધિકારી, અમે સહુ નરનારી;
અમે આરતિ કરિયે, પ્રકૃતિની સાથે. તે સત્યં. વિમલં ૪
જ્ઞાનનો પ્રદીપ જ્વાલી, પ્રેમની સુવાસ ઢાળી;
શતકંઠે કરે ગાન સુમધુરતાને, તે સત્યં. વિમલં ૫

ભોળાનાથ સારાલાધ

૧૦

જય જય દેવ હરે

(પ્રબંધ)*

જય રસના રતનાગર, નટ નાગર એ,
શ્રી-મુખ-ચંદ્ર-ચંદ્રાર, જય જય દેવ હરે!
જગ કારણ, જગન્નરણ, જગ ધારણ એ,
સહ સુરવર સિરમોર, જય જય દેવ હરે!

* મૂળમાં ગુર્જરી રાગને પ્રતિમંઠ તાળ આપેલ છે. આદિ તાળથી
અંભાચ રાગમાં ગાઈ શકાશે.

સીતાપ્રિય, સીતામય, સીતાશ્રય એ,
 સીતાહરકુળકાળ, જય જય દેવ હરે
 કુંડળ શ્રવણે સુંદર, મુરલી કર એ,
 ઉર રાજે વનમાળ, જય જય દેવ હરે
 કાલિય-વિષધર-ગંજન, ભયભંજન એ,
 યાદવકુળઅવતંત્ર, જય જય દેવ હરે
 દિનમણિ-મંડળ-મંડુન, જનવંદન એ,
 મુનિજનમાનસહંસ. જય જય દેવ હરે !
 અમળ કમળ સમ લોચન, ભવભોચન એ,
 દંતુજદમન ધનશ્યામ, જય જય દેવ હરે !
 નિજજનસંકટટાળક, પ્રતિપાળક એ,
 પ્રણમ પૂરણ કામ, જય જય દેવ હરે !
 શરણોત્તમ ! શરણે તમ, ચરણે તમ એ,
 કુશળ કરંત કૃપાળ, જય જય દેવ હરે ?
 સ્તુતિ આ સુરનરસેવ્યની જયદેવનો એ,
 હે મન મોદ વિશાળ, જય જય દેવ હરે !

કે. હ. ધ્રુવ

✽

૧૧

નામ સ્મરણ

સમરૂં સતગુરૂં સંત ગણેશને, જેથી શુદ્ધ બુદ્ધિ થાય, જેથી (૨)
 જેમ પારસ અડે રે પાષાણને, મન લોહ મટી જાય. સમરૂં
 હેલાં સમરૂં તે નામ નિરાંતને, નેના ઉરમાં ઉગાય, તેના (૨)
 જેમ સૂર ઉગે સૂરતે પડે, દૂરના દેશ દેખાય. સમરૂં
 કરમાં માળા કપીર કમાલની, સુનમાં સજનો કસાઈ, સુનમાં (૨)
 જેમ કરવત કાપે રે કાઢતે, વખિયા વેલી વઢાય. સમરૂં

પીપા પ્રેમ પીઆલોરે પીજીએ, મનમાં વસી મીરાંબાઈ, મનમાં (૨)
 જેમ દોરીઓ બાંધ્યો રે દોરસે, જલમાં ક્યાં ખસી જાય, સમરેં
 મહેતા નરસી સુદામો મહામણી, ગુણ ગુણીજન ગાય, ગુણ (૨)
 જેમ સાકર છુપી રે શેરડી, ^{પુન્યા} બાવનમાંય, સમરેં
 નારદ મુની ગોરખ શુક વ્યાસજી, હૈયે હરિચંદ્ર રાય, હૈયે (૨)
 જેમ ચંદ્ર ચંકારશું પ્રીતડી, લાગું પ્રેમ કરી પાય, સમરેં
 ધીરા ઢાલ ધરૂં ધના ભક્તથી, અખખા પહેરૂં બખ્તર પાય (૨)
 જેમ શરો ચઢે સંગ્રામશું, કર કટારી કરમાબાઈ, સમરેં
 મને શર આપો મુરદાસજી, રણમાં લડું રણછોડરાય, રણમાં (૨)
 જેમ અરણુને કૌરવ કાપીઆ, સરવે સંત કરજો સહાય, સમરેં
 અરણુન

૨૨

૧૨

હરિ તૂં ફરી જોખનિયું આપે-

ફરી જોખનિયું આપે, હરિ તૂં ફરી જોખનિયું આપે-
 હિંદુદેશને આપે, હરિ તૂં નીજ કરીને આપે-
 ભર જોખનમાં બન્યો વૃક્ષ તે, ત્હારે યોગ્ય સરાપે- હરીં ૧
 તન મન ધન તે ગુમાવિ બેઠો, મદ આળસને પાપે- હરીં ૨
 બિલે મહોડે તે રઝળે ટટળે, રીબાએ તણ તાપે- હરીં ૩
 ભણ્યો શર તે આજ જણાએ, બેઠી કાયર છાપે- હરીં ૪
 પુત્ર પુત્રિ યશ અલાપ કરતો, તે રોએછે વિલાપે- હરીં ૫
 શિક્ષા ઘટતી થઈ ને લાગી, તૂં વણુ કો દુઃખ કાપે- હરીં ૬
 પસ્તાતા ડાહ્યાપર કરવી, કૃપા હવે માપાપે- હરીં ૭
 દુખયું નામ તે ઝટ તરી આવે, કીર્તિ જગેફરિ વ્યાપે- હરીં ૮
 હિંદુ દેશ માનીતો ત્હારો, પ્રથમ થકી જ અમાપે- હરીં ૯
 ભણિગણિ શર થઈ તે લે જસ, નર્મદ બ્રહ્મપ્રતાપે- હરીં ૧૦

નર્મદાશંકર

૧૩

હિંદ પર આશીર્વાદ

રાગ વાગેશ્વરી.

ઉતારો જી અમ દેશે ઇશ્વર આશીર્વાદ.

બાંધવ દેશ થયા જાગૃત સૌ :

એકે રહી અમ દાદ !

ઉતારો જી અમ દેશે ઇશ્વર આશીર્વાદ.

શતકો વીત્યાં ભર નિદ્રામાં,

કીધો પૂર્ણ પ્રમાદ;

પૂર્વજની ઉજ્જવલ કીર્તિની

ન કરી સાચી યાદ ! ઉતારો

જીવનવિગ્રહને નવ સમજ્યા,

કરતાં નિષ્ફલ વાદ :

આજ કરી કરુણા નવ યુગનો

નવલ સુણાવો નાદ ! ઉતારો

મણિશંકર

૧૪

ગુજરાત

૩ તાલ (ગા)

ધન્ય હો ! ધન્ય જી પુણ્યપ્રદેશ !

અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ;

કૃષ્ણગુચ્છની કૌમુદીઉજળો,

કીધ પ્રભુએ ય સ્વદેશ:

અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ.

ધન્ય હો

આર્યનું સાગર તીર્થ પુરાણ,
તપોવન ભૃગુવસિષ્ઠના ભાણ;
ગીતાના ગાનારા મહારાજ
પાર્યના સારથીનાં જ્યાં રાજ્ય:

ત્રીસરોમથી ય જૂનાં
કુરુપાંડવથી યે પ્રાચીન,

સોમનાથ, ગિરિનગર, દારિકા:

યુગયુગ ધ્યાનવિલીન

ઉભીને કાલસિન્ધુને તીર

બળવે બંસરી ભવ્ય સુધીર.

ધન્ય હો !

૩

સ્થળેસ્થળ નવ પલ્લવના પુંજ,

નદીને તળાવ કેરી કુંજ;

કામળી કવિતા સમ સુરસાળ

સિન્ધુ જ્યાં દે મોતીના થાળ:

જગજૂનાં નિજ ગીત ગર્જતો,

ફરતો સાગર આજ;

કસર ઉછળી ઘૂઘવે ગરવો

વનમાં જ્યાં વનરાજ:

ગિરિગિરિ શિખરશિખર સોહન્ત

મન્દિરે ધ્વજ ને સન્તમહન્ત.

ધન્ય હો !

૪

પૂર્વથી પશ્ચિમ વહે પ્રકાશ,

બહાણુ ભરી બેઠી તેમ નિકાસ;

મોહી આંગણુ ઉતર્યો જ યુરોપ,

વીણુવા વાડીના ફૂલ રોપ;

૮૨૫

વીણી ન વણસે પુણ્યપાંગરી પોતેલી

અમ રસભૂમિની છાપ;

જગમોહન મુંબઈ નગરી જૂવો !

શું પાથર્યો કિનખાખ;

નિત્ય નવ ફૂલે ખીલે અલિરામ

લક્ષ્મીમહોર્યો લક્ષ્મીનાં ધામ.

ધન્ય હો !

૫

ચોળી, ચણિયો, પાટલીનોં ઘેર,

સેંથલે સાળુની સોનલ સેર;

છેડલે આચ્છાદી ઊરલાવ,

લલિત લજ્જનો વદન જમાવ;

અંગ આખે યે નિજ અલખેલ,

સાળુમાં ઢાંકતી રૂપની વેલ;

રાણકતનયા, ભાવશોભના,

સુન્દરતાનો શું છોડ ?

આર્ય સુન્દરી ! નથી અવનીમાં

તુજ રૂપગુણની જોડ;

ભાલ કુંકુમ, કર કંકણ સાર,

કન્થનાં સન્ધ્યાં તેજશણગાર.

ધન્ય હો !

૬

ખેતરો ન્હાનાં, ન્હાની શી પોળ,

નાતબતે ન્હાનડિયા ઘોળ;

ક્ષત્રીજનયાનાં ન્હાનલ રાજ્ય,

ધર્મના ન્હાનકડા જ સમાજ;

શ્રદ્ધ આણકયે વાંચ્યો પૂર્વે

જ્યાં જ્યાં ન્હાનાં પ્રજાનાં તન્ત્ર,

એહ પુરાતનના પડછાયા

આ અમ જીવનજન્ત્ર:

એક ફૂલવેલે ફૂલતાં ફૂલ,

અમારા એક સુગન્ધ અમૂલ.

ધન્ય હો !

૭

દેશ નિજ તજી ધર્મને કાળ

સાગરે ઝુકાવ્યું સફરી જહાજ;

ધર્મવીર પારસીનો સત્કાર

જગતઘતિહાસે અનુપ ઉદાર;

ધસ્લામી યાત્રાળુનું આ

મફકાનું મુખખાર;

હિન્દુ મુસલમિન પારસીઓને

આહિયાં તીરથદ્વાર;

પ્રભુ છે એક, ભૂમિ છે એક—

પિતા છે એક, માત છે એક—

આપણે એકની પ્રભા અનેક.

ધન્ય હો !

૮

નથી રમી સમશેરોના દાવ,

નથી ત્યમ ઘણા ઝીલ્યા થે ધાવ;

શ્રી કૃષ્ણે કુરુક્ષેત્રની મ્હાંય

લીધાં યત જાણે હજી ય પળાય;

એક ઇડરના વનકેસરીએ,

લડવીર બાપ્પારાવ, બાપ્પારાવ

વિશ્વવન્ધ સૂરજકુળ સ્થાપી

ચિતોડ કીધે યશોધાંવ:

જન્મભૂમિ દયાનન્દનાં ધામ,

ગાંધીનાં ગીતાજીવન નિષ્કામ.

ધન્ય હો !

૯

સૂરતના રસિક રંગીલા રાજ,
 બુદ્ધિધન ભર્યો શ્રીનગરસમાજ;
 શૂરવીર સૌરાષ્ટ્રી યશવાન,
 કચ્છનાં સાહસિક સન્તાન;
 ખંડખંડ વિસ્તરતો હિન્દી

મહાસાગર મહારેલ,
 તીરતીર જઈ સ્થાપી ગુર્જરી
 સંસ્થાનોની વેલ;
 મહાસાગરનાં પૃથ્વીવિશાળ
 સરોવર કીધાં ગુર્જરી બાળ.

ધન્ય હો !

૧૦

વનેવન લીલો ઘટાસોહાગ,
 જગતનો દીપે શું અમુલ્ય બાગ !
 સળવ્યા જૈને રસશણુગાર,
 લતામંડપ સમ ધર્માગાર: ^{જીવન}

ભારતીએ કંઈ ફૂલ ફૂવારો
 અંજલિમાં શું લીધ !

દિશદિશમાં ફૂલધાર ઉડાવી
 ૨૭ ગાંધી દિલનાં પરિમળ દીધ !
 હિન્દ માતની લાડિલી બાળ !
 ગુર્જરી ! જય ! જય ! તવ ચિરકાળ !

ધન્ય હો !

નહાનાલાલ

૧૫

પિતૃતર્પણ

બાર બાર ગયાં વર્ષો રાત્રિઓ પડતાં સૂતી,
બાર બાર વહ્યાં વર્ષો વાદળી વરસી ભીની: ૧
બાર વર્ષો થયાં, તાત! મૃત્યુના પડદા નમ્યે;
હજી એ ચક્ષુમાં તહો એ પ્રવેશો પૂર્વના રમે. ૨
કાલતી વીંઝતી પાંખ અનેરા વેગથી ભરી,
નેત્ર મીંચી ઉઘાડું ત્હાં આવે બ્રહ્માંડને ફરી. ૩
નથી તે મેઘનાં નીરે, નથી અન્ધારનાં જલે
ધોયાં કે સ્મૃતિનાં ચિત્રો રંગેલાં પ્રાણપાટલે. ૪
આપ્યા એકાન્ત રાત્રિએ, ને મેઘે રસ સીંચિયા;
એમ જીવનના સર્વે આથમ્યા દિન ઉગિયા. ૫
વસન્તે ને વસન્તે જ બોલે છે બોલ કોકિલા,
આત્મામાં એમ બોલે છે વસન્તે આપની લીલા. ૬

૨

પિતાજી ! પત્ર ને પુષ્પે એ જ આવી વસન્ત આ:
ટહોંકે છે કોકિલા, એવાં ટહોંકે છે સ્મરણો, અહા ! ૭
આંબાની ડાળ મ્હોરી, ને આત્મા એ મુજ મ્હોરિયો;
ગાય છે સાધુ ને સન્તો હરિની રસહોરીઓ. ૮
હું ય તે લઈ આ વીણા સ્મરું છું ગુણ આપના;
પુણ્યસ્થોક પિતા ! મન્ત્રો જપું છું પિતૃજપના. ૯

x

x

x

૪

તે એવું એ હવું જહારે પડ્યો'તો પિતૃભાવથી,
વીસારી પિતૃપૂજા હું ખડ્યો'તો પુણ્યલ્હાવથી; ૧૦

x આ કાવ્યનો ત્રીજો ખંડ ચહેલા ભાગનું ૧૫ મું કાવ્ય છે.

બહુ અવગણ્યા, તાત ! અસત્કાર્યા, અનાદર્યા;
ને અપમાનને ગારે આ હાથે દેવ અરિયા. ૧૧

ખીજવ્યા, પળવ્યા પૂરા, કૂમળું દિલ કાપિયું;
ને તહમારા દિનો છેલ્લા ઝેર કીધા: સહુ ગયું. ૧૨

ગયો તે યુગ મસ્તીનો, ઝંઝાવાતો ગયા બધા;
આપના મૃત્યુએ, તાત ! આછાં નીર ઊંડાં કીધાં. ૧૩

પાપની મોહિની પેષે, ન તહો ચે મોહ પામતા,
પુરાણી ને પુણ્યવન્તી આર્યોની એ જ આર્યતા. ૧૪

જન્મની વેળ જે આપે સંચી'તી મુજ અન્તરે,
નિભાવ્યો આર્યતાએ એ, ને બચાવ્યો પ્રભુવરે. ૧૫

ભમે છે આ ગ્રહો આભે, કોઈ તહો ચે નહોં પડે:
ત છૂટે દાંડીથી, જે કે વીઝણો રમણે ચહડે. ૧૬

રમીને ને ભમીને હું આવ્યો છું આપ છાયમાં:
દેજે એ છાંયડી શીળી, દીધી છે જેમ કાય આ. ૧૭

સૌ અળવીતરાંની એ ક્ષમાઓ તાત ! આપજો;
ન જોતા માટીને, દેવા ! માનજો પંક પંકજો. ૧૮

અંધારી રાત્રિએ ઊંડા શબ્દ હો અન્ધકારના,
ખોલે છે ઉરમાં એવા શબ્દ કો ભૂત કાલના. ૧૯

કોલાવે આત્મની જ્યોત ઝંઝાનિર્લેપ સ્મૃતિ તણા, તોડીઓ.
યત્રયંત્ર મોજે ઉછળે એ સ્મૃતિવિરમિ ધોષણી. અ. ૨૦

અદીકા સિન્ધુની આવે ગર્જના ક્ષિતિજે તરી,
ગર્જે છે પડછન્દા કો એવા અન્તર્ગુહા ભરી. ૨૧

ધોરે જેવો મહાધોરે, ધોરો તોફાનનો ધ્વનિ,
સમસ્ત જીવન કેરો ધોરે એવો મહાધ્વનિ. ૨૨

અને એ સ્મૃતિના ઉર્મિ, પડધા ભૂત કાલના,
ને બધા મૂંઝવે એવા ખોલ જે મુજ બાલ્યના. ૨૩

પાથદે લેવી રીતે આત્મ જીવનમાં આજ્ઞા રૂપી કીરણ
 નું દેખાવ છે. આ કીરણ વાળી રૂપે તેને ^{કાવ્યસંમુચ્ચય} જ્ઞાની
 તે સૌમાં તરતો, જાણે ચન્દ્રમા બોમને જલે, S. m. 11
 સુણ્યો, આકાશવાણી શો, શાન્તિનો શબ્દ એક મ્હે. ૨૪
 શમાવે પ્રભુના શબ્દો આ કોલાહલ વિશ્વનો,
 એ શબ્દે એમ મહારોં યે શમ્યો પોકાર ઉરનો. ૨૫
 વર્ષી માધુર્ય દેવોનું, અન્ધકાર ઉજળતો,
 પુરાણા યે યુગોને એ ઓળંગી શબ્દ આવતો. ૨૬
 જ્યોત્સ્નાની ધારમાં જેવો ભર્યો મન્ત્ર સુધામય,
 એવો ગેખી સુણ્યો મન્ત્ર, પિતૃદેવો ભવ, પ્રિય ! ૨૭

૬

અધૂરી હા ! અધૂરી છે એટલી એકલી ક્રુર્યા :
 અંકે લે ધરતી માતા, ભલે માર્તંડ હો હંચા. ૨૮
 નથી આશા વિના આયુ, નથી ડાળી વિના ફલ;
 નથી પૃથ્વી વિના પાણી, નથી સાતા વિના ફલ. ૨૯
 હજી તો આલમાં મહારા બાળુડો સૂર્ય ઉગતો,
 બાળુડા બોલતો બોળે કાલો કલ્લોલ જામતો; ૩૦
 દીઠો કે ન દીઠો ત્હેં તે, સુણ્યો કે ન સુણ્યો કંઈ,
 સંકેલી દેહની માયા વન્દીને વિશ્વને ગ્રાહ. ૩૧
 વાતિયાં સ્થાંજ ને બહાણાં તે પછી બહુ વર્ષનાં;
 ભૂલ્યો નથી હજી, માતા ! હાસ્ય તે તુજ હર્ષનાં. ૩૨
 આલના વર્ણથી આંજી વિશાળી તુજ આંખડી,
 આલના ભેદમાં જોતી દષ્ટિ તે તાહરી વડી. ૩૩
 ભરેલા ભાવથી અંગે ડોલતી કુસહાગિણી;
 ગૃહિણી. ગુણવન્તી તું, મ્હોટે આંલે સુહાગિણી. ૩૪
 સાદી શોભાથી શોભાતી, ધર્મીલી કુલધામની;
 શાંમળે રંગ રંગેલી સેવિકા ધનશ્યામની. ૩૫
 પ્રારબ્ધી, પુણ્યશાળી, ને પાપ પાવનકારિણી.

મજબૂત	ધૈર્ય ગાંભીર્યથી ધીંગી, દેવિ ! તું દુઃખહારિણી.	૩૬.
	હેતવાત્સલ્યનાં બહેણે હૈયાનું પૂર ગાળતું:	
	ધર્મમૂર્તિ-પિતા સ્હારા, ભક્તિની મૂર્તિ માત ! તું.	૩૭.
	સદા સૌભાગ્યવન્તી, ને સ્વામી સેવા પરાયણ;	
	વ્રતાળી, શાન્તિથી શીળી; એ જ ત્હારાં રસાયન.	૩૮.
	નથી એ વીસર્યો ત્હારી ટૂંકી જીવનની કલા:	
	વીસારી વીસરે કેમ માતૃવાત્સલ્યની લીલા ?	૩૯.
	દ્વધથી તાહરા ત્હેં જે સીંચી'તી પ્રાણમાં સુધા,	
	નથી તે ઓસરી, માતા ! વાધી ઉર્મિ અનેકધા.	૪૦.
	ગુર્જરી વાડીમાં એક નદી રેવા અનુત્તમ:	
	ગુર્જરી વાડીમાં તેમ માત રેવા અનુત્તમ.	૪૧.
	ઓ અભિન્નત આર્યોઓ ! ઓ આર્યો સહુ ભોમેના !	
	સુણો આ વેદની ગાથા, મન્ત્ર આ પુર જોમના:	૪૨.
	પિતૃદેવો ભવ, પ્રાજ્ઞ ! માતૃદેવો ભવ, પ્રિય !	
	સર્વે કુલાશ્રમે નિત્યે હજો એ ભાવનામય.	૪૩.

૭

વિશાળા દુનિયા વીંટી ધૂમે છે સિન્ધુ ગર્જતો,	પરજીવન
તે સિન્ધુનાં જોડાં નીરે મુક્તાપુંજ વિરાજતો:	૪૪
ઘેરીને પૃથ્વીની પાજો પડી છે આલની ઘટા,	
અહોરાત્ર તપે ત્હેમાં તેજના ગોલની છટા:	૪૫.
બાંધી અક્ષાંડની ઝાડી તે રીતે અક્ષ રેલિયો,	
ને અક્ષજ્યોતિમાં નિત્યે પ્રકાશે પુણ્યશાળીઓ.	૪૬.
પામીને તે અક્ષજ્યોતિ, અક્ષનાં તેજ ઝીલતાં,	
ખીલે છે પુણ્યને પુણ્યે માહરાં માત ને પિતા.	૪૭.

૮

ગુણાળી ગવરી માતા ! પૂજ્ય અક્ષર્ષિ ઓ પિતા !	
ધરૂં હું ચરણે તે આ સ્વીકારો ગુર્જરી ગીતા.	૪૮

સૌ ઉપનિષદો કેરા ભાવ શી આપ હુંદગી,
 ને ઉપનિષદોના સૌ સાર શી આ ગીતા ઝગી. ૪૯
એ જ મંવત્સરી આજે, થયા દેવ મનુ મટી:
 પાળું છું પર્વ, પૂજું છું ગુણો તાત ! રટી રટી. ૫૦
 ભરી અંજલિ અશ્રુની કંઈ છું આ હું અર્પણ;
 સતકારો રનેહની સેવા, પુત્રનું પિતૃતર્પણ. ૫૧
 અમોભાં બહુ યે રત્નો શાસ્ત્રરત્નાકરે તરે;
 વૌણીને એક મોઢિં પુત્ર આ પાવલે ધરે. ૫૨
 સદા યે રીઝવી આપે સેવી દેવી સરસ્વતી;
 આપના પુણ્યથી એહ આ ને આવી થતી કૃતિ. ૫૩
 તો ભૂલી ભૂતની ભૂલો, ભાળીને લક્ષ્ય ભાવિનો,
 અમીની આશિષો આપો, ફળે મદ્દભાવ સુતનો, ૫૪
 પૂર્વે જે ભાવથી આપે વધાવ્યો જન્મ માહરો,
 આ પરે યે, પિતામાતા ! દષ્ટિ તે ભાવની કરો. ૫૫

નહાનાલાલ.

૧૬

અર્પણ, પ્રાણેશ્વરીને—
 પ્રાણેશ્વરી ! ત્રિતિનિ જીવન સાથ કેરી !
 કીધું પ્રયાણ મુજ સંગ લવાટવીમાં:
 તહે પોપી આત્મકલી, પાંખડીઓ ઉઘાડી,
 ખીલી કંઈકં, કંઈ ધૂળ વિશે ખરી તે.
 ખીલી પ્રકાશ ચૂમતાં પ્રભુની પ્રભાનાં;
 કે હા ! ખરી જડ વિશે જડભાવ પીતાં,
 જેખી મુગન્ધ સઉ પાંદડીએ ઉડાવ્યો,
 તહેનો રચી રસિક ! હાર વધાવું ઉર.

આજે સુદિન તુજ નામિની પૂર્ણિમાનોઃ
 ને ! ફેડયું મેઘપટ કાકિલની કલાએઃ
 કીકી સમું ધરી શશાંક, બ્રહ્મી પાડી, ^{પોરોય/મા હો}
 ઉગ્યો પ્રફુલ્લ અમીવર્ષણ ચન્દ્રરાજ.

પૂજ્યો શશી, પૂજું તહને રસની સુગન્ધે,
 પૂજી પ્રકાશું મુજ અન્તર કેરી વાંછાઃ

આ ચન્દ્રિકા સમ મનોહર ને વિશાલ, ^{પદ્મના હંડાલ}
 કલ્યાણકારી, ઉડી આશિષથી ભરેલું, ^{પીનીડોરું}
 તે પુણ્યશુદ્ધ, મૃદુ, ઉજવલ, બહારંગી, ^{હાસ્ય}
 તું હાસજે તુજ અલૌકિક એક હાસ્ય.

નહાનાલાલ

૧૭

અર્પણ, જીવનસખીને—

(હરિગીત)

જે પુષ્પનાં દલ ખોલિને રજ સ્થૂલને રસમય કરે,
 અધિકારી તે મધુમક્ષિકા એ મધુતણી પહેલી ઠરે;
 તુજ સ્પર્શથી મુજ ચક્ષુને કંઈ સ્વપ્નસમું જે લાધિયું,
 જીવનસખી ! તે તુજ વિના રે ! જાય કોને અર્પિયું ?

રમણભાઈ

૧૮

ઉપહાર

જીવન સખી !

(વસન્તતિથકા)

સૌભાગ્યકુંકુમસુહાતી રમે ઉપા જ્યાં,
તે વાડોમાંથી કુસુમો કંઈ વીણી તાળું
મહે માળ ગૂંથી, સખી ! જે બહુ કાળ પૂર્વે,
તહેનું લઈ રમો તું સારલ પ્રેમગર્વે. ૧

ઉદાસકાળ શમિયો ન શમ્યો જ જ્યારે,
વીણા તણા ધ્વનિ થયા હૃદયે જ ભારે;
મહે તે સુરો ગજવતી જગવી જ વીણા,
તે તહે ઝીલ્યા સખિ ! સુરો સહુ ભાવલીના. ૨

તહે આમ જીવન વિશે રસ મન્ત્ર પૂર્યો,
જેને બંને વિષમ માર્ગ બન્યો મધુરો.
તે પ્રેમતન્ત્ર મૃદુભાવભરેલ તારો,
શ્રદ્ધાર્થી મહે અનુભવ્યો સુખ આપનારો. ૩

એથી મહાન હિત કાર્ય કર્યો સખી ? તહે,
કાં રાખું ગુપ્ત ? જગતે જણવું શી રીતે ?
પ્રેમાગ્નિહોત્રપથમાં સહુધર્મચારે,
દોર્યો મહેને તિમિર વિદ્ય વિદારી ભારે. ૪

એ પાવકે કરિયું જીવનને વિશુદ્ધ
બાળા દઈ મલિન કર્મ બધાં અણુદ્ધ
તહે દિવ્ય આત્મબલિદાન દઈ ઉગાર્યો;
અસ્પૃશ્ય માતી સખિ ! તહે નવ તુચ્છકાર્યો. ૫

એ સર્વ જીવનસખી ! સ્મરણો જ ઘેરાં,
દાખ્યાં દખાય નહિ, આજ સ્ફુરે અતેરાં;
તો જોકું એ કવિતદેવોતણા અલંગ,
મુપ્પરજંકૃતિતણા પડછંદ મંગ. ૬

નરસિંહરાવ

૧૯

પરમ પ્રિય કુલચંદ—

નમો રહે ગગને ધન પંક્તિ જ્યાં,
 મયૂર કંઠ ગ્રહે નવો મિષ્ટતા;
 નમી રહ્યા કંઈ લાવ ઉરે અહીં,
 નિરખતાં ઉરની તુજ શ્રેષ્ઠતા.
 અકથ આમ દળે ઉર તું કને,
 વિરચતાં રસગ્રંથ નવીન આ;
 ઉપજશે લજશે સહુ તો તને,
 મનની સૃષ્ટિ પદે પડતી જ આ.

ત્રિલોચન પ્રેમશંકર

૧ માર્ગશીર્ષ

૨૦

ઉત્સર્ગ, કલાપીને—

(વસંતતિલકા)

જ્યાં ઉર ઉર ઉઘડી મળો જાય રહેજે,
 આનંદમાં રસ પોતાં લવ ભાન ના રે—
 એવા અનંત લવના સુર સોળતીને
 કંઠે રહેા લજનની શુચિ માલિકા આ. ૧

કાઈ કરે સ્મરણમાં વર કોર્તિસ્તંભ,
 કાઈ કરે તૌરથમાં જઈ દાનપુષ્પ;
 કાઈ કરે શરૌરનો તતકાળ ધાત,
 હું તો કરું સ્મરણમાં તવ ગાન માત્ર. ૨

ત્રિલોચન પ્રેમશંકર

એ યોગીન્દ્ર છે અવધૂત.

એ તો સંસારી સાધુ છે;

ગૃહસ્થ થઇ સંન્યાસ પાળે છે.

૨૫

નિરન્તર દુઃખને નહોતરતો

એશિયાના એક મહાયોગીન્દ્ર ઇશ્વરો

એ અનુજ છે ન્હાનકંઠો.

પરપીડા પ્રીધી પ્રજળનાર

મહાવૈષ્ણવોનો એ વંશજ છે:

૩૦

શ્રીનગરનો જાણુ નરસિંહ મહેતો.

હૈયામાં એના હોળી સળગે છે,

જવલન્ત અંગારા જેવી છે એની આંખડીઓ,

વદને વિરાજેલી છે વિષાદછાયા.

દેશની દાઝથી દાઝે છે

૩૫

છણુછણુતી એની દેહલતા.

વિરોધીઓ પ્રતિ એ પ્રેમીલો,

શઠં પ્રત્યપિ સત્ત્વમ્ બોધનાર,

‘અન્યાય સ્થામે એ હિગામ મા’નો અનુયાયી,

‘દેહથી દેહી જગ્ગવન્તો છે’નો આચરનાર,

૪૦

દુઃખતપતી આ દુનિયાનો દરવેશ છે તે.

—એકદા એનો આસાડેકો વાગ્યો,

ને નિઃશસ્ત્ર નરનાર ને બાલકોની,

ચાર હજાર દુઃખસજ્જોની સેના

ટૂંન્સવાલને હૂમલે ચાલી.

૪૫

આશ્ચર્યચકિત જગત નિરખી રહ્યું

જગતના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય

હુબાયેલાં ચાર હજારની તે કૂચ.

મોખરે હતો તે સેનાધિપતિ:

સિંહને શસ્ત્ર ન હોય,

૫૦

ને ન હતાં તે નરકેસરીને.

પછી તો વર્ષો વીતી ગયાં:

રાત્રિદિવસના ઝોછાયા ઉગ્યા ને આથમ્યા.

ઇતિહાસમાં અપૂર્વ છેલ્લા જગમંગ્રામમાં

મદમલપતી જૂર્મન મહાપ્રજ્ઞની

૫૫

છેલ્લી ભરતીનો જુવાળ મ્હડયો,

જાણે પ્રલયની મેઘાવલિ.

દિશામંડલ ડોલવા લાગ્યું,

ધરતી ધણુધણુવા માંડી, મી-

ગીધ સરોખડાં વિમાનો

૬૦

વાતાવરણ ભેદી ઉડી રહ્યાં:

ભયંકર તોપોની ભીષણ ગર્જનાથી

નભોમેડળ ગડગડી ઉડ્યું.

ચિન્તાચકિત નયને સૌ નિરખતું

કે શું થાય છે, ને શું થશે.

૬૫

જગતે ન જોયલું,

પૃથ્વીએ ન પ્રીછેલું.

માનવ કથાએ ન નોંધેલું,

મનકુલનાં કાવ્યોમાં ન કલ્પેલું,

પ્રચંડ મહાભારત મંડાણું

૭૦

ભૂગોળની સર્વ મહાપ્રજ્ઞઓનું.

જ્વાળામુખીની મહાજ્વાળાનો છેલ્લો ભભૂકો

ભભૂકતો હતો યૂરોપના જગરણમાં,

ત્યારે રાજરાજેન્દ્રનો સન્દેશ આવ્યો,

ને રાજપ્રતિનિધિ મહાસૂબાએ

૭૫

રાવરાણા ને મહાજનોની.

આમન્ત્રી પ્રજામહાસભા યુદ્ધમન્ત્રણાને કાજ.
મહારાજ્યોની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પાટનગરીમાં
જામી વળી એકદા

એ યુદ્ધમન્ત્રણાની મહાસભા.

૮૦

ત્યહારે તહેણે તોડ્યાં તહેનાં મહાવ્રત.

સામ્રાજ્યની કટોકટીને વિષમ પ્રસંગે

નિઃશસ્ત્રવાદી તે તપસ્વીએ

ઉચ્ચારી છે શસ્ત્ર સજવાની રણહાકલ,

વગાડ્યો છે મહાઘોષ સંગ્રામશંખ.

૮૫

જગદ્ગુરુ કૃષ્ણચંદ્રે યે, મહાત્મન!

શસ્ત્ર સભ્યાં હતાં એકદા કુરૂક્ષેત્રમાં,

એકદા તોડ્યાં હતાં નિઃશસ્ત્રતાનાં વ્રત.

હસ્તિનાપુરની યુદ્ધમન્ત્રણાની એ મહાસભામાં

કેવો શોભતો હતો તે તપસ્વી ?

૯૦

જાણે વિષ્ણુસભાની વચ્ચે ધ્રુવકુમાર,

જાણે યદુપુરીના સિંહાસનોમાં સુદામો.

જીવનાદેશ શોધવામાં બ્રહ્મર્ષિ,

રણખેલનામાં સુલટ ક્ષત્રિય વીર,

મીતિમન્ત્રણામાં સુદ વૈશ્યવર,

૯૫

લોકસેવાભાવમાં પરમ શુદ્ધ:

તહેનામાં સૌ વર્ણ સમાયેલા છે.

વેળુકણીના તે મણિ રચે છે,

પત્થરના તે દેવ પ્રગટે છે,

શલ્યાની તે અહલ્યાઓ કરે છે,

૧૦૦

અસાધુના તે સાધુ ઘડે છે,

અહંકારીના તે સમર્પણી બનાવે છે.

દુઃખિયાનો એલી ને વિસામો,
દાઝ્યાંના અન્તરનો આરામ,
ધાયલના આત્માનો અમૃતૌષધિ:
અનારોગ્યોનો ધનવન્તરી છે તે.

૧૦૫

વાદળાંની અધ્રુવ છાયાફૂદડીમાં

એક એ ધ્રુવ તત્ત્વ:

પ્રતિહાસમાં ઉચ્ચારાતો

સનાતન સત્યનો એ શબ્દ,

૧૧૦

પ્રાચીનતાનો પરમ મન્ત્ર:

નવામાં નવો તે,

ને જૂનામાં જૂનો છે.

સત્ય તહેનો મુદ્રા મન્ત્ર છે,

તપ તહેનું કવચ છે,

૧૧૫.

પ્રહ્લ્લચર્યનો તહેનો ધ્વજ છે,

અખુટ ક્ષમાજલ તહેને કમંડલે છે,

સહનશીલતાની તહેની ત્વચા છે.

સનાતન યોગીકુલનો યોગવારસ,

રાગદ્વેષના ઝંઝાનિલથી પર,

૧૨૦

ભારતનો વર્તમાન મહાગુરુ,

એ તો ગુજરાતનો તપસ્વી

મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી.

એવાને કાળે આયુષ્ય નથી,

વિદ્યાના એપરવા કાળે વિદ્યા નથી,

૧૨૫

લક્ષ્મીના એપરવા કાળે લક્ષ્મી નથી,

આયુષ્યના એપરવા કાળે આયુષ્ય નથી.

આનન્દો, રે આનન્દો, નરનાર!

આજે પચ્ચાસ વર્ષોના ઉત્સવ છે.

ને યોગીન્દ્ર ! સખૂર.

૧૩૦

તહારા સમૃદ્ધ આત્મભંડાર

ભર્યાભર્યા ઉઘાડ, ને પારખ.

અનન્ત આકાશના અન્તર્પટ

વીંધીને વિચર, ને ભીતર નિહાળ.

દુઃખમાં, પાપમાં, અન્ધકારમાં યે

૧૩૫

અહ્મકિરણુ જ વિરાજમાન છે.

તહારે હૈયે છે યજ્ઞકુંડના હુતાશઃ

એ અગ્નિ નહીં, એ ગુરો !

પણુ તહેના પ્રકાશ પ્રગટાવ

આત્મનુઆત્મનુના અમૃતદીપમાં.

૧૪૦

સાધો ! સત્યના યે આગ્રહ ન હોય.

એ તો છે હઠયોગના પ્રકારાન્તર,

નહીં કે રાજયોગના રાજમાર્ગ.

મનુષ્યની નહીં, પ્રણુ પ્રભુનીજ ઇચ્છા

પ્રવર્તે છે સત્યના યે પ્રચારમાં.

૧૪૫

મનુષ્યે પુરુષાર્થ આદરવાના છે,

પ્રભુએ મનુષ્યના પુરુષાર્થ પૂરવાના છે.

પુરુષાર્થમાં યે પુરુષે પ્રભુઇચ્છાને નમવાનું છે.

—ને ઇતિહાસભૂલેલા વિસારે કે વિચારે,

છતાં આદ્યોતા તે યોગ અહ્મનિષ્ઠ મનસૂરે,

૧૫૦

મહાયોગીન્દ્ર ઇશુ ખ્રિસ્તે,

મેફલાવર જહાજના સફરી યાત્રાળુઓએ,

હિન્દસત્કાર્યા હુતાશરવિપૂજક જરથોસ્તીઓએ,

ને અસંખ્ય સદ્ધર્મોપાસકાએ.—

સન્તનન ! નયને લડકા, ૧૫૫

ને વદને વિપાદસન્ધ્યાને બદલે

કીકીકુંભમાં ચન્દ્રિકા

ને મુખમંડલે મુધાકર માંડ.

અહ્લાંડમાં અહ્લતેજ વરસાવ.

તપ તપતાં ચે, ઓ તપસ્વી ! ૧૬૦

કૃશાંગ છે શા માટે ?

સર્વસમર્પણી ઓ પરમ વૈષ્ણવ !

સમર્પણના આનન્દમાં ઉત્લાસ.

તપના ત્હારા વડા દાવાનળ,

જેજે, આત્મવેલને ન કરમાવે. ૧૬૫

સમરંગી જગવિવિધતામાં ચે

એક જ શ્વેત કિરણ નિહાળ.

મળગતી શઘડી જેવા

તુજ પ્રાણમાં દેવપ્રસાદ પ્રગટાવ.

હિરમાં આનન્દ ઉછળાવ, ૧૭૦

વદનચંદ્રે સ્મિતરેખા રમવા દે.

જગતનો કુસ ઉપાડી વિચરતાં ચે

જગતયાત્રા દસતે મુખડે આચર.

ભીષણ કર્મયોગમાં ખેલતાં ચે,

ત્રેરણા પા ચિત્તપ્રસન્નતાની, ૧૭૫

ઉમંગોર્મિઓ ઉછળાવ ઉત્સવના.

નિરન્તર અહ્લ છે અહ્લાંડમાં,

ને એ અહ્લાંગુલિ જ આલેખે છે

જગતના સર્વ સારાનરસા ધૃતિહાસ.

માણુ ને મણાવ સદા

આ શુભાશુભ અહ્લાંડમાં ચે અંહોનન્દ. ૧૮૦

સાધુજન ! ધીરો થા.

કર્થી ભોગવવાનાં છે સૌએ,

પુરુષોએ તેમજ પ્રજાઓએ.

પ્રાયશ્ચિત્તકાળ પૂરો થયો છે

ભારતનો કે ભારતવાસીઓનો ?

૧૮૫

પ્રાયશ્ચિત્તયુગ સમાપ્ત પહેલાં

શે ઉગશે સ્વર્ગનાં સ્થવાર

કોઈનાં, કે ત્હારાં, કે અમારાં એ ?

લાંબા ઇતિહાસના પ્રૌઢા કર્મકાળ ડમ્ભાલંકારે

૧૮૬

બળી ભસ્મ થઈ ગયા છે ?

—પ્રજાઓ ! પ્રીછજો આ પ્રાયશ્ચિત્તયુગ

ભરતખંડની મહાપ્રજાનો,

ને સારવજો સદ્બોધ એ યુગના—

કેટકેટલાંએ આદર્શો છે એ તપ

૧૮૭

તુજ સરીખડાં અધાર ?

થોડાંકની એવી તપશ્ચર્યાથી

કેટલાં ને ક્યારે પ્રજાની રહેશે

પ્રજાના ઐતિહાસિક કર્મલંકાર ?

પ્રજાને પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે,

૨૦૦

અપવાસ કરાવે છે તું;

એ જ છે સાચો વિધિ:

પ્રજાપ્રાણના આત્મસંયમન.

સંયમન આત્મશક્તિને ઔર બહલાવે છે.

સિનાઇના શિખરે દોરી જ,

૨૦૫

કર્થીના પશ્ચાત્તાપ કરાવ,

પ્રજાના તપનો સમારંભ આરંભ.

પયગમ્બરી સન્દેશ મળશે,

ખુદાઈ નૂર ઉતરશે,
પરમેશ્વરી પરમાનન્દ વરસશે.
અહ્લાંડલરમાં લરતી ડાલશે
એ પરમ અહ્લાનન્દની.

૨૧૯

ને એને પડખે છે કાણુ ?
કસ્તૂરી શી મહેકતી તે તપસ્વિની !
સાધુવરની સાધ્વી નાર,
પત્નીઓમાં પરમ પત્ની,
જગતની એ તો આદર્શ ગુજરાતણુ :
પ્રાણનાથની પ્રતિકૃતિ,
પ્રિયતમની પરમ શાલા,
જીવનના જીવિતેશ્વરનો

૨૧૫

૨૨૦

ઓળો આભા તેજમંડળ.
તપોવનની એ તાપસી,
નિર્ભય, નિડર, નિઃશંક.
સુખદુઃખની તડકી છાંયડીમાં,
જીવન વિવિધતાના વનઉપવનમાં,
દેશપરદેશના રણપગથારમાં,
પ્રાણની કાયા સરીખડી,
દેહની છાયા સમોવડી,
સદા સંગાથે પરવરે છે એ કુલકલ્યાણિની.

૨૨૫

૨૩૦

રૂપાર્તા કે ચિતોડની કે
ક્ષત્રિયાણીનો જાણે અવતાર.
એ તો પરજેલી અહ્લચારિણી,
એ તો સંસારિણી મહાયોગિની.

ગુજરાતની એ તો ગુણિયલઃ
ગુજરાતણની એ તો ગુણમૂર્તિ.

૨૩૫

આશ્રમની એ માતૃશ્રી,
 નગરની એ જોગણ,
 પ્રજાસંઘની એ પ્રેરણા,
 જગતની સત્પત્નીઓનું ભૂષણ,
 અમારી એ તો અતુલ્ય ગુજરાતણ,
 ભગવતી કસ્તુરબાઈ ગાંધી. ૨૪૦

ઓ નિષ્કામ કર્મયોગી !
 ઓ ગીતધેણી સાધુ ! ગીતાધેણી
 ઓ મનુકુલના મહાત્મન !

નિઃશસ્ત્ર ત્હારે તો ૨૪૫

મહાભારત ખેડવાં છે સંસારનાં,
 આત્મવાદીએ ત્હારે તો
 દેહવાદીઓને જીતવા છે ને ?
 શ્રીકૃષ્ણના ઓ સખા !

ઓ સુદામાપુરીના વાસી ! ૨૫૦

એ કાલજૂનાં સત્યો
 સાચાં પાડવાં છે ને ત્હારે ?
 સૌ જાણે છે એ સર્વસિદ્ધ વાત

કે દેહથી આત્મન
 અળગો ને ઉપર છે. ૨૫૫

સહુ આત્મવાદીઓ ઉચ્ચારે છે આશીર્વાદ,
 ‘ જય હો ! જય હો !

ચૈતન્યપૂજકનો ત્હારો
 સ્થૂલપૂજકના સંઘમાં
 જય હો ! જય હો ! ૨૬૦

આત્મબલવન્તાનો તુજ
 દેહબલિષ્ઠ લોકપરિવારમાં. ’

નાસ્તિકો વિના સૌ જાણે છે

કે દેહ નશ્વર છે,

ને આત્મા અમર છે.

૨૬૫

ને તુજખોધ્યાં આત્મબલે મહાત્મન !

એટલાં જ છે અમર આત્મદેશમાં.

પચ્ચાસ વર્ષોનો ઉત્સવ !

અર્ધી સદી વીતી ગઇ

લોકોદ્ધારક પ્રજાકલ્યાણક

૨૭૦

એ ત્હારા જન્મયોગ પછી.

આવાંને કાળે ન હોય

આટઆટલાં આયુષ્ય.

ઈશ્વરે એ નથી ભોગવ્યાં,

શંકરે એ નથી માણ્યાં.

૨૭૫

નખશિખ ઉભયે પ્રજાજાતી

મહાસત્યોની એવી જવાબામૂર્તિઓની

નથી નિર્માણ લાંબી જીવનઅવધો.

આનન્દો, માટે આનન્દો, પ્રજાજન !

પચ્ચાસ વર્ષોનો આજે ઉત્સવ છે.

૨૮૦

મન્દિરોમાં પચ્ચાસ સ્વસ્તિકા પૂરાવો,

પચ્ચાસ દીપમાળા પ્રગટાવો,

પચ્ચાસ કૂલમંડલિ ભંજાવો,

પચ્ચાસ આરતીઓ ઉતરાવો,

પચ્ચાસ દેવધંડા વગડાવો.

૨૮૫

તપમન્દિરે આજે, ઓ પૃથ્વીના લોક !

તપસ્વીનો ઉત્સવ છે, ઉત્સવ છે.

કલાપીત સંબોધન

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !
 બિજળતા શા ઉરસાગર ઉદ્ધાસ જો !
નિર્ઝરતી સૌભાગ્ય સુહાગન જ્યોત્સ્નિકા;
 નયને ઝળકે નમણું નિર્મળ હાસ જો !
 સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

આંજો ને અજવાળે આંખડલી સખી,
 અન્તર ઉપર ઉઘડે આલમનૂર જો !
 “હેત હયાનાં વહતી વાંજો વાંસળી”
 બીડે સ્વર આકાશે અન્દર દૂર જો !
 સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા !

નન્દવનના પ્રાસાદોની ટોચથી
 મધુરી કેકા આજે શી ઉભરાય જો !
 સુરભીઓની સાથે સંસારે સરી,
 અન્તર્દ્વારે ગીતા શી અથડાય જો !
 સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

“તત્ સવિતાનૂં લર્ગ વરેણ્યં ધીમહિ !”
 ગાયત્રીનો જૂનો લેદક મંત્ર જો !
 આજે અન્ય પ્રકારે આ માથું નમેઃ
 નમતો સાથે આત્માનો એ તંત્ર જો !
 સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા !

મણિશંકર

૨૩

સાક્ષર સમક

૧

(શિખરિણી)

અલંકારો અંગે ધરી અવનવા આસ્ય ખુલતી,
 કટાક્ષેથી જોતી, ધ્વનિત સરસા અંગ કુલતી,
 મતિ લેતી ઝાલી, અગણિત જનોની ક્ષણગણી,
 નિહાળી શું નારી ? નહિ નહિ, સુવાણી હરિતણી ?
 સુવર્ણે શોભેતી, અભિનવ કલા અંગ ધરતી,
 સુહાવે હાવેથી, અનુભવ ભલા ભાવ ભરતી,
 સુરીતિવાળી એ, પિયુષ ઝરણી કલેશહરણી,
 નિહાળી શું નારી ? નહિ, નહિ, સુવાણી હરિતણી !
 સુઅંગી, રંગીલી, મુદ્ભરણી આમોદસદની,
 રહી રાગે રાચી, શુભશુભવતી પૂર્વ પદની;
 અદોષી ઓચિન્તિ નજરપથ આવી બહુ બણી,
 નિહાળી શું નારી ? નહિ, નહિ, સુવાણી હરિતણી ?

૨

મીઠું જોલી મ્હારું, મનહરણુ કીધું પલકમાં,
 રહી રાગે રાચી, ખુશનુ ભર ખાંતે ખલકમાં;
 કહી વાણી કાંઈ કુદરત ભરી શૈલ વનની,
 મળી'તી શું મધ્યા ? નહિ, નહિ, કવિતા કુસુમની !

૩

(હરિગીત)

અતિ કર્ણપ્રિય ઉચ્ચાર ચાલે, ચરણમાં ધ્વનિ ધારતી,
 પ્રતિ વાક્યમાં વરસાવતી, રસ શુભભરી, લક્ષણવતી,

પ્રીતિ મહિં પરિપક્વરીતિ શુભ ગ્રહે અણુમૂલની,
જહાલા વખાણે જહાલીને ? ના, જોલી આ ખુલખુલ તણી ?

૪

ઝીલી રહી અનહદ રસે, મદ્યજક બનેલી માનિની,
શોભે અલંકારે ખચ્ચાથી, ચોગુણી ચન્દ્રાનની;
પ્રીતિ ભરેલા પ્રસવતી આનન્દ કેરા ઉભરા,
આનન્દ સંમોહા પ્રિયા ? ના, ખાલ મસ્ત તણી ગિરા !

૫

(માલિની)

સરસ સરલ વાક્યે, ચોરતી ચિત્ત ખ્યારી,
ચરણ સુવરણેથી સોગુણી કાન્તિ ધારી;
સુગુણવતી સુરૂપા, સુરીતિવાન શાણી,
નવ ત્રિય ? નહિ, ભાળી કાન્તની શાન્ત વાણી ?

૬

(શિખરિણી)

ધરે છે શૃંગારો, પણ ન વધતી ભા તનતણી,
જણાયે છે રાગી, પણ અતિ વિરાગી મન તણી;
મિઠાઇને માટે વદતી કુગિરા મ્લેચ્છ ભણિતિ,
વિલોકી શું વૃદ્ધા ? નહિ નહિ સખા વાણિ મણિની !
ઘડી માંહિ રાગી, ઘડી મંહિં વિરાગી બનિ જતી,
ધડો સ્વીયા સાથે, ઘડિકે પરકીયા તણી ગતિ;
રસે ભીની જોઇ, ઘડિકે રસહીની રહી બની,
શું દેખી સામાન્યા ? નહિ, નહિ, સખા વાણિ મણિની ?

૭

(હરિગીત)

તોડી વછોડો ભૂષણો, કરી દૂર સર્વ સુવર્ણને,
રસ રાગ બેઠી જોઇ, ખુબ કઠોર કીધા ચર્ણને;

સૂતી છુપાવી મુખ, દુઃખણીએ ન જોયું અમ બણી,
શું મિત્ર ! માનવતી પ્રિયા ? ના ગિરા ગોવર્દનતંણી !

નથુરામ મુંદરજી

૨૪

મનુષ્ય અને કુદરત

ઘડી છોડી દેને ઘડમથલ તહારા જગતની,
જરા જા આજે તો નિરજન મહા જંગલ મહી;
તરુ પક્ષીમાંથી જરૂર મળશે કાંઈ કીમિયા,
જશે અંધાપો આ તુજ હૃદયનો ત્યાં વિહરતાં.

બધું એ સૂનું છે જન વિણ અરેરે ! વન નક્કી.

થજે તેનો ભોક્તા જીવનમય થાશે સહુ પક્ષી;

સુખી આત્મા ઊડો નિરખી તુજને ત્યાં ધ્રુવવશે,

અને તહારી સાથે રસભર બની હાસ્ય કરશે.

વૃક્ષોથી અમર રસનાં મિન્દુ કરશે,

વળી દૈવી વાતો ચકલી મૃગલી ત્યાં કહી જશે;

કુમારી કન્યા એ કુદરત તને ત્યાં પરણશે,

અને બન્ને વચ્ચે રોચર ફિરણો ફેંકી વહશે.

ચિદાત્માની સંતા કુદરત પ્રભુની પ્રતિકૃતિ,

અરીસો તેનો આ જનહૃદયની લાગણી વળી;

પ્રતિ સૃષ્ટિલીલા કશી જન સ્થિતિનો પ્રતિધ્વનિ,

મનુષ્યોની સાથે કુદરત બની અન્યિત નક્કી.

લૂપી ઉદ્ધિલદિદા, સૂકી સૂકી વળી ઔષધી બધી,

જહીં સુધી તેની કૃતિ જનસ્વભાવે નવ મળી;

“અહીં આ ઉગે, ને તરુ વળી તહીં આ ન ઉગતું,”
કવિતા વિના એ મુજ દિલ ગણે શુષ્ક સઘળું. ૫

અરે! એ સૃષ્ટિને કવિનયનથી જો ધડોક તું,
જનોના આત્માનો કુદરતથી સમ્બન્ધ કર તું;
મળ તેની તો લે, હૃદય કર વિસ્તીર્ણ કુમળું,
અને એ ઉર્મિમાં દ્રવી પડ બુકાવી જિગર તું.
પડી છાનો રહેજે ખળખળ વહનું ઝરણુ ન્યાં,
અને પંખિડાં ન્યાં જલ તણી ભરી ચંચુ ઉડતાં;
મહેકન્ટાં પુષ્પો લથડી પડતાં ન્યાં કલી પરે,
અતિ તૃપ્તિથી ન્યાં મધુપ સુરભે મૂર્ચ્છિત બને.
અહીં ન્યાં ઝુંડોમાં ફિરણુ રવિનું કે ચળકતું,
તહીં દૂરે કાળું ખડક શિર માથે ઝઝમતું;
ગુફા પેલીમાં ત્યાં મૃગપતિ પડ્યો શાન્ત ગરજે,
અને શાન્તિનું તો દિગ્વિજયી છે રાજ્ય સઘળું.
મીઝાશે કેં નેત્રો ઝરણુ વહતું એ નિરખતાં,
ચમત્કારી કાંઈ જીવન તહશે એ હૃદયમાં;
પછી સ્વપ્નામાં તું અનુભવીશ કે જગતિ નવી,
અને ત્યારે જોજે જનહૃદય ને સૃષ્ટિ સઘળી.

ઝરામાં તું જોશે ઝરણુ જનના સંચિત તણું,
અહો! કેવું બહેતું અમર ગતિથી એક સરખું!
પડયું કે સૂકું જો ઝરણુ પર એ પર્ણ ઉડતું,
તરંગોમાં આવી સરલ વહને લંગ કરતું.
પડે આવાં પત્રો વળી કણ પડે દ્રાક્ષરસનો,
કટુ કે મીઠો એ સમય ગણજે તું જીવિતનો;
જનોની વૃત્તિની કુસુમ વળી છે શું ન મૃદુતા?
અને મૂર્ચ્છાયેલા મધુકર ન શું પ્રેમમયતા?

નકી મેળા મીઠા સુહૃદ્ગનનો પક્ષી મધુરા,
અને વીરો શરા મૃગપતિ તણું ગર્જન મહા,
ગિરિનાં શૃંગો એ જનહૃદયની ટેક દદતા,
ફેડી કુંળા મીઠી કલી તુજ વળી તે પ્રિયતમા. ૧૨

ક્ષિતિજે દિસે જે શકલ નલના ગાઢ વનમાં,
ન શું એ આશાની અગર સ્મૃતિની દિવ્ય પ્રતિમા ?
હજી શું જોવું છે । સ્મિતભર દિસે છે મુખ બન્યું,
અરે ! કિન્તુ આ શું ? કુપિત વળી હૈયું ક્યમ થયું ? ૧૩

કુહાડી લાગે છે તરુ ઉપર એ કાષ્ટિક તણી,
પડી જશે ડાળી, કુંપળ પડશે સૌ ખરી ખરી;
મીઠાશે ખારાધ, અરર ! નવ શું તું સહી શકે ?
અરે ! ભાવિ તો એ વિટપ સમ અન્તે તુજ, સખે ! ૧૪

કલાપી

૨૫

શાંત સ્વસ્થ કેસરી

(સગ્ગરા)

૧

લાંબા પહોળા પસારી કર, અરધિ મિચી આંખ, માયું વચાજે—
ફેલાતી કેશવાળી, ચળકતિ શિ ઝલે ! દેહ દેદિધ્યમાને !
સંક્રાએલે છુટે કે ! નિકટ નિજ વશા, બાળસ્વચ્છંદ ખેલે.
મુદ્રા શૃંગાર. વાત્સલ્ય અતુલ બળતી કેસરી ! ! ! કોણુ હેલે ?

૨

લેદે કુંલ સ્થળો જે મદ્દળ ગજનાં વજ શક્તિ સમી છે—
આપે ગભો ગળે રે વિકળ મૃગલિના ગર્જના જો ! ખમી છે—

ગભી છે પિંગળા શી ચટપટિત સટા ! પુચ્છ શું વીજ વીઝે !
સ્વારી એ કેસરીની ! ત્રિભુવન નયિની ચંડિકા એથી રીઝે !

અનુભવે પાતે પાતે
એ તે શું નાદ ફેરો અવિરત ઝરતો ધોધ આકાશ ફૂટયો !
કે એ શું ગર્જનાનો ત્રિભુવન ઘળતો ગેળો ગોળો વદ્યટયો !
વસે શું વન્હિ, કશે નયન પ્રજળતાં ! વળ પળે અગંભે
હા હા શું રેજ ? અંબે હૃદય ભડકતાં શરનાં ચૂર ભંબે !!!

૩
અંઝાવાતે ધુમાવી અતળ વિતળ સૌ એક આકાશ કીધું !
ઉલ્કાપાતે ધુમાવી તિમિર મિહિર સૌ ઘેરિ એ ઘોળિ પીધું !
શસ્ત્રાઘાતે ચલાવ્યું શર વહનિ ઝરે લોહિતું સ્રોત સીધું !
ડોલ્યું સિંહાસને રે ? નૃપ મુકુટ પડ્યો ! કાંતિ એ રાન્ય લીધું !

૪
કા' કા' કોની સહાયે ! સહુ ભય વનમાં બ્રાંતિમાં ભીરૂ ભૂલ્યાં !
મંરક્ષે કોણ પક્ષે ? મરણ શરણમાં લક્ષ લક્ષ્યેય ફૂલ્યાં ?
તે' તે' તે' કેસરી તે' તકુકિ તળપિ તે' છિદ્ર છિદ્રે વિંધાવી
મંકોડી અંગ અંતે રૂધિર ઝરણમાં ભિષ્મ-વૃત્તિ સુહાવી !

૫
અનુહુપ છંદ)
વીરશ્રી ધન્ય એ ભક્તિ ! ધન્ય પ્રૌઢ પરાક્રમ !
અખંડોદંડ સામ્રાજ્ય કેસરી વન-વિભ્રમ !!!

૬. ૬. ધ્રુવ

૨૭

✓ વરસાદ :

પ્રળય દળ સમ આજ વાદળ, વિવિધ વર્ણુ ધરી ફરે
 કરે અવાજ દરાજ દિશદિશ, નિમિષ પણ નહિ સ્થિર કરે. પ્ર૦ ૧
 નિખિડ તમને દૂર કરતી, ચપળા ચમકી અંબરે
 જુગતુ જોત જમાવી જાહિર, તેજ નયન તણું હરે. પ્ર૦ ૨
 ગહક ^{પારે} કેકી ^{દેડડી} ડહક દાદુર, ઝીલ્લીગણુ કલરવ કરે
 મહદ મારુત જોર ધરીને શોર કરતો સંચરે. પ્ર૦ ૩
 વાટ વાટ જાણાય જળમય, વસ્યો વરુણ વસુધાપરે
 ક્ષણુ પણ ન શાન્તિ ધરી રહે, નીર નવ ઝર ઝરઝરે. પ્ર૦ ૪

નથુરામ સુંદરજી
 ૦૧૨૬૩૧૨.

૨૮

નાનકડું બહેળીયું

વૃક્ષ તણું પત્ર શું ખેલતો પવન ગાય છે ગાન;
 ધીમું ધીમું પવન ગાય છે ગાન.
 નાનકડું આ બહેળીયું રમે ગાન મહિં શુલતાન.
 ઝમકઝમ રમે તારલા ગગન,

તાલ દધ કુદડી ફરતા જાય,
 આછાં અંબર વિધવિધ રંગી, ઓઢે ને ઉડી જાય.
 પેલી શશિલેખા જોઈ જોઈ હસે, ગાન એના કંઠે વિલસે,
 જગતને નહવરાવે કાઈ રસે, રસે નહવરાવી કરે ખેલાન—નાનકડું

મૂળશંકર

૨૯

સુરતથી મુખાધ આવતાં દરિયામાં ચંદનીની શોભા

આહા ! પૂરી ખીલી ચંદા, શીતળ માધુરી છે સુખકંદા;
પાણી પર તે રહી પસરી, રૂડી આવે લેહર મંદા. આહાં
શશીલીટી રૂડી ચળકે; વીળે હીલે તે આનંદા. આહાં
ઉચે ભૂરં દીપે આસમાન વચ્ચે ચંદા તે સ્વચંદા, આહાં
નીચે ગોરી ઠારે નેનાં, રસે દૂખ્યા નરમદ બંદા. આહાં
નર્મદાશંકર

૩૦

કોહિલાને

(એવા રૂડા આંબલીયાની ડાળ-એ લગ્નગીતનો ઢાળ.)

નીલ લીલમ સમાં લાલ ગાલે બેડાં તમે જો તણે રે,
એવા રૂડા આંબલીયાની ડાળ મુકીને, કાયલ ક્યાં ગયાં રે !
ઉચે સોહે પ્રભાતના રંગ રાતા રાતા આલમાં રે,
તેવા નાચે નીચે આના મ્હોર !— મુકીને૦
ફાલ્યો ફાલ્યો આંબલીયો આ કાળ વસંતસમીરમાં રે,
સુનો ત્હોય તમે વિના આજ.— મુકીને૦
કાળા કાળા બેદી જાડા મેઘ, ફિરણુ શશીલેખાનાં રે
ઠારે આંખ, ન લેખા જણાય ! !— મુકીને૦
બેદી તિમિર તણાં પડ એમ ઉડાં ગાણાં તમતણાં રે
શુણુ કાન, તમે ન દેખાવ !— મુકીને૦

x

x

x

શશિ રેખાની સુંવાળી જાત નદીના તરંગમાં રે,

ઉચી નીચી ન્હાની મોત્રી થાય,—

મુકીને૦

૩૨

✓ ચંપેલી
(અદલું છદ)

જગમાં બહુ સુંદરતા સરજી,
બહુ વાર, છતાં, મનની મરજી,
મધુરાં કુલડાં ! સહુને વરજી
તુજ શું બની ઘેલી,
નિરખે નિરખે તુજને જ અહીં,
નહિ દષ્ટિ ઠરે સ્થળ અન્ય કહીં,
તુજ મોહ સમો કંઈ મોહ નહીં
પુલરાણી ચમેલી !

૧

કદો દેશ રહું પરદેશ ફરું,
વળી હર્ષ જ કે કદો શોક ધરું,
તુજ નામ ઘડી ઘડો હું સમરું,
હિરની મતતાથી;

મુજ બાળપણે તુજશું રમતો,
ભરું પીમળ યૌવનમાં ભમતો,
ભરજો મુજ વૃદ્ધવયે શમ તો,
મુજ જીવનસાથી !

૨

બહુ વેળ અહીં તુજ પાસ રહ્યો,
મુજ મંદ વિચાર-પ્રવાહ વહ્યો,
લખી તેપર ગૂઢ, સુભેદ કહ્યો
તુજ મિષ્ટ સુગંધે;

મુજ અંતર વાંચ્યો ઉમંગ થકી,
સમજી ધરતું બહુ હર્ષ નકી,
ભરતું વધુ એક કણી ઠમકી

નિજ જ્ઞાન પ્રબંધે.

૩

નલમાં બહુ તારક છે જાંજડયા,
બહુ ન્યોતિષિ તેહનો પૂઠ પડયા,
જતિ અંતરના મરમો પકડયા

કળથી નિજ યંત્રે;

મધુરી ! પણ છે મુજ તારક તું,
અહિં ભૂપર ઉરસુધારક તું,
બની ન્યોતિષિ હું તુજ બહાર કહું
મુજ કાવ્ય સુમંત્રે !

જવ ગ્રીષ્મ તપાવી મૂકે જંગતી,
ન્યમ અંતર ધૂણો રહે ધગતી,
વળો માનવ દષ્ટ ઊંચે ચગતી

શીત આશ્રય કાળે,

તવ તું ખુબ ખીલો રહી જ ઓંતે,
સહ કારતી મિષ્ટ સુગંધશીતે,
તુજ માળ ગ્રહી અરપે સુરોંતે
અતિ સુંદર સાળે !

બહુ સેવતો આંહિં ભલે જ ફૂલે,
વળો ગર્વથી તેમ ગુલાબ ખુલે;
પણ તુજ સુવાસ સમીપ ભૂલે
નિજ સર્વ વડાઇ;—

તું જ રાણો ખરી સહ પુષ્પતણી,
પ્રિય શુક સમી તુજને જ ગણી,
મુજ બાગનો તું જ મુકુટમણી,
ગુણ શું રહું ગાઇ !

બહુ વેળ અરે લલના લટકે
તુજ પાસ સુભાવચક્રી લટકે,

તુજને લલને કરમાં સદકે
 નિજ કાનાળા પહેરે,
 નિરખી રહું તે બહુ હર્ષધરી,
 લલનાં વધુ સુંદર કે તું ઠરી,
 પણ સાથ સુગંધાગ્રહે તું ખરી,
 મધુરી તું જ છે રે।

પ્રતિ એક સમીર સંગીપત્તેને
 મૃદુ નાયતોં જોઈ વિનોદોં મને;
 નખરાં સહુ એહાસમીર કને,
 કરતી અતિપ્રેમે;
 તુજ કોમળ ભેટ લલવધતો,
 મધુરો તુજ સ્પર્શ થકી ભલતો,
 તુજ ફૂલેણ બધેજ પૂગાડોં જતો
 તુજ નિર્મળ નેમે !

નયને તુજને નિરખી જ રહું,
 શયને પણ હું તુજને જ ચહું,
 ભયને ન ગાણું તુજ પંથ વહું,
 મુજ પ્રીતિ જ એવી;
 સમતા ઉરની કદોં ફૂર પળે,
 ભમતા કંઠ દુઃખવિચાર ભળે,
 મમતાર્થો સમરે, ઝટકે તું કળે,
 કરતી ઉર પ્રેમી !

તુજ પાસ પધારું ધૃણીક થડી
 કળ્યાણ જનજીવનકેરો કડી;
 તવ તું મુજને કંઠ વાત વડી
 અતિ પ્રોઢ સુઝાડે—

કંઠ હાસ્ય કરું, કંઠ અશ્રુ મીઠાં,
કંઠ ચિત્રવિચિત્ર પ્રપંચલોટાં,
જન આત્મપરે ચિતરેલ દોઠાં
ન દોઠાં દગ પાડે !

૩૦

પ્રતિબિંબ પડી સહુ એ મનમાં :
ગૂઢ ચિત્ર ધરું ઉરદર્શનમાં :
હમણાં અહિં તે પ્રતિબિંબનમાં,
ફેપની સ્મૃતિ આપે;—
ધ્રુવશું સ્થિર પ્રેમનો દિવ્ય ઢળી,
કંઠ અંતર ભૂલો ગયેલ રળી,
છટકયા કંઠ તર્કતરંગ વળી :

હૃદયે મુજ આપે !

૧૧

પ્રિય પંચકરી ! મધુરી કરંજે :
તુજ શું ભલો શુદ્ધ ધરો કરંજે;
કવિપુષ્પ બની કવિમાં ભરંજે :
જશ પીમળ તું તો !

તુજ ગાન કરું જંગમાં લટકી,
પ્રિય ! આશ રહે તુજ શું લટકી,
મુજ અંતસમે દવઅશ્રુથકી,
રડશે નહિ શું તો ?

૧૨

૩૩

રાજહંસ

સૂતા આ સરોવરે આવો,

ઓ રાજહંસ ! સૂતા આ સરોવરે આવો;

જૂનાં એ ગીતને જગાવો,

ઓ રાજહંસ ! સૂતા આ સરોવરે આવો;

ક્યાં શુભ માનસર ? ક્યાં અમ રંક આરો ?

ક્યાં પુણ્યશ્રેત વપુ ? ક્યાં ગિરિ આ અમારો ?

ઓ દેવપંખી ! કંઈ દેવી નથી, તથાપિ

ઉદ્ધારવા અમ સરોવરિયે પધારો.

લીલા લહેકંતા કાંઈ કંઈ મળના,

સ્નેહે નમન્તાં ધીરે પગલે લજ્જનાં,

અમારાં નીર આ સુહાવો,

ઓ રાજહંસ ! હૈયાને સરોવરે આવો;

હૈયાને સરોવરે આવો,

ઓ રાજહંસ ! હૈયાને સરોવરે આવો.

નહાનાલાલ ✓

૩૪

પંખેર જા વન ઉડી

(રાગ ભૈરવી)

જા ઉડી, પંખન છૂટી, પંખેર જા વન ઉડી.

તે તુજ ભૂમિ રસે જૂડી. પંખેર જા વન ઉડી—ટેક. ૧

આ તન આવું, ગાન મધુરું,

ક્યમ રાખે પિંજર પૂરી ? પંખેર જા વન ઉડી. ૨

વ્યોમ વિશાળું રંગ રસીલું,
 ત્યાં ફર જા મનહું મૂકી. પંખેર જા વન ઉડીઃ ૩
 ગિરિ ઝરણો, નિરમળ સરવરનાં
 સ્નાન લહે શીતળ બૂકી. પંખેર જા વન ઉડી. ૪
 ત્યાં લયતાં તરંગો ફળથી કંઈ,
 એની લહેજત અતિ મીઠી. પંખેર જા વન ઉડી. ૫
 ત્યાં પરજન્ય રહે પરવરતા,
 રાગ રસીક લહે ઝુટી. પંખેર જા વન ઉડી. ૬
 ઉડ અયિ લય થા નભ ગાતો,
 દે દિક્રાન્ત સુરે પૂરી. પંખેર જા વન ઉડી. ૭
 સુણી સુણીને ધરતો ચક્ષુ ઉર,
 હું એ શુકાવું હૃદય તુષ્ટિ, પંખેર જા વન ઉડી. ૮

જટિલ

❀

૩૫

ઉપાનુ ગીત

(ગઢઘઃ સાખી.)

સનાતન યૌવને રાતી, હસું આનંદ હું લ્હાતી;—
 આનંદ કુસુમ વીણતી, દિવ્ય ઉપવનની માંહિ,
 ને કુસુમો એ વેરતી, મર્ત્ય લોકમાં કાંઈ;
 કુસુમ વેરી મનુજ લોકે સુખ સુગંધો ભરે થોકે;
 કૃતિ એ ઉદારને યોગે, મધુર ગાન હું-રહું ગાતી...સનાતન :
 મુજ પ્રિય રવિની ઉર મહિ દિનજર-રહું લપાઈ,
 સંધ્યાપ ધરી ફરી સહ ઉદયિની માંહિ;

સૂતી રવિતાયતી સંગે ઊંઠું બહેલી કંઈ ઉમંગે,
 મગનનું આંગણું રંગે પૂરું હું કાંઈ મકલાતી... સનાતન
 સેવું પરમ પુરુષ જે નિશદિન હું આ પેર,
 કરવા ઝાંખી તેતણી આવી આજ હું તો રસભેર,
 ઝાંખી એ જ્યોતિ મધુરની.
 નરસિંહરાવ.

૩૬

કુટિલચન્દ્ર

વસંતતિલકા.

એવે, કુમાર્ગ ભજતાં કરી જે કલંક,
 લાગેલ તે ફિટવવા ફરતો મયંક;
 કલિલોપાન કરવા અરથે ઊંઠસ્યો,
 પ્રાચીમુખે કુટિલ ચંદનચાંદલા શો.

કે. હ. દ્રુવ.

૩૭

ઝાકાડી ચન્દ્રમા

ચન્દ્રમા છ રે ઉગ્યો સખિ! આજ મહારાં ચોકમા!
 આશા-નિરાશાનો ચન્દ્રમા છ રે;
 ચન્દ્રમા છ રે ઉગ્યો છે ભગવે ભેખ; નો!
 ચોગી-વિયોગી શો ચન્દ્રમા છ રે.

કરે ગગનનો ગોખમાં ચાંદલિયો ચમકાર;

ઊરને સરવર પોયણાં ઉઘડે અપરંપાર.

સખિ ! એક એકાકી ચાંદલો ઉગિયો;

સખિ ! એ તો શાલે છે આલંલનિ ગોખ;

મહારા માયાને મુગટો આવે નહોતો.

ચન્દ્રમા ૭ રે ઉગ્યો સખિ ! આજ મહારા ચોકમાં,

આશા-નિરાશાનો ચન્દ્રમા ૭ રે.

ધંદી તપશે-ને આયમશે ચન્દ્રમાની કાર;

એવા તપશે ?-કે આયમશે ઊરના અંકાર ?

કાઈ કહેશે ? હો રાજ !

કાઈ કહેશે ? હો રાજ !

આયુષ્યે અજવાળિયાં કુંઠાં સુધી ?

ચન્દ્રમા ૭ રે ઉગ્યો છે ભગવે ભેખ મો !

યોગી-વિયોગી શો ચન્દ્રમા ૭ રે;

ચન્દ્રમા ૭ રે ઉગ્યો સખિ ! આજ મહારા ચોકમાં,

આશા-નિરાશાનો ચન્દ્રમા ૭ રે.

નહાનાલાલ

૩૮

ખીલીલી ચંદા.

ખીલી ખીલી રહી આ કેવી ચંદા !

સરે મંદ મંદા, આનંદે ગગનમાં,

જાય સરસી રૂપેરી વિમલ વમમાં,

જુએ ઝાંખી ઝાંખી આછા ધનમાં,
પવનમાં, સુવનમાં, જ્ઞાલાના વદનમાં.

સાખી—ઝાંખી ઝાંખીને હસે, હસતી હસતી જાય,
જતાં જતાં રસ ઝરે, રસે પ્રાણ પોષાય
પ્રાણ પોષે પ્રીતિની લગનમાં,
શમે પીડા આરામ થાય મનમાં

આ તનમાં, ગહનમાં, શાંતિના વહનમાં.—ખીલી.

મૂળશંકર

૩૬

ઝીણા ઝીણા મેહ

ઝીણા ઝંરમેર વરસે મેહ,
ભીંજે મ્હારી ચુંદડી:
એવો નીતરે કૌમારનો નેહ,
ભીંજે મ્હારી ચુંદડી.

આને ઝમે ને ઝરે ચન્દ્રીની ચન્દ્રિકા,
ભીંજે રસિક કોઈ બાલા રે:
ભીંજે સખી, ભીંજે શરદ અલખેલડી,
ભીંજે મ્હારા હૈયાની માલા:
હો ! ભીંજે મ્હારી ચુંદડી.

વનમાં પપૈયો પેલો પિયુ પિયુ બોલે,
ટહુકે મયૂર કેરી વેણાં રે:
ટમ ટમ ટમ ટમ વાદળી ટમકે,
ટમકે મ્હારા નાચનાં નેણાં:
હો ! ભીંજે મ્હારી ચુંદડી.

આનન્દકન્દ ડોલે સુન્દરીના વૃન્દે,
 મીઠા મૃદંગ પંડાન્દા રે:
 મન્દ મન્દ હેરે મીટડી મયંકની,
 હેરે મહારા મધુરસચન્દા !
 હો ! લોજે મહારી ચુંદડી.

નંદાનાલાલ

૪૦

૪૦

સાગર અને શશી

આજ મહારાજ ! જલ પર ઉદય નેષ્ટને
 ચન્દ્રનેા હૃદયમાં હર્ષ જામે,
 સ્નેહધન કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન,
 નિજ ગગન માંહિ ઉત્કર્ષ પામે;
 પિતા ! કાલના સર્વ સન્તાપ શામે !
 નવલ રસ ધવલ તવ નેત્ર સામે,
 પિતા ! કાલના સર્વ સન્તાપ શામે !
 જલધિજલહલ ઉપર દામિની દમકતી,
 યામિની બ્યોમસર માંહિ સરતી;
 કામિની કોકિલા, કેલિ ફૂજન કરે,
 સાગરે ભાસતી લબ્ય લરતી;
 પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુદ્ધાસ ધરતી !
 તરલ તરણી સમી સરલ તરતી,
 પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુદ્ધાસ ધરતી !

મણિશંકર

જુએ ઝાંખી ઝાંખી આજા ધનમાં,
પવનમાં, ભુવનમાં, જ્ઞાલાના વદનમાં.

સાખી—ઝાંખી ઝાંખીને હસે, હસતી હસતી જાય,
જતાં જતાં રસ ઝરે, રસે પ્રાણુ પોષાય
પ્રાણુ પોષે પ્રીતિની લગનમાં,
સમે પ્રીડા આરામ થાય મનમાં
આ તનમાં, ગહનમાં, શાંતિના વહનમાં.—ખીલી.

મૂળરાકર

૩૬

ઝીણા ઝીણા મેહ

ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ,

લીંજે મ્હારી સુંદડલી:

એવો નીતરે કૌમારનો નેહ,

લીંજે મ્હારી સુંદડલી.

આજે ઝમે ને ઝરે ચન્દ્રીની ચન્દ્રિકા,

લીંજે રસિક ક્રોધ બાલા રે:

લીંજે સખી, લીંજે શરદ અલખેલડી,

લીંજે મ્હારા હૈયાની માલા:

હો ! લીંજે મ્હારી સુંદડલી.

ધનમાં પપૈયો પેલો પિયુ પિયુ બોલે,

ટહુકે મચૂર કેરી વેણાં રે:

ટમ ટમ ટમ ટમ વાદળી ટમકે,

ટમકે મ્હારા નાચનાં નેણાં:

હો ! લીંજે મ્હારી સુંદડલી.

આનન્દકન્દ ડોલે સુન્દરીના વૃન્દને,
 મીઠા મૃદંગ પડછન્દા રેઃ
 મન્દ મન્દ હેરે મીટડી મયંકની,
 હેરે મહારા મધુરસયન્દા !
 હો ! ભોજે મહારી ચુંદડલી.

નહાનાલાલ

૪૦

સાગર અને શશી

આજ મહારાજ ! જલ પર ઉદય જોધને
 ચન્દ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે,
 સ્નેહધન કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન,
 નિજ ગગન માંહિ ઉત્કર્ષ પામે;
 પિતા ! કાલના સર્વ સન્તાપ શામે !
 નવલ રસ ધવલ તવ નેત્ર સામે,
 પિતા ! કાલના સર્વ સન્તાપ શામે !
 જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી,
 યોમિની વ્યોમસર માંહિ સંરતી;
 કામિની કોકિલા, કેલિ કૂળન કરે,
 સાગરે ભાસતી લવ્ય ભરતી;
 પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુદ્ધાસ ધરતી !
 તરલ તરણી સમી સરલ તરતી,
 પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુદ્ધાસ ધરતી !

મણિશંકર

૪૧

શરદ પુનમ

પેડચો હતો તે તેટલું વિશ્વનો વડો,
અગાધ એકોન્ત હતો જોડો જોડો;
પ્રશાન્ત ઝૂકી હતી આલની ઘટા,
માઝાવતી સાગરની હતી છટા.

૧

શાન્તિ શાન્તિ હતી ગાઢ હૈયામાં અંતરિક્ષમાં
ત્યાં સન્ધ્યાના મહાઆરે દીકી ઉગન્તી પૂર્ણિમા.

લળળ નર્મલું નિર્જ મન્દ પોપચું,
કો મુગ્ધ બાલા શરમાતી આવરે;
ને શોભી રહે નિર્મલ નેનની લીલા,
એવી ઉગી ચન્દ્રકલા ધીરે ધીરે.

૨

અન્તરે ઉઘડયાં, સિન્ધુ સંગકયો, જગી ચૈતના,
અને ગુંજી રહી મીઠી ગોષ્ઠિની મન્દ મૂર્છના.

૪

ઝીલી પ્રિયાનયનનાં શર, ને વીધાધ,
પોંદ્યો હતાં પ્રિય મૂર્છિત રૂપદર્શ;
તે જ્ઞાલી સ્પર્શથી સચેતન થાય; તેમે
જાગ્યો નૃલોક નવચેતન ચન્દ્રીસ્પર્શ.

૫

મીઠા મહેરામણે ક્યાંક વાદળો કાઢે વર્ષશે,
અને કો છીપમાં આજે મેઘનાં મોતીડાં થશે.

૬

વદન પુનમચન્દ શું વિહાસે,
જલધરનું ધરી આઠણું વિલાસે;
પરિમલ પ્રગટાવતી ઉમંગે,
શરદ સુહાય રસીલી અંગઅંગે.

૭

હૈયાના મહેલમાં જેવી કવિતા ચમકી રહે,
એવી જેખી પ્રભાવન્તી ચન્દ્રીની ચન્દ્રિકા વહે.

૮

મહે ભરેલો ઝીણી દીલડી કરી,
સોહાગી દેહે રસપામરી ધરી;
શોભે બિભી સુન્દરી જેમ ખહારીએ;
ચન્દ્રી ચહે છે નલની અટારીએ.

૯

હસે છે સ્નેહની લહેરે જેવું તું, ઓ સુધામુખિ !
હસે છે એવું અત્યારે ચાંદ ચન્દ્રકલા, સખિ !

૧૦

સરવરજલ જેવું વ્યોમ નીર
અતલ પડયું પથરાઈ નીલધેર;
પરિમલ પમરી સુધાપ્રભાના

કમલ ખીલ્યું મેહી એક ચન્દ્રી ફેર.

૧૧

નમી આ આંખડી મહારી લાળી, એ દેવબાલિકા;
નમ્યાં સૌ જગનાં લોકો, નમી સૌ આંખી તારિકા.

૧૨

જેવું ખૂલે સાગર ઉર નાપડું,
કે મેઘને અંક કપોતિની રહે;
એવી સખિ ! ચન્દ્રકલા સુખલતી,
જ્યોત્સ્નાસરે એકલ બીજતી જતી.

૧૩

ગાળે છે મધ્ય રાત્રી, ને ગાળે છે તેજનિકરી;
ગાળે છે ખોખરા શબ્દ દૂર સાગરખંજરી.

૧૪

કો સ્નેહી કેરા સ્નેહના કુંજ આરે
અખંડજ્યોત્સ્ના સ્નેહરાણી પધારે,
ને એકલી એ સ્નેહ કુંજે ઝખ્ખમે;

મધ્યાકાશે ત્યમ સુતનુ તે ચન્દ્રી એકાકી ધૂમે.

૧૫

એકલાં ઉગવું, સહોવું, એકલાં આથમી જવું;
સ્નેહથી જલકાતા આ મંસારે એમ શે થવું ?

૧૬

દેવિ ! અમારા ઉરમાં પધારજો !
 દારે દીપો એમ દિલે સદા હજો !
 આત્મા વિશે રંક, ગરીબ બારણે
 આ પાટ માંડ્યા સહુ આપ કારણે. ૧૭

સાગરે ભરતી જમી, ને જમી ભરતી ઉરે:
 ઘેરા ઘેરા અતેરા ત્યાં જગ્યા મંગીતના સુરે. ૧૮

કરી સ્તુતિ તે વિધુકન્યકા તણી,
 ઉચ્ચારી કીર્તિ પ્રભુની ઘણી ઘણી;
 ને સ્નેહમન્ત્રો ય અનેક લાખિયા;
 એ સ્તોત્રના સૌ ધ્વનિ બ્યોમ વ્યાપિયા. ૧૯

અમીથી આંખડી આંછ, મન્ત્ર સૌભાગ્યના લખી,
 વિશ્વના ચોકમાં રાસ ખેલે ચન્દ્રકલા, સખિ ! ૨૦

સ્નેહી હતાં દૂર, સમક્ષ તે થયાં,
 આધે હતાં, તે ઉરમાં રમી રહ્યાં;
 ને મૃત્યુશાયી પણ આણુમાં ઊભાં:
 એવી બધે સાર્ત્વિક વિસ્તરી પ્રભા. ૨૧

તપે છે, સૃષ્ટિને માથે પુણ્યન્યોત મહા પ્રભુ:
 તપી ત્હેવી ઘડી તો તે પુણ્યની પૂર્ણિમા વિષુ. ૨૨
 નહુનાલાલ

૪૨

દીવાદાંડી દર્શન

મન્દાકાન્તા.

રાત્રિ રાણી શમ શમી રહી, શાન્તિ સામ્રાજ્ય સ્થાપી !
સિન્ધુએ એ તજ મુખરતા-પર્વતેએ અમાપી !!!
નિદ્રાશાયી પવનલહરી કે સમુદ્રાંક સેવે !
કે કે શૃંગે, ગિરિ ગગનની ગોદમાં રે' લપાયી !!! ૧

ચન્દ્ર ન્યોતીથી ઝળહળતી ખાપ શું આળ ખવાળે !
આછા ઝીણાં ધુમસવસને શું છવાયું છ આભે !!!
સંકોચી એ 'સહુ અવયવો, વસ્ત્રને એ મંકારી
ધારી મૌનવ્રત અચળ શી એકલી એ કિશોરી !! ૨

દેવો સર્વે, દિવિ ઉડુગણો થૈ જુએ એની લીલા !
ચન્દા કન્દી અમૃત કિરણો ઢોળા રે' શી રસીલાં !
ઝાંખી જોવી હૃદય ઉમગ્યાનાય નિઃશ્વાસ નાંખે !
આંખે અશ્રુ ઝળહળિ રહ્યાં, મોતિડાં ઝીલિ રાખે !!! ૩

ઝંખે બહોલો, અડગ ખડગે, એ પલાંઠી શું વાળા ?
પંથે ઝીણી મધુર કિરણી દષ્ટિથી રે' નિહાળા ?
અહીં ખીલ્યા અધર વદરો શું ? ન એ મૌન હાય !!!
નાઓ, નાઓ, હજુય હઠિલો નાવલો દૂર જાય. ૪

હ. હ. મુવ

૪૩

સરોવર

૧

નરી સરલતા કાણુ પૂજશે ?
 નથી તેજ, નથી તરંગ :
 શાન્ત, વિમલ, વિરલ, રમ્ય :
 તુજ મુખ શું ભર્યું સૌમ્ય, મુજ લાડિલી !

૨

અલૌકિક નીલ પટ સન્ધ્યા લખતે
 પ્રશાન્ત નિદ્રિત બાલ પ્રભાત
 અન્તરિક્ષના રંગ ધરી સુવં
 તુજ નયન સમા જલહૃદયે, મુજ લાડિલી !

૩

ઐ સુન્દરતા કાણુ નિરખશે ?
 કાણુ સમઝશે ? કાણુ સુહૃવશે ?
 કાણુ નીર ચંચુ ત્હાં ભરશે ?
 અનિમિષ, અકલ ગહન સૌદર્ય :
 તુજ નયનમાં ઊંડું શોભતા આત્મન સમું, મુજ લાડિલી !

૪

વિશાલ નભ વીંધતા ગરુડ ઉડશે,
 પ્રભા વીણુન્તા દિગ્ગન્ત ધન ધૂમશે,
 સઉ શમશે, સઉ શમશે, ઊતરશે,
 તુજ હૃદય સમા સરવર પર, મુજ લાડિલી !

મુજ કુંજ પેલી જો ! જુલે,
 પ્રભુનાં દીધાં કંઈ સુખ કુલે,
 મહારાં-તહારાં કંઈ કંઈ કુસુમ મધુરાં ખીલઃ
 સખિ ! તુજ હૃદયજલ ત્યાં અમલ સીંચી શોભજે,
 મુજ લાડિલી !
 નહાનાલાલ

૪૪

રાત્રિ-વર્ણન અને મધુરાકાશ દર્શન

સાદૃશ્યવિકીરિત

હીરાની કણિકા સમાન જળકે તારા-ઝગારે ગ્રહો !
 મોતીનાં લુપ્તખાં બધે લળિ રહ્યાં નક્ષત્રમાળા અહો !
 ધોળી શી ઉલરાસમી દુધ તણા આકાશ-ગંગા ખિલે !
 વાંકો ક્રોરે રૂપેરિ ચંદ્રનિ કળા જે આસમાની જુલે ! ! !
 શાંતિ, શીતળતા, તથા મધુરતા, સૌંદર્ય, શોભા, પ્રભા, !
 રાત્રિ રાણિ સુહાવિ સાડિ શરિરે દીપાવિ આ ન્યોત્સના !
 હર્ષે નિર્મિ અલે હલેતિ રમણી બાળા ચક્રારી-કુળ !
 ગાયે ગાન મિહું રૂડા હલકથી આનંદમાં ખુલ્લખલ !
 આવે શાંત સંમે શિ ખળખળ વહી, અર્ણો, નદીઓ, લળી-
 સંગીત-ધ્વનિ વિસ્તરે ! અનિલની દહેરો પિલાસે ઢળી !
 તારામંડળ સાથે રાસ રચિને બાળા તરંગો-જૂવળા
 શી આદર્શસમે સરોવર-જળે નાયે રાશીની કળા ! ?

૪૫

ગીડી રજની

* રાગ મહાડ

આ શી ગીડી રજની આજની

ભણે ઊંડા ભણુકાર !

ઘેરી ગુહા આકાશનીરે

માંહિં સૂતો ઊંડો અન્ધકાર,

ગીંડા ફૂળ્યા નભતારલા કંઈ

ગૂઢ સન્દેશ બેનાર રે;

આ શી ગીડી રજની ! ૧

શાન્તિપૂર રેલી રહ્યું રે

ગીંડું, અદ્ભુત, સહુકાર,

એ પૂરતે ઝીણું ઝીણું હલાવી,

છાનો અનિલ રમે મુકુમાર રે;

આ શી ગીડી રજની ! ૨

ફૂળી ગીડી એ પૂરમાં રે

તરુવરકેરી હાર,

મોહમન્ત્રથી મૂઢ બની એ

કાંઈ કરે ન ઉચ્ચાર રે;

આ શી ગીડી રજની ! ૩

મૂઢ બન્યો એહ મન્ત્રથી રે,

સ્તબ્ધ બોલો હું આ વાર;

ગૂઢ અમૃત્ય બેઠો કંઈ,

કરે યોગમ ધોર અંકાર રે;

આ શી ઊંડી રજની ! ૪

ભાગી ઊંડી એ અંકારથી રે

અનુભવું દિવ્ય ઓથાર; ૫

ભરાયું ભદ્ર અર્થખ્યથી રે

મહારૂં હૃદય કટિ શતધાર રે ૬

આ શી ઊંડી રજની !

ગૂંથાયું એ શત ધારથી રે

એહ સ્તબ્ધ હૃદય આ ઠાર,

શાન્ત, અદ્ભુત, ઊંડા કંઠ

મુણે ઉચ્ચ ગાનના પુકાર રે.

આ શી ઊંડી રજની ! ૬

નરસિંહરાવ

૪૬

આકાશને.

અહો ! કેં ખેંચાણો તુજ ઉદરમાં આથડી રહ્યાં,
વલાવાતા ગોળા ગણતરી વિનાના ઘૂમી રહ્યા;
ક્યાં એ કેં કાશો અગણિત ફરીને લય થશે,
હતા જે સ્થાને ત્યાં ફરી નવ ચડ્યા વા ન ચડશે ! ૧

અહો ! ન્હાના ન્હાના ટમ ટમ થતા દર દિસતા,
અને ન્હાની ન્હાની ગૂંથણી ઝુમખાંતી ગૂંથી રહ્યા;
પરન્તુ પાસેથી કદ કદિ મપાઈ નવ શકે,
અને કદપી તેનાં મન નવ કદિ અન્તર શકે ! ૨

અરે ! આવા કૈનો લય થઇ જઈ ઉદ્ભવ થશે,
 અને તોયે એ સૌ તુજ ઉદરની મધ્ય જ હશે !
 અહીં, ત્યાં, ત્યાં દૂરે, તુજ ઉદરનું મધ્યજ બધું !
 નહીં છેડો તેનું નવ ક્યું હશે સ્થાન વચલું ? ૩
 ભરેલું શું ત્હારું ઉદર સઘળું પૂરણ હશે ?
 અરે ! વચ્ચે સૌ તો અગણિત સ્થળો ખાલી જ હશે !
 બધાં આ ઘ્ર્ણાડો આણુ વત નકી તું ઉદરમાં,
 અને ન્હાના લીટા જરૂર અજવાળાં રવિ તણાં ! ૪
 પછી તો અન્ધારું તુજ ઉદર શું ફેલી જ રહ્યું !
 વસે છે તું જેમાં ! તુજ ઉદરમાં જે વસી રહ્યું !
 જરા તે રેલે, તો પ્રલય સઘળાનો થઇ જતો !
 જરા સંકોચાતાં ઉદભવ થતો આ જગતનો ! ૫
 તમે બન્ને એવાં પણ અમ કને એવું જ કંઈ !
 અમારું હૈયું એ તમ ઉદર શું છે નકી નકી !
 તમારી પાસે કે અમ હૃદયનું માપ ન મળે !
 તમોને ના માપે જન હૃદય તે માપી ન શકે ! ૬

કલાપી

૪૭

સનાતન અંધાર

(રાગ મહાડ)

અતિ ગિડા પવિત્ર અંધાર આ,

ગિડા શો તુજ પુકાર !

શુદ્ધ સ્વરૂપ સનાતન ત્હારું

કુલે ઘ્ર્ણાડમોઝારું,

સૃષ્ટિ બધી પાકી ત્હારા ઉદરમાં,
તુંમાં ફૂળ્યો સહુ સાર રે,
અતિ જીડા પવિત્ર અંધાર ! ૧

ત્હારી સાથે કંઈ લડતું જણાતું હે
એવું આ દુનિયાનું તેજ,
તે પણ ત્હારા ઉદરમાં પાક્યું,—
તું વિણ કાંઈ ન રેજ રે, રહેજ
અતિ જીડા પવિત્ર અંધાર ! :

આકાશનાં પડ કૈંક રચ્યો ધરે
તેમાં ફૂંકી નિજ તાન,—
એ સહુની પણ આગળ તું તુજ
ગાતો અખંડ જ ગાન રે,
અતિ જીડા પવિત્ર અંધાર ! ૩

સૂર્ય, શશિ વર્ણો તારા ને પૃથ્વી,—
ગાન કરે એ સર્વ,
એના સ્વરો સહુ તુજ લગ્ય ગાને
ભેળાઈ તજ દે ગર્વ રે,
અતિ જીડા પવિત્ર અંધાર ! ૪

એ સહુને નિજમાંહિ રમાડતું
કાળનું ઉર વિશાળ,
તે પણ સૂઝ રહે તુજ અંતર
દીન બની તુજ આળ રે,
અતિ જીડા પવિત્ર અંધાર ! ૫

તેજ્યકી અતિ તમ બનેલું
શોધે જગત્ તુજ સ્થાય;

આશ્રય તેને તું ત્હારો દધને
 શીતળ કરી દે ત્યાંય રે,
 અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર ! ૬

તેજ બધું જગદશ્રિથી છુપવે
 ઉચ્ચ વિશ્વેશનાં કામ;
 વિશ્વ અલૌકિક તું જ અતાવે,
 ત્હારું જ છે સત્ય ધામ રે,
 અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર ! ૭

પૃથ્વી અપાર દુઃખોથી ભરી ત્યાં
 પામર જનના શા ભાર ?
 અણુ તુજ ઉરમા એ સર્વ વહે નિત્ય,
 તો જ ટકાય લગાર રે !
 અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર ! ૮

કૂરતા જગની પુકારતાં બનિયાં
 કૈક હૃદયનાં ગાન,
 તે સહુને તુજ ઉરમાં ફૂળાવી
 પિગળાવી દે તુજ સ્થાન રે,
 અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર ! ૯

જાગૃતું વિશ્વ જણાતું આ સહુ તે
 સૂઝ જશે એક વારે,
 શુદ્ધ સનાતન તું જ ધર્મ સાથે
 જગૃત રહેશે ત્યાર રે !
 અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર ! ૧૦

માયાવી તેજથી ડગાધ આખર
 આવવું તાહરી પાસ !

તત્ત્વ જાંઠું મળે તુજમાં જ અંતે, તારા જેવો નથી
અંધાર એ જ પ્રકાશ રે!! તારા જેવો નથી
અતિ જાંઠા પવિત્ર અંધાર! ૧૧

તો શિદ હું નહિ માગું આ તહારા તારા જેવો નથી
સત્ય હૃદયનો વિલાસ? તારા જેવો નથી
દીન ગાન મુજ તુંમાં ભેળી આવું તારા જેવો નથી
એજ અભેદ-ઉદ્ધાસ રે! તારા જેવો નથી
અતિ જાંઠા પવિત્ર અંધાર! ૧૨

અખરદાર

૪૮

આરોહણ

૫૨વી

સખે, હૃદય! ક્યાં હશે? પથ કયો ચડો આ સમે ?
ચડે અવર કોઈ સંગ, થઈ કે રહ્યા એકલા ?
અને નયન જે સદા મધુર દીપતાં, તે હજી
હસે અસલરૂપ, કે કંઈ શું થાક્યાંમાં થયાં ?
જરા વિપમ આ ચડાવ, સહિ સાર્યો હારી ગયા,
વળ્યા પગથો અન્ય, જે ઉતરતી તળેટી વિશે.
અંધાર સહિ ગાળશે, સ્ફટિક કે ગુહાકુંડને
પડ્યા હિમશિલાતટે, નિરખતા નોંચે દૂરનાં
વિસર્પિ સરિતાકુલો, ઉઠજકુંજ છટી છટી,
અને વનપાંટેલ ખેતર વિશાળ વાળી ખોણો. ૧૦
ચૂને પણ ઘણું કહ્યું વિરમવો નોંચે સાથમાં,
પરંતુ ચડવું હજી ચડવું, એ જ મહારી તપા.

ચુકું વળી ઉભો રહું, પ્રતિપદે દિશાઓ ખસે;
અને વિમલ તીક્ષ્ણ અન્તર ઉકેલતાં લોચન. ૨૮૨
નિહાળું જગચિત્રની પલટતી જ છાયા પ્રભા;
વિચારું કષ્ટ જીવતી નિધનવાહિ કષ્ટ પંકિતઓ;
વિલોકું નર, ચિન્તવું પ્રકૃતિશાયિ નારાયણ;
અને વિધિસમુદ્રમાં નિરખું લંગ સંકલ્પના.

જલો અવનિનાં સજી અનિલ પાંખ નિર્મલ બની,
તરન્ત અગમલ સંગ ફરતાં જ આકાશમાં; ૨૯
મુવે ઢળતી ઝાડના ધુમટ ફેરો શય્યા વિશે
રચે બુલતો લગ્નગ્રન્થિ કર સાહી તરુયુગ્મના;
ભરે કુસુમકોશમાં સ્ફટિક, મોતી વેરે દલે,
શકુન્તલગી ખચે યજ્ઞકુન્દ હીરામય;
વિદગ્ધ તરુ ઢાંકો લે, ક્ષણ કરે કપિ ચ શોભતા,
શિલા પણ પરિવળે, કઠિન ચિત્ત કામલ સરે.

વસે અહીં મઠો વિશે 'મુરતોઓ' ધરી ખાખ ને
વિરાગ વદને, પરન્તુ ઉર અન્ય સૌ જેહવાં;
નીચેનો વસતી તણા સતત 'પંચભાગો' વળી
'પ્રસાદ' ચુકતા અહીં, જઠર તેથી ભરતા જ એ; ૩૦
ચુકે ઉપર ભાવિકો હરખથી જ જત્રાણુઓ,
ધરે 'કુલ નહીં તથાપિ કુલપાંખડી', તે ગ્રહે;
ધણી ગિરિનો ઓપધિ, વન અનન્ત કાલ્યાં કલ્યાં,
કુઠારિ વળી કાછિયા, કણખો, માળી, વૈદ્યો અને
વિવેકહત દલોના અધમ ગિટવૈદ્યો જ એ:

(સમાધિછલ જાણતા, કપટ-પ્રહારી, સદા
અધોગતિ સ્વીકારતા ચશચશી જ ગાંજકળી.

સ્મરે કવિ કહું ત્હમે, “કુદરતે બધું સુંદર,
અને કુદત માનવી અધમે,”—એ અહીં તો ખરું!
અરે નહિ નહીં. અહીં પણ કદાપિ એકાદ કો
મહોત્સાહી શિલાભુમી કહણ વીંધો મૂલો ઉંડાં,
તજ ફલક વર્તમાન, પ્રાચીનથી પોષીને,
પુરાણ ઋષિ યોગિનો તપ શમે અને જ્ઞાનમાં
સમોવડ બની રહે, હૃદય બુદ્ધિ આત્મા થકી-
પ્રસારો વળો કોમુદીધવલ સૌમ્ય કિરણો મદા,
ન હોય જડ કુદરતે ધરો રહે જ સૌંદર્ય તે.
ચહકું ઉપર. હા ! સખે, વિકટ આ ચહડાવે ત્હમે
નહીં નિકટ : કર ચહે તમ ખભો જુની ટેવથી.
નહીં પગથિયાં રચ્યાં; પથર ધારવાળા લોંસા;
અને તરુલતાતણી નિખિડ ઝાડો આ કારમી ?
પદે પદ વળું નોંચો, ઉઝરડા તથાપિ ખમું,
અને ક્યાહિં ક્યાહીં દોસે પદવિ વ્યાઘ ચિત્તા તણી.
અહા, ગદ જ ઝાડો નિર્મલ લસે ઉંચું બ્યોમ શું !
—અરે પ્રખર સૂર્ય, સત્યવર વત્સને શો દમે !
દોસે કુદરતે અહીં રચ્યું શિલાતણું આસન,
તપાવ્યું રવિએ, તથાપિ ધડિ યાક બિતારું હું.
નિહાળું પથ જે ચહડયો : જલરસો જ નીચે રહ્યા;
જણાય ન જણાય સૃષ્ટિ સુંદર ગુંથેલ રંગેલ એ.
હવાદલ વિશાળ આ ભુખર દીપતું તેમહો,
સરે રસજતાં જ મીન, ખગવાદળાં એ કુખ્યાં !
પહોળો ધનશ્યામ હાય નિજ મોહિનીમાં પુરી
લપેટો જતનેચો ખીણ, લોભાવતી લોચન.
અહા, સ્વર મોઠો ! ફરી ! નગર આ શું ગન્ધર્વનું ?
ફરી જ રણકાર ?—હા, અનિલ, આવ, રમ આ દિશે :

પડેલ ત્યહું દીધ આ ઉચ્ચો દુંકા વિશે મન્દિરો,
રહ્યાં વિવિધ પન્થ ને વિવિધ કાલનાં સ્મારક,
ધરે હજી સુકંઠ ઘંટ; અનિલો જ પૂજામિષે
વગાડો રમતા, વળી ધરો વહી જતા એ સ્વર,
સુનાવો પથિકો, કરે ચકિત લોક જોમી ભલા.

અહા મધુર ઘંટ, મન્દિર વિશે અનાયાસથી ૭૦
ચતા મુખર-શા વિચાર પ્રકટો ત્હમે આ ઉરે
રહ્યો શું પૂર્વજ મહા પ્રબલસત્ત્વ આર્યો તણે
ખરો વિમલ ધર્મ—ઘટરવ મિષ્ટ આ કેવલ
અહો જગતવંદ્ય ધર્મેષ્ટિ સેવતા પૂર્વજો,
ભગીરથ પ્રયત્નથી જગરહસ્ય પામ્યા ત્હમે:
વહે અનિલ ઈશ્વરી નિયમથી, કદાપિ વહે
સ્વરો તમ તણા, પડે શ્રવણ, તો ય સમજાય ના.
કદાપિ નજરે ચ્હડે સર્જવ મૂર્તિ તમ ધર્મની,
ન એ નિજ પ્રકાશ, રાખકજળ્યા જ તનખા સમે,
નયુંસક, કરી શકે પ્રકટ અન્ય આત્મા વિશે. ૮૦

ગદ્ય ઘણો પ્રજ્ઞ; ગયા વિરમો ધર્મ પણ કેટલા:
રહ્યાં વચન એમનાં, ફક્ત કલ્પના સૃષ્ટિ એ
ગણાય, ગતકાલના ઇતિહાસ-સાહિત્યમાં.
જશે ગરવો આર્યજાત, બ્રહ્માનો પુત્રી વડી ?
ત્ર્યં શમો જશે અભંગુર શું ક્ષીરસિન્ધુ વિશે ?
ચશે શું ભારત યુનાની હોમર તણાં જ કાવ્યો સમું ?
નહો શશિકલા ધરી, કુસ શું ધારશે મન્દિરો ?
સખે; ઉર તુટે, રુંધાય, હવ કલે-આચારથી,
અને મુજ વિશે બળે અયુત આર્યકુલપિતૃઓ !
પ્રભો કિરણ આશનું ! ધરતો કારી કુળકાલમાં ૯૦

ચહે ^{પા'લી} સલિલેન્ધોતિ મેધ, ઊગારવા સન્તતિ !

ચહુ ઉપર; હોંસ ના; ફક્ત પૂર્વ નિશ્ચય થકી
વધે પગ, - પડે કઠોર પડધા પદાધાતના.
અવાજ પણ એ સુવે પલ મહી સુના આ સ્થલે
મળી, હુખો અશબ્દમાં ગળો જઈ થતો ના થયો.
વસે શ્વસો લસી રહે વિશદ દિવ્ય શાન્તિ અહીં,
ગભીર, અવિલોલ, - જે જગતમેલ આત્માતણો,
વળી જગત-પાપ-ડંખ, દુખ સ્થૂલ રાગોતણાં,
ઉતારો લુલવી વળી રૂઝવો, અંક પોઢાડોતે,
કરન્ત નિજ ધામ યોગ્ય ભ્રમમગ્ન આત્મા શિશુ.

૧૦૦

અનન્ત અવકાશના હિત સૂજન્ત ચેતન ઉર !

અનન્તપટ કાલના સર્વસ્વરૂપ સશ્વત્રલ !

અનન્ત ઊંવયોનિના સગુણ ક્રોટિ મંકલપના

અવિકૃત નિધાન આદિ અવસાન શંકર્ણ !

અનન્ત મુખ જે સ્ફુરે, સ્ફુરણમાં જ જીવી રહે,

વિચાર અભિલાપ ગાન રતિ, તે તણા ભાસ્કર !

ભજે ઉર ઉમંગથી સરલ દીન શિશુભાવથી,

અનેક યુગ દેશના અગણુ મ્હાતુભાવો ત્હને:

પોતાં મૃતસજીવની વિમલ વારુણી તાહરી,

દગો સકલ દેશકાલ લખરૂપ ઝાંખાં લહે,

રગે રગ વસી રહે અચલ ન્યોતિ શ્રદ્ધાંતણી.

જશે કમ પ્રજા ? પડે કડક ભાગો શું રાન્ય કા ?

થશે અમુક ધર્મે મંસ્કૃતિ તણો પ્રલય કે કદા ?

ભલે વિવિધ ખેલ કાલ નટરાજ વર્તાવતો,

વસે તું નિજ રંગમાં, સકલ સુત્ર તું-હાથમાં,

૧૧૫

અલવંતરાય

ગિરનારને ચરણે

૪૯

ઉગ્યું સહવાર સુખરૂપ સખિ ! અમારુંઃ
 યાત્રા હજો શુભ હવે અમ બુધ્ધિગામી !
 માંડી સિંહાસન રવિ ગિરનારશૃંગે,
 યાત્રાળુને કનક અંગુલિથી નિમન્ત્રે. ૧

આકાશમાંથી ઉડુમંડળ સંચર્યું'તું,
 આતિથ્યઅર્ધ્ય રવિ એકજ અર્પતો'તોઃ
 તે લેછ લેછ નમણું ઉર નામતું'તુંઃ
 લીલા વિમુગ્ધ પડતું ઢળી દેવપાદે. ૨

પ્રાચી વિષે વિચરતા અમ સૂર્યદેશે,
 જ્યાં તેજનાં ઝરણ ક્રાંતિક ફૂટતાં'તાંઃ
 ત્યાં ઉડતા અમિત ભૂર્ગ તણા કૂવારાઃ
 આત્મન તૃષા છીપવવા લીધ પન્થ ત્યાંના. ૩

નહોતી સીમા ગગનની ય રચન્તી બાધા, ^{મર્યાદા}
 નહોતી સીમા જગત કે જગબન્ધનોનીઃ
 નહોતાં જ મંકલન કે સ્થલકાલનાં ત્યાં,
 નિર્બન્ધ એમ વહતા પ્રભુના પ્રવાહે. ૪

લેતા વિરાટપગલાં સખિ ! વિશ્વગોલે,
 વર્ષો સહસ્ર કુદતા મૃગલાની કાળેઃ
 આત્મા ^{સર્વ} પુરાણતીર લોચન વર્તમાનઃ
 એવું હતું બલ પ્રિયે ! નવ પ્રેરણાનું. ૫

હા ! કાલરાશિ સરિખા ગિરિ રાજતા તે,
 તે એક ભૂતકણ ત્યાં ચરણે પડ્યો'તોઃ
 રાજેન્દ્ર કે થઈ ગયા સખિ ! ધર્મગોષ્ઠા,
 તે કુલચન્દ્રની કથા ગુણવન્તી ગાતો. ૬

શું સ્થૂલ સૂક્ષ્મ લહરી નથી એક પૂરે ?
 શું સ્થૂલ નેત્ર નવ ચેતનમન્ત્ર વાંચે ?
 શું સૂક્ષ્મની ન વસી સુન્દરતા સ્થૂલોમાં ?
 શું સ્થૂલમાં ન ઉલરાય અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ ? ૭

જોયું અમે ગિરિકણુ, સ્થૂલની શિલામાં,
 જોયું અમે જ ઊંડું, અદ્ભુત માંહિ દીકું:
 તે એક શૈલકણુનું ઉર ભેદી જોતાં,
 ઇતિહાસવાહી લીધે દર્શન ત્યાં પ્રભુનું. ૮

આઘન્તમાં જીવન આ જગનું ભરીને,
 ધોરે અધોરનીર સાગર કાલ કેરો:
 તે સિન્ધુના જલતણી દલ પાંદડીમાં,
 મોઘો મળી ! પરમ પ્લહ પરાગ ઉડે. ૯

મારી જલંગ સંખિ ! એક સમુદ્ર દૂધા,
 નિહાળ્યું ભારત સુસાત્વિક વન્દનીય.
 નિહાળી શ્વેત ગિરિમાલની હિમભૂમિ,
 ને સાધુ સાખીની દીકી મહીં શિવરેખા: ૧૦

ઓળંગી એ હિમભૂમિ, જલધિની ઝાડી,
 આહ્લાદિની વિચરતી દીકી ધર્મધેનુ:
 ત્યાં નિરખી સુભગરાધવપાદલંકા,
 ને વીર વીરી મળી તે મહીં સ્તોત્ર ગાતાં. ૧૧

સિદ્ધાર્થ દેવ દીધે ભારતી એક વત્સા,
 પોષી સહર્ષ સુરનન્દિની ચન્દ્રગુપ્તે:
 દે ખંડ ખંડ દૂધ રાજર્ષિ અશોક:
 સૌ એક શૈલકણુમાં ગૂઢ એવું દીકું. ૧૨

ગાલે ઢળે નમણી પાંપણ અર્ધ મીચી,
 ઢાંકે વળી વળી જ પાલવ ઉરદેશ;

ગિરનારને ચરણે

૪૯

ઉગ્યું સહવાર સુખરૂપ સખિ ! અમારુંઃ
 યાત્રા હજો શુભ હવે અમ બિધ્વગામી !
 માંડી સિંહાસન રવિ ગિરનારશૃંગે,
 યાત્રાળુંને કનક અંગુલિથી નિમન્ત્રે. ૧

આકાશમાંથી ઉડુમંડળ સંચર્યું'તું,
 આતિથ્યઅર્ધ્ય રવિ એકજ અર્પતો'તોઃ
 તે લેધ લેધ નમાણું ઉર નામતું'તુંઃ
 લીલા વિમુગ્ધ પડતું ઢળી દેવપાદે. ૨

પ્રાચી વિષે વિચરતા અમ સૂર્યદેશે,
 જ્યાં તેજનાં ઝરણ ક્રાંતિક ફૂટતાં'તાંઃ
 ત્યાં ઉડતા અમિત ભૂર્ગ તણા ફૂવારાઃ
 આત્મન તૃષા છીપવવા લીધ પન્થ ત્યાંના. ૩

નહોતી સીમા ગગનની ય રચન્તી બાધા, ૪૧૨૬
 નહોતી સીમા જગત કે જગબન્ધનોનીઃ
 નહોતાં જ સંકલન કે સ્થલકાલનાં ત્યાં,
 નિર્બન્ધ એમ વહતા પ્રભુના પ્રવાહે. ૪

લેતા વિરાટપગલાં સખિ ! વિશ્વગોલે,
 વર્ષો સહસ્ર કુદતા મૃગલાની ફાળેઃ
 આત્મા ^{સનાતન} પુરાણતીર લોચન વર્તમાનઃ
 એવું હતું બલ પ્રિયે ! નવ પ્રેરણાનું. ૫

હા ! કાલરાશિ સરિખા ગિરિ રાજતા તે,
 તે એક ભૂતકણ ત્યાં ચરણે પડ્યો'તોઃ ૪૧૨૭
 રાજેન્દ્ર કે થઈ ગયા સખિ ! ધર્મગોમા,
 તે કુલચન્દ્રની કથા ગુણવન્તી ગાતો. ૬

શું સ્થૂલ સૂક્ષ્મ લહરી નથી એક પૂરે ?
 શું સ્થૂલ નેત્ર નવ ચેતનમન્ત્ર વાંચે ?
 શું સૂક્ષ્મની ન વસી સુન્દરતા સ્થૂલોમાં ?
 શું સ્થૂલમાં ન ઉભરાય અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ ? ૭

જોયું અમે ગિરિકણે, સ્થૂલની શિલામાં,
 જોયું અમે જ બિંદુ, અદ્ભુત માંહિ દીકું:
 તે એક શૈલકણનું ઉર ભેદી જોતાં,
 ઇતિહાસવાહી લીધે દર્શન ત્યાં પ્રભુનું. ૮

આઘન્તમાં જીવન આ જગનું ભરીને,
 ઘોરે અધોરનીર સાગર કાલ કેરો:
 તે સિન્ધુના જલતણી દલ પાંદડીમાં,
 મોઘો સખી ! પરમ અલ્પ પરાંગ ઉડે. ૯

માંરી જલંગ સેખિ ! એક સમુદ્ર કૂદ્યા,
 નિહાળ્યું ભારત સુસાત્વિક વન્દનીય.
 નિહાળી શ્વેત ગિરિમાલની હિમભૂમિ,
 ને સાધુ સાધ્વીની દીડી મહીં શિવરેખા: ૧૦

ઝાળંગી એ હિમભૂમિ, જલધિની ઝાડી,
 આહ્લાદિની વિચરતી દીડી ધર્મધેનુ:
 ત્યાં નિરખી મુલગરાધવપાદલંકા,
 ને વીર વીરી મળી તે મહીં સ્તોત્ર ગાતાં. ૧૧

સિદ્ધાર્થ દેવ દીધે ભારતી એક વત્સા,
 પોષી સહર્ષ સુરનન્દિની ચન્દ્રગુપ્તે:
 દે એક ખંડ દૂધ રાજ્યિં અશોક:
 સૌ એક શૈલકણમાં ગૂઢ એવું દીકું. ૧૨

ગાલે હળે નમણી પાંપણ અર્ધ મીચી,
 ઢાંકે વળી વળી જ પાલવ ઉરદેશ;

સંકારી કાર સરતી કરવેલડીએઃ
તહેના નથી રસિક શાસ્ત્રીય લખ્યકારો ? ૧૩

દીઠી શિલા મહીં ય સાગરની સમૃદ્ધિ,
દીઠો સ્થૂલે મહત્ત ચેતન ઓધ વહેતોઃ
તો શૈલને જડ પછી વદવું પ્રિયે ! શે ?
તો શૈલને જડ કહી સખિ ! નીન્દવું કાં ? ૧૪

ન્યોતિ ઝીલી પરમલાવ દિનેશ કેરી, ^{સ્વર્ગ}
સત્કારી સપ્રભ વિલાસ કૃપાની ધારા,
ચાલ્યા અમે પછી પીતા જ વરેણ્ય ભર્ગ
આતિથ્ય દેવકુલનું પ્રિય ! યાચવાને. ૧૫

નહાનાલાલ

૮૧
૫૦
૧૩૦

ધણુ

ઊગ્યો સૂરજ ને લીલૂડા વનમાં રે,
ઊગ્યો ઊગ્યો સરવર-ગિરિવરને તટે.
જગ્યાં ધાર ઘટામાંનાં પંખેર રે,
જગ્યાં જગ્યાં મેના, પોપટ, મોરલા. ૧
ધણુ લખને ચાલ્યા વન ખાલ ગોવાલો રે,
ગાયો લખ જાશે રે આઘી સીમમાં.
ફરતો ફાલ્યો આંખલિયાનો ફાલ રે,
શીજો રે સરવરિયા પરનો વાયરો. ૨
ધણુ ચરશે લીલમહું ધાસલવિંગ રે,
સરવરનીર પીશે ને તહેમાં ધૂમશે.

- ઘાડાં જામ્યાં જાંખૂડીનાં ઝાડો રે
તહેને શીજે ધણુ વેરાતું ઢળી જશે. ૩
- દરના સરવર ભરતા ઝરણાં જેવો રે
ગીતડાં ગાતાં નાદ રાયકો રેલશે.
આંખાની મંજરીઓ ખાતી કાયલ રે
વસન્તતી વાંસલડી સરિખી ખેલશે. ૪
- માં છેડીશ તું આજે ત્હારી વેણુ રે
પ્રભુનાં ગીત વનવનથી વહી તહેને વધાવશે.—
ચીલામાં ચળકન્તા મરવા વીણી રે
છાયે ખેડા રાયકો ભાત આરોગશે. ૫
- વૈશાખે વંટોળ ઉન્હાધખ વાશે રે
ધૂળના વાદળ રચશે વનના વાયરા.
બળતાં કિરણોના વરસાદ વરસશે રે
બળશે ધરતી, બળશે પ્રાણી, પાંદડાં. ૬
- વિયોગ શો કંઠ ધોમ ધખે આકાશે રે
સૂકવશે સૃષ્ટિ, રસ આંખે સીંચશે.
ચરતાં પંખી ડાલ્યે ભેળાં થાશે રે
વિસામે વિરમશે જગના પન્થીઓ. ૭
- કડવી લીમડીઓની મીઠી છાયે રે
રમાલના ઓશીકે રાયકો પોદશે.
કિલકિલ કરતાં જ્હાલપડાં પંખેર રે
જ્હાલા ગોવાળ હાલરકે ઊંધાડશે. ૮
- લળીલળી નમતી કુલવતી નીચી ડાલ્યો રે
પોદ્યા ગોવાળ ઉપરથી માંખ્ય ઉડાડશે.
લીલમછમ પલ્લવમાં કરતો વાયુ રે
ચાકેલા ગોવાળનો ચાક ઉતારશે. ૯

—સંકારી લે પાલવ ત્હારો . ઉડતો રે
વસન્તના પાલવની લીઝુંત ને ! ઘડી.—
નમતો પ્હોર થશે ને સૂરજ નમશે રે,
વાદળિયા સરવરમાં લહેરો આવશે. ૧૦

તટના ધાસ વિશે મધમાંખ્ય ગગણુશે રે,
પાણ્યોને શણગારશે બગની વેલડી.
તરવર કરતાં વાધી ત્હેમની છાયા રે,
પશુપંખી પણ લાગ્યાં મદભર ડોલવા. ૧૧

પોઢ્યા રાયકા આંળસ મરડી ઉડ્યા રે,
ઉઠીને વગાડી ચતરંગ વાંસળી.
આઘી આઘી ખોમાં વળતી ગાયો રે
વાંસલડી સાંભળશે, ટપ ત્હાં ઊભશે. ૧૨

જળજળનિર્મળ કમળો ફૂંદતી ભેંશો રે
વાંસલડી સુણશે ને જલને ત્યાગશે.

—જો ! જો ! ઘેરા ભવયમુના તટ રમતા
અનહદ રે વગાડે ગોવિન્દ વાંસળી
સુણ્ય, સમન્ન્ય, આચર્ય એ ગીતના ભેદો રે

પશુથી એ પામર શું આપણુ માનવી ?
સાંઝ પડો, આ તડકા કુમળા થાય રે,
સૂરજ પણ ધરતીના ઉરમાં ઢળી પડ્યો. ૧૪

ક્યાં છે ધણુ ! એ ક્યાં છે બાલ ગોવાળ રે ?
ક્યાં છે વાંસલડી એ વનવન વીંધતી ?
માત્ર સરોવર જલમાં રમતાં ભાણું રે,
દોડતી વાદળીઓનાં ભૂખરાં લહેરિયાં. ૧૫

—આજા ઘુંધટ ઉધાડય, વદન વિકસાવ્ય રે,
વાદળિયોને વેર્ય, પ્રગટય મુખચાંદની.

પ્રિયતમપ્રિય જોઈ લોકડિયાં લજ્જાશે રે,
વસન્ત તો પાંખડિયે ગ્રેમ વધાવશે. ૧૬
ધન્ય નયન! શું હાસ્ય સરલ! હું પામ્યો રે,
આશિર્વાદ હૃદયમાં ઉભરાતા ઝીલ્યા.
લાલકમલ સૌભાગ્ય મુખા મ્હે પીધી રે,
ધણુમાં નવ એ દુધડિયાં લાધ્યાં મ્હેને. ૧૭

નહાનાલાલ

૫૧

અષ્ટપદી

(શાદ્દંત્રવિકીરિત)

‘ અંધાર્યો ધન, રાધિકે ગગનમાં છાયાં તમાલો વને; મુરુગુનામ.
રેણુ બાળ બહોંએ; રકુરે પુલક; તૂં લૈળ ગૃહે કાન્હને ’
એવાં વેણુથોં નંદનાં વિચરતાં કાલિન્દીકુંજેદરે
માણે જે સહચારની જુગલ એ લીલા, રમો તે ઉરે! ૧

(વસંતતિલકા)

વાગીશ્વરી તણોં વિભૂતિ ઉરે સુહાવી,
પદ્માવતીચરણમાં કવિતા મ્હલાવી
શ્રીરાધિકારમણુ મુંદરશ્યામકેરી
સીલા લલામ જયદેવ વદે અનેરી, ૨

(દ્રુતવિધાંબિત)

ઉરે અહર્નિશ જો હરિમાં રમે,
વ્રજલોલા રસોલી રટવી ગમે,
અવણુ તો ધરજો જયદેવનાં.
કવન પાવન રમ્ય રસે ભર્યો.

(શિખરિણી.)

વસંતે વાસંતી સમ મૃદુલ અંગે ધન વને
ભમે કુંજે કુંજે રસવિવશ શોધંત હરિને;
અધીરી રાધાંતી ચટપટો ચિતે એ ચિતવોંતે
વદે જે સાહેલી મદનમદમીણી યુવતિને. ૧

(પ્રબંધ)*

લલિત લવંગલતા મલયાનિલ નર્તી થનન નચાવે;
ગાન નવલ કાચલ લલકારે; મધુકર ખીન બળવે;

નટવર મદભર ભર ઋતુરાજે

ખેલે રેલી રતિ ઋતુધેલી અલખેલી સંગ આજે નટ ૨

કૂંપળ કુમળો તમાલનો પરિમળ મૃગમદ્દનો મહેકાવે; નટ ૧

ફૂલી લોલ કળી કુરવકની ફાગ પરાગ જોડાવે; નટ ૩

માધવો શૂં લછ સાંછ રસાજે મુકુલપુલક દરસાવે; નટ ૪

ભાળી નિર્લજ જગ બાજેરાં કરુણ હસે સહો! હાવે; નટ ૪

મધુપસંગ મધુથી તર ડોલે બોલસરી ખીલંતી,

ટવળે ત્યમત્યમ ટમટમો વામા વિરહાનજે જળંતી; નટ ૫

વીધે નયન વિન્નેગી જનનાં મનમથ કેતકકુંતે; નટ ૬

ચીરે ઉર એ કેસરો સરિખા કિંશુકનખના પ્રાંતે; નટ ૬

પેખ, શિલીમુખથી લાથાનો પાટળ ભેખ લખાવે; નટ ૭

કુસુમાયુધના કનકદંડ સમ કેસર બહુ ખીલાવે; નટ ૭

વૃંદાવન કુંજે જનગંજન ધન ઉદ્દીપન લાવે

સમય અસીમ વિષમ આ શમમય મન મુનિનાંય મૂઝાવે; નટ ૮

વનવર્ણન મધુર, મધુ; ઋતુનું જ્યદેવે રચ્યું આજે,

આતાની મતિ તે ચિર ચાપો શ્રીપતિના ચરણાખજે! નટ ૯

કે. હ. દ્રુવ

* મૂળમાં વસન્ત રાગને રૂપક તાળ આપેલ છે. ગાવા બળવવામાં ત્રિતાળ કે દીપચંદી ઠીક પડશે.

પર

પ્રિયે રે' તે તે ક્યમ વિસરાય

પ્રિયે રે ! તે તે ક્યમ વિસરાય ?
 ઘડી ઘડી ચમકી ચિત્ત ઉલ્લરાય,
 અંગ તવ માર્ગ-ગમન ન ખમાય;
 અમિત વર્ણો લુલિત મુગ્ધ દેખાય;
 આલિંગન અશિથિલથી ચાપું તે ધરોં પ્રેમ,
 ચુંથાયેલી મૃણાલોં સરખાં દુર્બળ દીસે તેમ,
 એમ મમ ઉર ધરોં ન્યાં ઉંઘાય—પ્રિયે રે०

x

x

ગિરિયોં ઝમઝમ ઝરણો વહી જાય
 તટે તરુવર પવને લ્હેકાય,
 સેવતા વૈખાનસ ઋષિ છાંય, '
 અતિથિપૂજન ન્યાં એક ગણાય,
 મુઠીભર સામે રાંધી ખાય,
 છતે એમ શાન્ત ગૃહસ્થ મનાય,
 એવાં તરુવર પૂર્ણ આ ઉપવન જો તપ કાજ,
 પરબ્રહ્મ પરમાર્થ ઉપાસે ઋષિમુનિ સિદ્ધ સમાજ,
 આજ તે નજરે ફરી દેખાય—પ્રિયે રે०

x

x

સુતનુ ગિરિવર તે ઉપર સદાય,
 ઉઠાવે લક્ષ્મણ મરજી સદાય,
 સ્વસ્થ તે થકોં દિન નિકળી જાય,
 સ્મરણ શું તેનું ન તુજને થાય ?

અથવા શોભિત તીરજો ગોદાવરોના રમ્ય;
 તેપર આપણું ફરવું હરવું સ્વચ્છન્દે સુખ ગમ્ય,
 ધન્ય ! શું તુજને સ્મરણુ ન થાય—પ્રિયે રે૦
 અડોઅડ કપોલ લાગી રહેલ
 મન્દ અતિમન્દ મન્દ ધુની હેલિ;
 નહિ પૂર્વાપર કાંધ ગણેલ,
 મુખે કાંધ એમ લવંતાં ગેલ;
 આલિંગન અશિથિલથી લપટી કર અક્કેક,
 રમત ગમતમાં એમ ન જાણ્યો પ્રહર જતો નિશ એક,
 છેક નિશ થાકો વિરામી જાય—પ્રિયે રે૦

મણિલાલ

૫૩

નવયૌવના

કાંધ કહેશે

તે શા વિચાર કરતી હતી ?

મધ્યાહ્ન હતો,

સૃષ્ટિને સેથે સૂર્ય વિરાજતો,

આશપાશનું ઉડું આકાશ

૫

નીલવેઈ ને નિર્મળું હતું.

ક્ષિતિજ ઉપર જલભર પયોદ,

વિશ્વનાટકના પડદા જેવાં,

અદ્ધર સરતાં, પડતાં,

ને ધીમેશથી ઉપડતાં.

૧૦

મધ્યાહ્ન ખીલેલો ને નિર્જન હતો.

સન્મુખ સાગર લહરતો

જાણે આકાશ જ ઉતારી પાથર્યું !

જલ ઉપર કિરણ રમતાં,

રૂપાની રેખાઓ દોરતાં,

૧૫

હસી હસી મીટ મટમટાવતાં.

ને ઉડી ઉડી જતાં રૂહેતાં.

સાગરનો વિશાલ પલવટ

મધ્યાહ્નમાં પલપલતો હતો.

ઋતુ વર્ષા હતી.

૨૦

ને વર્ષાની ને શરદ્મંજરી હતી.

કિનારા લીલા ને પ્રસન્ન હતા.

ધરા આંખ ઠારતી.

વિધિનું ચિતરેલ ચિત્ર હોય,

સૃષ્ટિ તહેવી કદી સ્થિર ભાસતી.

૨૫

કાલે મેઘ વરસી ગયો હતો:

આજ પદાર્થો ઉપર જલનો રંગ ચમકતો.

ભીની તેજસ્વિની લીલાશ

દિશદિશમાં પ્રસન્નતાથી પ્રકાશતી.

આછાં તેજ અને અન્ધકાર

૩૦

પાંદડાંમાં સન્તાકુકડી રમતાં.

આથા સાગર ઉપરથી

શીતલ અનિલ આવતા.

સૂજનને સૂર્ય ઉખા દેતો,

અગ્નિને અનિલ આવરી લેતા.

૩૫

સકલ સૂજનઅવકાશ ભરી

ઉખા ને શીતળતાની ઉર્મિઓ ઉછળતી.

ગરૂડના માળા જેવી
 અન્તરિક્ષે એક આરસની અટારી લટકતી.
 મહીં આરસના પાટ માંડેલા હતા. ૪૦
 બ્રહ્મટિકાતરેલ કમાન નીચે
 નમેલી રસભર વેલી સમી
 એક યૌવના ઝુંકેલી હતી.
 તુલસીના છોડ સરિખડાં આશપાશ
 સખિઓ શા પડછાયા રમતા. ૪૧
 ઉપર દ્રાક્ષનો ઝૂમખો ઝઝૂમતો.
 સુન્દરીનાં સુન્દર નયનો
 સાગરના ઓધ ઓળંગતાં.
 ગુલાબની પાંદડીઓ જેવાં ચરણ
 આરસમાં ગુલાબ પાડતાં. ૫૦
 જમણા કરમાં મોગરાની માળા હતી.
 સુકુમાર પ્રભાતરંગી સાળુમાંથી
 અમૃતના સરોવર સરખો દેહ
 અતે તેજસ્વી કરનો કમલદંડ
 હાથેળીનું પુષ્પ પ્રકુલ્લી આપવા આવતા. ૫૫
 અંગે અનંગની ભસ્મ ચોળી હતી.
 મુખડે કવિઓની કવિતા પ્રકાશતી.
 કીકીમાં સ્વપ્ન સ્ફુરતાં.
 પાંદડી જેવાં પોપચાં ફરકતાં,
 હૈયું ભરેલું ને વિશાળ હતું. ૬૦
 વિધિદીધેલ રત્ન સમે
 ભાલદેશે ચંદ્રક રાજતો.
 અંગઅંગ ફૂલ ફેરતાં.
 કોકિલ ડાળે એસે ને દીપે,

તેમ રમણી નિજકુંજે શોભતી. ૬૫

અલૌકિક રંગી ઇન્દ્રયાપ જેવી

જગત ઉપર તે નમેલી હતી.

તે યૌવના શા વિચાર કરતી ?

ચાંદનીના ઢગલા જેવું

શ્વેત ન્હાનકડું હરણનું બચ્ચું ૭૦

નીચે રૂપાની સાંકળે આંધેલું હતું.

યૌવના શું વિચારતી ?

પ્રાણની ભરતી લોચનમાં ડોલતી.

મધ્યાહ્નનાં તેજ વિલોકતી ?

જલના રંગ આલોચતી ? ૭૫

સાગરનાં તલ નિહાળતી ?

અસીમ જલરેખાઓ વીંધી વીંધી

સ્હામી પારનો મંગમ શોધતી ?

ગુલાબની અંજલી જેવું મુખકું,

મહી આકાશના આણુ જેવાં નયનઃ ૮૦

આછી ઉપાના ઓજનું અંગ હતું.

યૌવના શાં ઇન્દ્રજાળ ભેતી ?

એક વાદળી આવી:

મહાનૌકાના મહિમાવતી

દ્વરથી એક વાદળી આવી. ૮૫

સૃષ્ટિ ઉપર પાલવ પાથરતી-ઝંકલતી

તેજછાયાની રમત રમતી રમતી

યૌવનાને વદન અડકી ગઇ.

કાઇ—કાઇ કૂહેશો

તે યૌવના શું વિચારતી હતી ? ૯૦

ન્હાનાલાલ

દેવયાની

“ રજનીથી ડરે તોયે આજે એ લેખતી નથી;

ક્યાં છે? કય, સખે? ક્યાં છે! કેમ હું દેખતી નથી?” ૧

લંબાવેલા સ્વર મધુર આ વ્યોમ માંહે તરે છે,

પુષ્પે પુષ્પે વિટપ વિટપે નૂતનશ્રી ભરે છે; સૌંદર્ય

નહાનાં નહાનાં વપુ ધરી શકે શોધતા એ દિશામાં,

રેલંતા એ રતિ વિવિધ શી કે શશીની નિશામાં! ૨

દિવ્ય પ્રભા નિરખી ઉત્સુક જે થયેલી

દેખાડવા સુહૃદને પ્રણયાર્દ્ર થેલી,

તે આ સ્વભાવસરલા કરી દોડ નહાની

બોલાવતી ધસતી બાલક દેવયાની, ૩

તરે જે શોભાથી વન વન વિષે બાલ હરિણી, અનુભવ

સરે વા જે રીતે સુરસરિતમાં સૌમ્ય કરિણી; મિત્રતા

કરે એવું જ્યોત્સ્નાભ્રમણ, ભ્રમણે જ્યાં અટકતો

શશાંક પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સંથે અખડતો! ૪

તરુઓ અભિનંદે આ અંગો લલિતને નમી;

સમગ્ર નભ વર્ષે છે અહા! ઊપરથી અમી! ૫

થંડો મીઠો કુસુમવનનો માતરિશ્વા વહે છે,

કીડન્તો જ્યાં તરલ અલકાગ્રેણિ સાથે રહે છે;

બાલાને એ વ્યજન કરતો દાખવે આભિજ્ઞાત્ય, mobility

પ્રેરે નૃત્યે પદ રસિકને અગ્રણી દાક્ષિણાત્ય, Chivalry

જેવી તરંગ શિખરે જલદેવી નાચે,

વક્ષસ્થલે શિશુસમી ગણી સિંધુ રાચે;

અજ્ઞાત તેવું રમણીય નિહાળી લાસ્ય,

પામે પ્રમોદ વસુધા ઉભરાય હાસ્ય! ૭

હવે તો મેઘને વરતનુ દિસે છે વિચરતી, નિજાનું
વિલોકે સામે, ત્યાં ત્વરિત ચરણોની ગતિ થતી;
રહ્યાં બન્ને બાજુ તરુવર, નહીં કોઈ વચમાં,
વસેહું આવીને પણ સકલ સૌન્દર્ય કચમાં! ૮

ત્રાહિણીપતિના ભાલે રશ્મિઓ રમતા હતા:
તુહિનાચલના બાજે શૃંગમાં ભમતા હતા! ૯

શોભિતા શા સહુ અવયવો, સ્નિગ્ધ, ગોરા, ભરેલા, હૃદયના
યોગાભ્યાસ પ્રબલ થકી શા યોગ્યતામાં ઠરેલા;
ગાલે, નેત્રે, સકલ વદને, દીપ્તિ સર્વત્ર ભાસે,
જ્યોત્સ્નાને, એ વિશદ કરતો સ્વચ્છ આત્મીય હાસે! ૧૦

આકાશમંડલ ભણી દગ એ નથી જ, સ્વચ્છ
વિશ્રામ આજ નથી ભૌતિક કોઈની જ; સ્વચ્છ
નેત્રો નિમ્નલિત થતાં હૃદયે તણાય, સ્વચ્છ
અધ્યાત્મ ચિન્તન નિમગ્ન થયો જણાય! ૧૧

હવે તો આ આવી નિકટ ગુરુકન્યા કચતણી,
અવસ્થાને જાણી નહિ, અગર જાણી નહિ ગણી:
“નિહાળે શું? હા! તો સકલ સમન્ત આગમનને!
નહીં: નીચી દષ્ટિ: અરર! અવમાને ગગનને!” ૧૨

કર સાહી કહે મીઠું “બોમસાગરને તટે,
મુખ તો વિધુલક્ષ્મીનું જો સખે, આમ ના ઘટે.” ૧૩

પાડી નાખે તનુ પર પડયું બિન્દુ, જે હૈમ આવી,
ઝાડીમાંથી મૃગપતિ જરા યાજ જેવો હજારી;
કીધો નીચે સુતનુ કરને એ પ્રમાણે કચે જ્યાં,
ઝાંખા જેવો વિધુ પણ થયો દૈન્ય દેખી નસે જ્યાં! ૧૪

સાશંક ભીરુ નિરખી રહી આસપાસ
નહાનું દિસે મુખ અનાદરથી દિશ્વસ;

ધીમે હવે કચ લણી જ્યમ એ વળે છે,
તેવું જ હા ! ઉતરતી દગને મળે છે.

૧૫

જરા જોયું, ત્યાં તો અતિશય દિસે છે પ્રસરતી
કુમારીને લજ્જા, નયન પંજુ નીચાં જ ધરતી;
રહી વેળા થોડી કચ પણ હવે આમ ઉચરે,
હતું ધીમું તોયે, પરિચિત છતાં એ સહુ ડરે !

૧૬

“અવસ્થાભેદનું દેવી ! તને લાન દિસે નહીં:
મુગ્ધા શું સમજે છે તું બાલભાવ બધા મહીં ?”

૧૭

રે ! રે ! એને શ્રવણ ન કદી વાક્ય એવું પડેલું,
હૈયું એનું મૃદુલ વિરલું ગર્ભમાંથી ઘડેલું;
આંસુ અવ્યાં નહિ પણ બની બાલિકા છેક આંખી,
ભીલી યત્ને વિવશ ચરણે, મર્મ નિઃશ્વાસ નાખી !

૧૮

આ તે ઉભી કુમુદિની સરખી નમેલી,
જે ચંદ્રની વિકૃતિને ન કદી ખમેલી;
લાવણ્યને વિવશ જોઇ નહીં શકે જે,
ચિત્તે બહુ વખત રોષ કયહાં ટકે તે ?

૧૯

સ્વસા જેવી, જેને દિલગિર કરેલી નહિ કદા,
રહી સાથે જેની શિશુ સમ બનેલો પણ સદા,
કરી તેની આવી સ્થિતિ નિજ કઠોર પ્રવચને,
થયો પશ્ચાત્તાપ પ્રબલ મનમાં તુર્ત કચને.

૨૦

સખદ સાંત્વનને માટે શોધે, પણ મળે નહીં;
વિચારે બહુધા, તોયે કંઈ એન વળે નહીં;

૨૧

રોતી હોશે અવનત મુખે એમ શંકા કરીને,
ભાગ્ય લીધી તતુ કટિ કને બાહુ સાથે ધરીને;

“બાલે ! શું છે વદ નલ વિષે સજ્જ છું સર્વ જોવા,
તારી સાથે, અધિક રડશે તો પછી સાથ રોવા !”

૨૨

રેકિલ અચ્છલ જે હૃદયે જડીને,
ભીંજે કપોલ કચના હમણાં પડી તે;
છાયું હતું ધનપટે મુખ ખેદનાએ
ત્યાં એ સુહાસ્ય વિધુના સમ અલ્પ થાય !

૨૩

ધરી હૈયા સાથે સદય મૃદુ આલિંગન કર્યું;
વહીને ઓખેથી મધુર વદને ચુમ્બન કર્યું;
કરી નીચી હાવાં સજલ નયને એ નિરખતો,
છવાયેલું હૃદય વદન દ્વિતાં હર્ષિત થતો.

૨૪

રુકુરે લાવણ્યનું શું આ પરિવર્તન અંગમાં:
રમતી રમણી ભાસે દિવ્ય નૃતન રંગમાં !

૨૫

શાભે જેવી શુચિ નિસરતી માનસેથી મુરલી,
વર્ષા ફેરા વિમલ જલમાં નાયતી વા મૃણાલી;
ઓર્ચિતી વા તનુ ચમકતી મેઘથી જેમ વીજ,
બાલા તેવી બની ગઈ, ખરે ! અંદલુત સ્પર્શથી જ.

૨૬

વૃત્તાન્ત પૂર્વ સઘળું વિસરી ગઈ એ,
દ્રષ્ટવ્યમાં દિગ્ગુણબદ્ધ હવે થઈ એ,
સ્નેહોર્મિથી સદયની થઈ આંખ ભીની,
જોતો રહ્યો મરણતા કચ સુંદરીની.

૨૭

તરે જે શાભાથી વનવન વિષે બાલહરિણી,
સરે વા જે રીતે સુરસરિતમાં સૌમ્ય કરિણી;
કરે એવું ન્યોત્તના બ્રમણ, બ્રમણે ત્યાં અટકતો
શશાંક, પ્રેક્ષીને મુલગ મણિ સેથે અગ્રકતો !

૨૮

વિશુદ્ધ સ્નેહનું જોડું વિશ્વ સૌંદર્યમાં વહે:
વિલાસી વિધુ ને તારા નભથી નિરખી રહે.

૨૯

૫૫

મહારે જોધએ ગુલાબ અને કેવડા ને

“ મને પોંચુ ન ગમે જુધ જાધ સમો,

“ મને પોંચુ ગમંતો ગુલાબ સમો !

મને૦

“ મને કમળ સુંવાળું ના જ ગમે,

“ મને કેતકકંટકધાર ગમે ! કેતકી જુધુલ કાવેલ મને૦

“ સખો જા જાધ એવું તું માતને કહે,

“ સખો, જા જાધ એવું તું તાતને કહે !

મને૦

“ શુણો, માત, તાત, ટેક મુજ એવડો ને,

“ મહારે જોધએ ગુલાબ અને કેવડા ને.

શુણો૦

“ સારો સુંવાળો સ્વામી ન મને પરવડે ને

“ એને સારો સારો કરીને મહિ અડે ને.

શુણો૦

“ કાંટાવાળો તે કંથ મહારે જોધએ ને,

“ રૂડો રંગ ને સુવાસ એમાં સહોધએ ને.

શુણો૦

“ લેવા જાય તેને ભચ્ચ કાંટા વાગશે ને,

“ માળણ મહારા જેવી ચતુર ઝાલશે ને.

શુણો૦

“ સુગન્ધ રંગ સંગ ભોગવું હું એકલી ને,

“ ખીજ નાર જોધ જોધ તે રહે બળી ને.

શુણો૦

“ એવો કંથ તે ગુલાબ કહે કે કેવડા ને,

“ સુરજવંશે કમળાને કાજે એ ઘડ્યો ને ! ”

શુણો૦

ગાવર્ધનરામ.

૫૬

વીરાંગના

(ગરળી)

સખિ ! મહારા વીરના ને ! ગઢ ઊંડા આકાશમાં રે,
સખિ ! મહારા છેડલાની કાર શેષ લીંબે છે ને,
સખિ ! મહારી આંખડીમાં કાટિ કાટિ લાનુ ભર્યા રે,
સખિ ! મહારી નણદલનો વાર હીર સીંચે છે ને
સખિ ! ડુંળી રાજપુત્રી ત્હોય હું તો વીરાંગના રે.

સખિ ! મહારા ઓઢણામાં લાતડી કંઈ યમની ગુંથીરે,
સખિ ! મહારી છાંયડીમાં ઝેર લીલું ઉગે છે ને;
સખિ ! મહારી કાન્તિમાં ને નેગણીનાં ખપ્પર ઝીલે રે,
સખિ ! મહારાં કંકણોમાં પ્રલયગીત ગાળે છે ને:
સખિ ! ડુંળી રાજપુત્રી ત્હોય હું તો વીરાંગના રે.

સખિ ! મહારા નાથની સમશેર કાંધ હુલે ઝુલે રે,
સખિ ! મહારી તેજલી કટાર તેજ પીએ છે ને:
સખિ ! મહારા વીરની લડ મીર ગઢે રમે ઝુમે રે,
સખિ ! મહારી સહિયરનાં શસ્ત્ર હીય લીએ છે ને !
સખિ ! ડુંળી રાજપુત્રી ત્હોય હું તો વીરાંગના રે.

નહાનાલાલ

૫૭

કાઠિયાણીનું ગીત

મહારા સાવજશ્વરા નાથ હો ! ત્હારે દેશ—કશા પરદેશ ?
કેસરઘોળી કંકાવટી, ને કુંકુમઘોળ્યો થાળ;
સૂરજ ! તુજને પૂજશું મહારે સૂરજદેવળ પાળ:

મહારા સાવજશ્વરા ૦ ૧૮

આલ દબ્યાં ધરતી ઉરે, ત્યાં ગોરમે કાંધ ગીર;
કુંજે બોલે મોરલો, મ્હારે હૈયે નણદલવીર:

મ્હારા સાવજશરાં ૨

રાતે ઉઘડે પોયણાં, ને દિવસે કમળની વેલ;
ભાદર ભરજોબન ભરી, એવી મુજ હૈયાની હેલ:

મ્હારા સાવજશરાં ૩

ઉચ્ચો ગંઢ અલખેલડો, પડખે ચારણના નેહ;
ઝીણી ઝખૂકે વીજળી, મ્હારે ઝીણા વરસે મેહ:

મ્હારા સાવજશરાં ૪

સાતમે માળ અટારીએ કાંધ આછા વાય સમીર;
જુમી મ્હારી હેલે મ્હડી, મ્હારાં મૂલે આછાં મલીર:

મ્હારા સાવજશરાં ૫

આડાં ન આંવે ઝાડવાં, એવા લાંબા લાંબા પન્થ;
માણુકીએ મ્હડી આવશે મ્હારો સૂરજમુખો કન્થ:

મ્હારા સાવજશરાં ૬

નેણુથી ભાલા છોડતો, કાંધ આંકડિયાળા કેશ;
ધણુ વાળીને વળશે મ્હારો કન્થડ જોબનવેશ:

મ્હારા સાવજશરાં ૭

આલ ઝીલીને રેવત ઉભો, ફરતો ગિરિનો સાથ;
વનમાં ગાળે કેસરી, કાંધ ધીંગાણે મુજ નાથ:

મ્હારા સાવજશરાં ૮

કસુંબલ રાતી આંખડી, રોમેરોમ ઢીંગલનાં દૂધ;
બળબાહુમાં બરછી ઉછળે, હાલે ઢળકે જુદ્ધ:

મ્હારા સાવજશરાં ૯

સાગર સમ સોરઠ તણી રે હિલોળા લેતી ભોમ,
ભરતીને પૂર પધારશે મ્હારો છેલડ જળને ભોમ:

મ્હારા સાવજશરા૦ ૧૦

ભાલે ટમકે ટીલડી, મ્હારે હાથે હેમત્રિશળ;
સિન્દુરે છાંટી ચુંદડી, મ્હારાં સોહે મૂરજકુળ:

મ્હારા સાવજશરા૦ ૧૧

આશભરી અલખેલડી રે હોંચે કિન્ડોળાખાટ;
પિયના પન્થ નિહાળતી કાંઈ જ્હાલમની જૂવે વાટ:

મ્હારા સાવજશરા૦ ૧૨

આઘા ગીરના હુંગરા, એથી આઘેરો ગુજરાત;
રંગભીના ! હવે આવજો, મ્હારી સુની માઝમ રાત:

મ્હારા સાવજશરા૦ ૧૩

નહાનાલાલ

૫૮

૫૮

યુદ્ધમાં પ્રયાણ

શિખરિણી

નથી પાસે કોઈ મૃદુ હૃદયને શાન્ત કરવા,
ચુમી અશ્રુ છાતી મરસોં ધરોં પીયૂષ ભરવા:
નિશાં અન્ધારીના વિરલ લઘુ તારા પણ ત્યહાં
નહીં પ્રેરે ન્યોત્તરના, પડોં રહોં સુના આ શયનમાં.
ગયો ગ્રંધ્યાકાળે પ્રિતમ રિપુ સામે સંજ બની,
પડો વાગ્યો, 'હારે મરદ સહ રક્ષો જં જનની !'.

સ્વદેશે આપત્તિ સુનોં ધર રહે માધસુત કે ?
 થયો જ્યાં ડોકા જોહર લીલ કરે રાજપુત કે ?
 પિયૂ શરો આતો સુપુત લડવૈયા કુળ તણો,
 યશાકાંક્ષી, પૂરો રણકુશલ જીવાન વયનો. ૧૦
 વધાવે પત્ની ત્યાં ભુજ તુરગકેશે ગુંથવીને
 ઉભેલો બોલ્યો, દક્ષિણ કર ખભે રહેજ મુકોને:
 “સતિ, ત્હારી પાસે અહોં જ જીવ રાખી કુચ કરું.
 વિના દેશે શાન્તિ રિપુ ભય શિરે મેલોં ન કરું.
 પ્રભુ હાથે ભાવિ, ક્યમ નહિ બને બેલિ સતનો !
 કહો તેજીને કે સમરબિચ કરજો જી જતન”

, અભ્યસ્ત પૃથ્વી

પડયું શ્રવણ નામ ગર્વ ભરોં ડોક જિંથી કરે,
 ત્યહાં ઝટ થઇ સવાર હસી ફેરવી ઘોડલી,
 કરી તિલક ભાલ જયમાળ કંઠ આરોપોં તે,
 સ્વૌકારોં કંઈ નાયતી, ૨૦
 સખી નયન રાયતી,
 વિયોગ ન કળાવતી થઇ અલોપ એ ઘોડલી.

શિખરિણી

મહી વૃદ્ધો ભેગા મંળી ગત બનાવો રસભર્યા,
 ઉકેલી બેઠા, ને પ્રહર રજનીના નવ કેળ્યા.
 ઘણાં જંગી યુદ્ધો, મહોં પવનવેગી અણોં સમે
 ધસારે વીધેલાં રિપુદળ રસાલે મરણિયે;
 બચાવો દુર્ગોના મુકોં ભર હડીલા જણ થકી,
 ટકાવો કિલ્લાના ભુખ તરસ વ્યાધિથોં ન ડગી;
 ઉમંગો જીત્યાના, અધર જીવ હારોનું સુનતાં;
 યશોને ત્રાસો, ને રણ સમયનાં લોહી તપતાં: ૩૦

કલું સર્વે ધીમે સ્વર રસ ભરી સ્વાનુભવનો,
 —કિશોરો સ્ત્રીઓનાં થવણુ મહોં ઉત્કંઠ વદનો.
 વળી વચ્ચે વચ્ચે સ્વકુલતિલકાનાં અવરૂનાં
 સ્મયી નામો, જે ભાવિકભુમિ દિલે શાશ્વત રહ્યાં:
 આડી ધો ધો ન્યારે અરિ પૂર પ્રદેશે ફરો વળે
 ત્યાહાં સ્વાતંત્ર્યાદી જીવન-રસ-સર્વસ્વ જ તળે
 જતું તારું-તારી પ્રલયથી વરાહે જ્યમ ભુમિ-
 મહાત્માઓ તેનાં અમર ચરણે વન્દન તમી,
 કહ્યા સર્વે ધીમે સ્વર ઉછળતા યૌવન તણા
 મનોભાવો, જેનાં સ્મરણ જ નિમજ્જાસન રહ્યાં. ૪૦
 થયાં સ્ત્રીઓનાં લોચન ચળકતાં દેશપ્રણયી,
 કિશોરો જુવાની-અવસર ચહે ઉત્સુક થઈ.
 પછી મોડી રાતે સકલ વિખરાયું શમી ગયું,
 અને સૂવા સૂતી, પણ મગજ દંડુ નહિ થયું.
 અપૂર્ણ

બળવંતરાય

૫૬

ઉત્તરો અને અભિમન્યુ

અનુદુષ્ટ

“ ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ! ઉગારો અગ્નિઝાળથી, ”
 લવતી ઝગમગી જાગી નવોદા આંસુ ઢાળતી. ૧૧

વસંતતિલકા

“ મોંઘી કળી હૃદયની સુકુમાર મારી !
 કોણે જાહે મધુર નીંદરમાંહિં ડારી ?

સ્વદેશે આપત્તિ સુનોં ધર રહે માધસુત કે ?
 થયો ત્યાં ડોકો જોહર લીલ કરે રાજપુત કે ?
 પિયૂ શરો આતો સુપુત લડવૈયા કુળ તણો,
 યશાકાંક્ષી, પૂરો રણકુશલ જીવાન વયનો. ૧૦
 વધાવે પત્ની ત્યાં લુજ તુરગદેશે ગુંથવીને
 ઉભેલો બોલ્યો, દક્ષિણ કર ખભે રહેજ મુકોને:
 “સતિ, તહારી પાસે અહોં જ જીવ રાખી કુચ કરું.
 વિના દેશે શાન્તિ રિપુ ભય શિરે-મેલોં ન કરું.
 પ્રભુ હાથે ભાવિ, ક્યમ નહિ બને બેલિ સતનો ! ૨૧
 કહો તેજીને કે સમરબિચ કરજો જી જતન”

અભ્યસ્ત પૃથ્વી

પડયું શ્રવણ તામ ગર્વ ભરોં ડોક ગંચી કરે,
 ત્યહાં ઝટ થઇ સવાર હસી ફેરવી ઘોડલી,
 કરી તિલક ભાલ જયમાળ કંઠ આરોપોં તે,
 સ્વીકારોં કંઈ નાયતી, ૨૦
 સખી નયન રાયતી,
 વિયોગ ન કળાવતી થઇ અલોપ એ ઘોડલી.

શિખરિણી

મઠી વૃદ્ધો ભેગા મળી ગત બનાવો રસભર્યા,
 ઉકેલી બેઠા, ને પ્રહર રજનીના નવ કળ્યા.
 ધણાં જંગી યુદ્ધો, મહોં પવનવેગી અણોં સને
 ધસારે વીધેલાં રિપુદળ રસાલે મરણિયે;
 બચાવો દુર્ગોના મુઠોં ભર હઠીલા જણ થકી,
 ટકાવો કિલ્લાના ભુખ તરસ વ્યાધિથોં ન ડગી;
 ઉમંગો જીત્યાના, અધર જીવ હારોનું સુનતાં;
 યશોને ત્રાસો, ને રણ સમયનાં લોહી તપતાં: ૩૦

કહું સર્વે ધીમે સ્વર રસ ભરી સ્વાતુલવનો,
 —કિશોરો સ્ત્રીઓનાં અવણુ મહોં ઉત્કંઠ વદનો.
 વળી વચ્ચે વચ્ચે સ્વકુલતિલકાનાં અવરનાં
 સ્મર્યા નામો, જે ભાવિકભુમિ દિલે શાશ્વત રહ્યાં:
 ચહી ધો ધો ન્યારે અરિ પૂર પ્રદેશે ફરો વળે
ત્યહાં સ્વાતંત્ર્યાદી હૃવન-રસ-સર્વસ્વ જ તજે
જતું તારું-તારી પ્રલયથી વરાહે ન્યમ-ભુમિ-
મહાત્માઓ તેનાં અમર અરણે વન્દન નમી,
 કહ્યા સર્વે ધીમે સ્વર ઉછળતા યૌવન તણા
 મનોભાવો, જેનાં સ્મરણુ જ નિજશ્વાસન રહ્યાં. ૪૦
 થયાં સ્ત્રીઓનાં લોચન ચળકતાં દેશપ્રણયી,
 કિશોરો જુવાની-અવસર ચહે ઉત્સુક ચદ.
 પછી મોડી રાતે સકલ વિખરાયું શમી ગયું,
 અને સૂવા સૂતી, પણ મગજ દંડું નહિ થયું.
 અપૂર્ણ

બળવંતરાય

૫૬

૫૬

ઉત્તરો અને અભિમન્યુ

અનુદત્ત

“ ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ! ઉગારો અગ્નિઝાળથી, ”
 લવતી ઝમકી જાગી નવોદા આંસુ ઢાળતી. ૫૧

વસંતતિલકા . . .

“ મોંઘી કળી હૃદયની સુકુમાર મારી !
 કોણે જ્વળે મધુર નીંદરમાંહિ ડારી ?

સૂતો સંમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રચણ્ડ
 તે બૂલો કાણુ રમતો અહિં મૃત્યુ સંગ ?” ૨

હેવું વદી જ રણધીર નવીન નાથ
 દાખે ધોરે ધબકતું ઉર ઉર સાથ;
 ખીલી ગુલાબકળો ઝાકળબિન્દુ ધારે,
 હેવા કપોલપર આંસુ ધોરે સમારે; ૩

ને સ્પર્શીં ત્હાં અધરથી મૃદુલાવ ધારી
 પૂછે ફરી ફરો પ્રિયાવદને નિહાળી;—
 “ શું છે ? મોડી ! થયું શું ? આવડો કેમ કાંપી ?
 મુઝા : ફરી હૃદયસાથ ધોરેથી ચાંપી. ૪

અનુદુષ્

ઉખેડી ભૂમિથી નેનો રોપિયાં પતિનેનમાં,
 લસતાં દીર્ઘ પદ્મભોમાં આંસુડાં ગૂંથીને નવાં. ૫

કરી કણ્ઠ ઊંચો કાંઈ અખોલા ક્ષણ એ રહે;
 પછી દીન બની સ્વપ્નાતણી વાર્તા બધી કહે.— ૬

ઉદ્યોર

“ આજે નાથ ! બન્યું વિપરીત,
 ત્હમને તે કહું શી રીત્ય ?
 બાણે પુરુષવેશ જ ધારો
 મ્હેં અશ્વે કરી છ સવારો; ૭

ધારી ધનુષબાણ હું ચાલો.
 મૃગયાકાળ વનપથ ઝાલો;
 સુંદર એક ત્હાં સહકાર;
 તે પર બેઠું છે સુકુમાર. ૮

જુગલ કપોતકેરું મીઠું,
 કરતું પ્રેમકેલિ દીઠું.
 મૂર્ખા હું ખરે બની કાંઈ,
 બીજું કાંઈ સૂઝયું નહિ; ૯
 ને શર ફેકોં નર તરુડાળ—
 પરથી પાડિયો તત્કાળ;
 સહસા ત્યાંહિ અગ્નિનવાળ
 જોપનો કપોતોંકેરે ભાળ; ૧૦
 ફૂદતો એહ અગ્નિ કરાળ
 આવ્યો મુજ કને ભરોં ફાળ;
 જિજ્ઞાસી તીવ્ર નયનોં અનેક
 મુજને વીંટોં વળિયો છેક. ૧૧
 છોડી સર્વ બોલોં અંગ
 અંબોડો ધર્યો નિઃશક્ક;
 જળોંને એકદમ પછોં જગોં
 કરવા રુદન હું તો લાગી. ” ૧૨

સોરઠો

એમ વદીને નાર સહસા આંસુ રેડતી;—
 “ સ્વમાનો શો સાર હશે કારમો નાથ, ઓ ? ૧૩
 અભાગણી હું મોઝ ! જીધી મતિ શાણું મૂંઝી ?
 બીજું જડયું નહિ કોઈ ? કપોત પ્રેમી શે હણ્યો ? ” ૧૪

વસંતતિલકા

શાને મોઠી ! તું ગભરાય અરે અતીશે ?
 આ સ્વપ્નમાંહિ નવ વાસ્તવ કાંઈ દીસે.—

જો ! પેલો વાગો રણદુન્દુભિ રમ્ય ઘોર !—
રે ! અશ્વ ! અશ્વ ! સખિ ! કણ્ઠ હવે તું છોડય.”

૧૫

ઉધોર

“ જાલા ! નહોય દુન્દુભિનાદ,
એતો મેઘ ગાળ્યો આજ;
બન્ધન કણ્ઠનું ક્યમ છોડું ?
મુજને ભય નથી કંઈ થોડું;
પેલી અગ્નિકેરી ઝાળ
આવેં એ ! જુઓ, શી કરાળ ! ”—

૧૬

શિખરિણી

“ અરે ઘેલી ! એ શું બકતી ?
બધો એ સ્વપ્ન ભ્રમણા;—

૧૭

દુતવિલમ્બિત

તુરગ જો ! મુજ કાંઈ ખુંખારતો,
‘ રણ ચઢો ’ કંઈ એમ પુકારતો;
નહિ વિલમ્બ હવે કરવો પ્રિયે !
કદિ જ ધર્મ તળ્યો નથી ક્ષત્રિયે. ”

૧૮

ઉધોર

“ ક્ષત્રિયધર્મ જો પ્રિય થાય,
તો તો કરી કાટિ ઉપાય
સર્વે સંકટોથી નિત્ય
અબળા રક્ષવી એ રીત્ય;
પેલી તીવ્ર અગ્નિજ્વાળ
મુજ પૂઠળ ભમે ચિરકાળ,
તહેનાથી બચાવો નાથ !
અબળાનો તજો નવ હાથ. ”

૧૯

૨૦

“ છે એક બે સબળ નિર્બળનો જ પાતા; ૨૧
 બહાલી ! હવે સ્થિર થઈ ધર્ય ચિત્ત શાતા.—
 બે દેખું આ અસિ પહોળે ચમકે અનન્ત,
 ને ચિત્ત આ ચમકીતે બન્યું વેગવંત. ”

૨૧

દ્રુતવિલગ્નિત

અધર વેગ થકી અધરે અડી,
 નૃપકુમાર, પ્રિયા અળગી કરી,
 ત્વરિત અશ્વ પલાણી પળ્યો રહે;—
 તુરગનાં પગલાં યુવતી મુણે.

૨૨

અનુક્રુપ

દષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદ્મોપ ગયો રૂબી;
 ભૂલી ત્રિકાલને મુગ્ધા, અનિમેષ રહી ભેલી.

૨૩

નરસિંહરાવ

૬૦

૧૦૩૪

પિયુરું પ્રયાણ

છે ધાર્યું જવું તો લલે પિયું જલે, કાં આ પરંતુ ત્વરા ?
 રૂહો બહાલા ડગ બે, મુખાબ્જ મધુરું બેઈ લજી હું જરા:
 સંસારે ઘટમાળના જળ સમું આયૂ વહું બાય આ;
 કા બાણે અહીં આપણું ચ મળવું થાશે ફરી વા ન વા ?

કે. હ. દ્રુપ

૬૧

વાટય ભેતી

વસન્તતિલકા

સૂતો રવિ જલધિમાંહિ લપાઈ રાતો,
 ને શૈલની મુખછર્મિ પલટાઈ આતો;
 જાંચે અસંખ્ય વનરાજિ વિરાજી રહેતી
 આણું લોહું કંઈ અલૌકિક તેજ ભેતી, ૧

એ તેજ કેરો વદને કંઈ છાય ધારી,
 ને આત્મકાન્તિતણો છાય બધે પસારી,
 બો ! સિન્ધુકણ્ઠે જીભો સુન્દરી કાણુ પેલી
 એકાકિની જોડો વિચાર ત્રિશે ડૂબેલી ? ૨

આ અર્ધચક્ર બનોને જોભું શૈલવૃન્દ,
 ને નાલિકેરોતણું જોભું તળે જ ઝુંડ,—
 સન્ધ્યામુખેથી ઝરતી અમ્મોકાન્તિ પીતાં
 શૈલોતરુ રમણોએ જ દોઢાં વન દીઠાં.
 એ સુન્દરીહૃદયની જોડો જોડો છાય
 આ દશ્યમાંહિ પ્રતિબિમ્બિત કાંઈ થાય,
 તહેને ન લેખતો જોભી લલના વિચારે,
 ને દષ્ટિ દૂર, કંઈ દૂર, ઝોણી જ નાંખે.
 ઘોળા તરફ તટશૈલતળે નચાવે
 ને ગાય વાયુતટ ગાન જ જોડું લાવે
 સિન્ધુ અસીમ પડિયો ધરો જોડું ધ્યાન
 ઉદ્બોધતો ધ્વનિ ગંભીર અનન્તતાના, ૫

તે સિન્ધુધોષ સુણતી, ન સુણતોં, બાલા
બીની નિરીખતોં અદશ્ય કંઈ રસાલા;
હેને નિહાળોં રહોં રનેહથોં શુકેતારા,
તે જોતોં, જોતોં નહિં, ભાવનિમગ્ન બાલા.

જોતીં જ એક દિશ એ એનિમેષ નેને,
ઉત્કણ એક સુણવા પદ્મધોષ પ્રેમે;
દામે કરે ધડકતું ઉર ગૂઢ ભાવે,—
હા ? કેમ આંહિં હજી પ્રાણસખા ન આવે ?”

૭

નરસિંહરાવ

૬૨

પ્રાપિત ભર્તૃકા

બહેતૂં પંથોંનૂં બહેણ બંધ પડિયું, દહાડો ગયો આથમી,
ને અંધાઈ રહ્યું રમી, તહોં લગી બચી જોઈ ડોકથી
ખેંચી આંખ વિલોક્ષી વાટ, ડગલું બેહોશ પાછું ભરી,
“આવંતા કહોં હોય કંથ” કરોંને જોયે વળી બાપડી.

કે. હ. દુવ

૨૭૬૨૩

૬૩

સીતાજીનું ઘોળ

એવું સાંભળીને સીતાજી કહે,
 સુણો સુંદર શ્યામ સુગળ;
 ખ્યારા મારા ગ્રાણુ, સાથે રાખો સ્નેહથી,
 જીદાં પડવાની વાત વાલા કહો,
 તે તો ખોલ લાગે તીખાં બાણ;

રઘુકુળ ભાણ;

સાથે૦ ૧

સ્વામી ન્યાં તમે ત્યાં ધર માહરૂં,
 તમથી વેગળી તે પરદેશ;

હું બાણું હમેશ;

સાથે૦ ૨

તમે જોગીનો વેશ જો ધારશો,
 તો હું જોગણનો ધરૂં વેશ;

જટા કરૂં કેશ;

સાથે૦ ૩

સ્વામી તમે રે સુખિ તો સુખ માહરૂં,
 તમે દુઃખમાં તો દુઃખ મારૂં દેહ;

એમાં શો મંદેહ;

સાથે૦ ૪

જે કોઈ પરણ્યા પછી રહે પીયરમાં,
 અવતાર બળ્યો ધિક એહ;

મુઆ જેવી તેહ;

સાથે૦ ૫

સ્વામી તમ વિના મંદિર ને માળિયાં,
 ભાસે પર્વત મોટા સમાન;

વસ્તી તો વેરાન;

સાથે૦ ૬

મહાવનમાં ભરી વસ્તી ભાસશે,

ન્યારે પામીશ દરશનદાન;

કૃપાના નિધાન;

સાથે૦ ૭

સાસુ સસરો ને માતપિતા સહ,
ભલે જીવો કરો રૂઝાં રાજ;
મને મહારાજ;

સાથે૦ ૮

સ્વામી શું કરું ભાઈ ભોજાધને,
સ્વામી શું કરું સૈયર સમાજ;
કેનું નથી કાજ;

સાથે૦ ૯

સાચું સગપણ જગમાં સ્વામી તણું,
ખીજો સ્વારથી સઘજો સંસાર;
કુટુંબ પરિવાર;

સાથે૦ ૧૦

x x x

કાયા પ્રાણથકી જો જૂદી રહે,
તો હું તમથી જૂદી પ્રી છોક;
જીવું તજ ટેક;

સાથે૦ ૧૧

x x x

તમે સુખના સાગર રહો વેગળા,
પછી શું કરું રાજ ને પાટ;
હંવેલીના ઠાઠ;

સાથે૦ ૧૨

x x x

પડશે તડકા ને તાપ વૈશાખના,
તે તો જાણીશ ચન્દ્ર પ્રકાશ;
રહી તમ પાસ;

સાથે૦ ૧૩

મુજને મેલી જો પંથે પધારશો,
આવી મળવાની ધરશો ન આશ;
નિશ્ચે પામું નાશ;

સાથે૦ ૧૪

૬૪.

ઉર્મિલા

(મંદાકાન્તા)

શોકવેશે હૃદય ભરતી; કંપતી ભીતિઓથી,
 ને ચિન્તાથી જ્વલિત બનતી, સંભ્રમે વ્યગ્ર થાતી;
 વારે વારે સ્વર સમજવા દૂર કેં કાન દેતી,
 ઉભી બાળા વિવશ બનીને બારીએ જહાવરી શી.

૧

(અનુક્રુપ)

ધનુર્બાણ ગ્રહી હાથે ને વાધા વનના સજી,
 દૂરથી આવતો દેખે જહાલાને કેંક વેગથી.
 ચીરાયું ચિત્ત ઓચિંતું, વજ્રપાત થયો શિરે,
 ઢળતી સહસા ઉભી સંકષ્ટે ગ્રહી દારને !
 હજારો વસમા તર્કો અંતરે ઉદ્ભવી રહ્યા,
 તોએ ધૈર્ય ધરી ઉભી સ્વામીને સન્મુખી થવા !
 કૃતાપરાધ શો આવી ઉભો દીન મુખે પતિ,
 સંબોધી સ્નેહના શબ્દે, વદેધીમે વિવેકથી.

૨

૩

૪

૫

(શાર્દૂલવિકીરિત)

જહાલી ! જય રઘુપતિ વન વિષે, સીતા જતાં સંગમાં,
 તેના સેવન કાજ સંગ વસવા મારે જતું સર્વથા;
 વેઠે એ વનવાસનાં વિકટ હા ! કષ્ટો શરીરે અતિ,
 ને હું મહેલ વિષે વસું સુખ થકી, એ યોગ્ય ભાસે નહિ.
 આવ્યો સંમતિ યાચવા તુજ તણી એ ધર્મ્ય કાર્યે પ્રિયે !
 માતી યોગ્ય વિચાર અંતર તણે દેજો અનુસા મને !
 ના તારો અપરાધ આમ ત્યજવા જેવો લગારે થયો,
અંધુ ધર્મ બળવતાં દઉં તને અન્યાય આજે અહો !

૬

૭

(અનુષ્ટુપ)

સ્વપ્રભાંએ ન સૂઝેલી, માનેલી મનથી નહિ, માંલણી શોકની વાર્તા ઓચિંતા સર્પદંશ શી !	૮
રોમદ્વારે સર્થ વેગે રક્ત વારિત્વ પામતું, કાટ્યું ચિત્ત અંતે ચક્ષુ, લાન ના દેહનું રહ્યું.	૯
કાષ્ટની પૂતળી જેવી ઉભી સ્તબ્ધ બની રહી, વૃત્તિઓ સર્વ બહાલાની વિલોપી મુખ વાંચતી.	૧૦
આર્તનાદ ન કે ક્રોધો, ના એજા સ્નેહની કશી, સ્નેહશૌર્ય ધરી ઉભી આપદભાર ઉઠાવતી !	૧૧
સ્નેહગર્વ નથી જેને સ્નેહશોક ન એ ધરે, તૂટતા આભને ઝીલી લેવાની શક્તિ એ ઉરે !	૧૨
હજારો બાણને ઝીલે વાર જેમ વપુ વડે, એ ક્રમે ઝીલતી ઉભી વિપદજ પ્રહારને.	૧૩
સ્નેહીના અંતરે રહેજે અંતાપો જે સહી શકે, વિષયાક્રાન્તની વૃત્તિ સર્વથા નહિ તે સહે !	૧૪
રૌપ્યધંટા અહો ! વાગી, ઉધડ્યું મુખ આખરે ! સ્નેહનાં મૂત્ર શા શબ્દો મંદમંદ સરી પડે !	૧૫

(શાદૃશવિકાંકિત)

બહાલા ! ધર્મ વિચારીને અનુજનો ધર્યો અરણ્યે જવા, શી રીતે અવરોધ થાય મુજથી સત્કાર્યને સેવતાં ?	
ઉકેલ્યું દુઃખ આપના હૃદયનું તેમાં ન વૃદ્ધિ કરે, કે'વાનું કંઈ ઉદ્ભવે ઉર વિષે તોએ કશું ના કહું,	૧૬
ને સંગે વસવા તણો હક કરી ના કષ્ટ આપું વધુ, ચિંતાભાર વધારવો તમ શિરે એ યોગ્ય હું ના ગણું;	
ચિંતા અંતરની દષ્ટ દ્યોતને મંગી થવા ધર્યું, એથી ઉત્તમ વિપ્રયોગ સહીને હા ! ચિત્ત ચીરાવવું !	૧૭

(અનુષ્ટુપ)

ધન્ય ધન્ય તને દેવિ ! અનેરી કાષ્ઠ ઉર્મિલે !
ધર્મસંકષ્ટ સ્નેહીનું તું શકી સમજી ખરે ! ૧૮

‘હજારો કષ્ટ’ હૈયાનાં ને ચિંતાની પરંપરા,
સહી લેવા તણી સ્હેજે તૈયારી તેં કરી અહા ! ૧૯

ચિત્તને ચીરતા ભુંડા વિલાપો નહિં તે કર્યા !
સંસારસેવકાથી તું જુદી કાષ્ઠ સુરાત્મજા ! ૨૦

કર્તવ્ય પાળવા કુરો હર્ષ તું હણી નાખશે,
વનવાસ વિષે વિદ્યો હા ! અતર્કિત આપશે. ૨૧

અથવા આવવા સંગે હઠ યુરો ખતાવશે,
સીતાનો દાખલો લેવા તું અવશ્ય ઉભી થશે. ૨૨

હતી એ અંતરે ભીતિ, ઉપાયો સૂઝતા નહિ,
પરંતુ દિવ્ય કા દેવી સિદ્ધ તું સર્વથા થઈ ! ૨૩

સ્વાર્થને યોષવા તારે અંતરે વાસના નથી,
સ્નેહીના ચિત્તને શોભે એવી તેં શાંતિ સાચવી ! ૨૪

(મન્દાકાન્તા)

સંગે રે’વું નિજ હૃદયનો ભાર ઉતારવાને,
ને જ્ઞાલાને કુશલ નિરખી અંતરે રાખવાને;
એ તો જ્ઞાલી ! અધમ ઉરનો સ્વાર્થ કે સ્નેહગર્વ,
સ્નેહી કેઈ હૃદય સમજે તે તાણું તત્ત્વ સર્વ. ૨૫

ચિન્તા ભુંડી હૃદય હણતી સોંપવી સ્વામિચિત્તે,
ને રક્ષાની કઠિન કૃતિમાં રોકવો સર્વ રીતે;
ભૂંટી લેવું વિષમ વનમાં સર્વ સ્વાતંત્ર્ય એનું,
એ જ્ઞાલી ! તેં ઉચિત ન ગણ્યું, ધન્ય હા ! ધૈર્ય તારું ! ૨૬

ના શિક્ષાનાં કથન કથવાં યુક્ત તારા સમીપે,
ને આશ્વાસો પણ ઉચરવા વ્યર્થ જેવા દીસે છે;
ઉત્પાતો ને તુજ હૃદયનો કંપ દેખી શકું છું,
તો એ તારી કૃતિ નિરખતાં સ્વાસ્થ્ય સેવી શકું છું. ૨૭

(અનુદ્રુપ)

આલિંગી અંગથી અંગે, દષ્ટિથી દષ્ટિ મેળવી,
દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખીને પામ્યાં વિશ્લેષ દંપતી. ૨૮
પતિએ પીઠ દીધી ને દયિતા દેખતી રહી,
અંતે 'હાય !' કહી બાળા મૃત્તિચિતા ભૂતલે પડી ! ૨૯

૨

(હરિણી)

દિન દિન જતાં માસો વીત્યા, અને વરસો વહ્યાં,
નગરજન ને સંબંધી એ વ્યથા વીસરી શક્યાં,
પણ હૃદય એ આધાતોનો મહે રહી એકલું,
તન સ્વજનમાં ભેળાતું ને બળે ઉર ખલાવડે. ૩૦

પ્રિય વિરહનો ઉડો અગ્નિ સદા સળગ્યાં કરે,
પ્રિયકુશલની ચિંતા કેરા બહુ ભડકા બળે;
અનલદ્વયની વચ્ચે રાખી સદા તન બાળતી,
કઠિન તપમાં કાઢે કળે સ્વકાલ તપસ્વિની. ૩૧

નહિ પ્રિય તણે સંદેશો ને કશી ન મુણે કથા
અહિતશતના આવે ઉના અહર્નિશ ઉભરા !
કદીક દુઃખથી હારી હૈયું રડી પળમાં પડે,
પણ હૃદયને દાખો સેવે સદા સમુદાયને. ૩૨

કઠિન વ્રત એ ગ્રેમી કેરું પ્રતિ પળ પાળતી,
વિમળ તપથી જ્ઞાતા કેરું સદા શુભ સાધતી;

સુર હૃદય શી તારી ઉંચી અહો ! કૃતિ ઉર્મિલે !
અજળ ઉરની જોડી જોતાં નહિ જગમાં જડે !

૩૩

(શિખરિણી)

અજાણી આપત્તિ વિધિરચિત આવી શિર પડે;
રડી કે રાચીને સહન સહુ તે માનવ કરે,
પરંતુ ઇચ્છાથી વિપદનલમાં કૂદી પડવું,
અને એ સંતાપો સહન કરતાં મૌન ભજવું.

૩૪

બને એ તો કોઇ વિરલ જનનાં માનસ વડે,
કરી તે દર્શાવ્યું જનકતનયે ! આ જગ વિષે !
તથાપિ ના તારી કદર જગતે કો દિન કરી !
નહિ નામે તારૂં મનુજગણ જાણે મન થકી.

૩૫

ગુણો ના કેં ગાયા કવન મહિં તારા કવિજને,
ન સંભારે આજે સદય હૃદયે કો પણ તને;

અહિર્દૃષ્ટિ જોડી જડ જગત પામ્યું પ્રથમથી,

જુએ છે આપત્તિ પ્રગટ વપુની એ નયનથી.

નહિં અંતર્દૃષ્ટિ ધરી હૃદય એનાં નિરખતાં,

અને તેથી દેખે પ્રણયી ઉરની ના સ્થિતિ જરા;

કરે ક્યાંથી તારા શુચિહૃદયની કિંમત કદી ?

પ્રરીક્ષાની એના ઉર મહિં તુલા ના રહી શકી.

૩૭

(અનુબદ્ધ)

સ્વાર્થ ત્યાગ નહિ તારો વિશ્વ આ સમજી શક્યું,

આક્રંદો ગુપ્ત હૈયાના એ નહિ સાંભળી શક્યું.

૩૮

(માલિની)

ભવતુ ! ભવતુ ! દેવિ ! વિશ્વ છોને વિસારે;

પણ મુરગણ તારી નિત્ય કીર્તિ ઉચારે !

નહિ જગ મહીં તારી મૂર્તિ કા સ્થાન માંડી,
પણ પ્રણયી જનોના છવ સાથે જડેલી, ૩૯
સહૃદય જન તારા સદ્ગુણો નિત્ય ગાશે,
રૂદન હૃદય કેરૂં સાંભળી મંગ રાશે;
દાણુ સ્મરણ કરીને આંસુઓ પાડશે એ,
રસભરી કવિતાને એમ ઉદ્ભાવશે એ. ૪૦

દા. ખુ. ઘોડાદર

૫૫

૫૫

વદાય

વસન્તતિલકા

હા ! આવિયો દિવસ આખર આજ એ તો,
આ ચિત્ત કેરો ચિર શાન્તિ હરી જ લેતો,
આલી હવે સખિ ! તજ મુજને વિદેશે,
શોકે ભર્યું હૃદય આ ક્યમ ભાર રહેશે ? ૧

સન્ધ્યા સલૂણી થઈ લુપ્ત મુપ્ત થાએ,
નેતે રમે તદપિ રંગ રૂડા બધા એ,
આનન્દ દેતું મૃદુગાન વિરામ પામે,
તો એ ભમી શ્રવણમાં ધ્વનિ રમ્ય જામે; ૨

ખીલી હસે કુસુમ તે કરમાય જહારે,
તો એ મુગન્ધ મનમાં કરો વાસ મહાલે;
હા ! તેમ આજ તુજ દર્શન લુપ્ત થાએ,
ત્હારા ગુણો સ્મરણમાં રમશે સદા એ. ૩

થાને પ્રયાણ સુખરૂપ તુને સખી એ! !
 નિદ્રા મીઠી જ વસને મૃદુલોચને ને !
 સ્વપ્નો અલૌકિક રસે ભરિયાં મધુરાં,
 એ નીંદરે રમો રહો સુખ દેઈ પૂરાં. ૪
 મહારી ઊંડી હૃદયને મથતી વ્યથા ને,
 ગમ્ભીર શોકસરિતાપૂરે માંહિ ગાને,-
 હા ! તહેવી તુંજ સુકુમાર હૃદે કદી એ
 માં ! રેલશો અસહ શોક તણી નદી એ. ૫
 દેઈ વદાય સખિ ! આટલું યાચતો હું,-
 થાઉં વિલુપ્ત ભવચિત્રપટથો ને હું,-
 કર્ણે પડે ખખર એ તુંજ કોઈ કાળે,
 એ આંસુડાં મધુર નેનથકી તું ઢાળે. ૬

નરસિંહરાવ

૬૬

વિરહ

ગુંજે મુગ્ધ મધુકરી મુખ ભરી ઝાઝા પરાગે જહીં
 એવી આમ્રની મંજરી ધરતણી વાડી વિશે હા ! 'ઝહી,
 દૂમો દાખો મુખે મૂંગે ધડકતે હિરે જોસાસે ભરી,
 જાણું રાંકડો રોય એ પટ તણા છેડે વણું આવરી.

x x x x x

દીપ છે, દેવતા એ છે, છે ચન્દ્રે, છે જ તારકે;
 નથી તે સુંદરી; તેથી વિશ્વે સૌ અન્ધકાર છે.

કે. હ. દ્રુવ

૬૭

પંખીડાં

પધારો પંખીડાં પરદેશ વાસી હો !

પધારો, મોકળી છે અમ અગાસી હો !

કુશલ છે ત્યાં પ્રજા ને સૌ પ્રજાના પાલ ?

કુશલ છે રાજ ? ત્યાં મિત્રોની રાક્ષી હો ?

કુશલ વાયા અનિલ પન્થે પ્રભુપ્રેરેલ ?

કથા કંઈ તો કહો બહાલાં પ્રવાસી હો !

કહો, ધાડી સખા ! કે પાતળી રજની ?

પ્રભા કેવી મધુરમધુ ત્યાં વિલાસી હો ?

પધારો, આગળા બિઘડે છ અન્તરના :

વિરાજો દેવસંગે દિવ્યવાસી હો !

પૂજ્યું દેવ સમ, પૂજ્યું કુત્ર સાથે :

વૌંઝી પાંખ્યો ઉડાવો રજ સુવાસી હો !

અને કાંઈ ખબર દેશો સખી ફેરી ?

તહમે આપ્યા છતાં એ શું ઉદાસી હો ?

પધારો પંખીડાં મુજ પ્રાણુવાસી હો !

પધારો, મોકળી છે ઉરઅગાસી હો !

નહાનાલાલ .

૬૮

મેઘદર્શન

૧૦૧ રાગ કેદારી

શ્રી ગિર્વાણુ ગિરા રમડે, ગરવી ગુર્જરી ઉર ધડે :

મન કડે. બિડવા બાંચે આલમાં રે..

ઢાળ

- ઊડવા ઊંચે આલ માંલ હૂં રાચૂં; જાયું સહાય.
 ગુર્જરી ને ગિર્વાણ ગિરાની પાંખે પાર પમાય. ૨
- મહેરે હરિ ! તમ મહી રહી મેં ઊડળ આલ ભરાય
 મેઘે બહુવેલી રસગંગા માંહી ઝીલ્યું જાય. ૩
- સાચા ભક્ત ભગોરથ પાખે ગંગા નાવે ઘેર.
 મુજ જેવા ગંગાજળી લાવી લેખે ક્ષીલાલ્હેર. ૪
- ધન્ય ધન્ય ધન્યંતરિ ! ઊણું થાય ન અત્રતપાત્ર.
 લીજે, પીજે, વિશુધ ધરાઇ, હૂં છું કારણમાત્ર. ૫
- રાજે રૂડો રામગિરિ કરી રૂંગર દક્ષિણ માંહી;
 સીતાજીનાં સ્નાને પૂરણ પાવન ઝરણાં જ્યાંહી. ૬
- ત્યાં ફલ ફૂલે લયેલ તરુની કુંજે ઝુમે અનેક;
 છાઇ શીળી છાયા નીલી યક્ષ રહે તહીં એક ૭
- ચૂક પડતાં કોપી કુએરે શાખ્યો પૃથ્વી માંલ;
 પ્રતાપ પરહરી પડેલ પ્રેમી પરિપૂરણ પીડાય. ૮
- પળભર વિરહ સહેલ ન, તેને ત્રણસેં ને વળી સાઠ;
 દિન જુગ જેવા લાંબા લેવા; દૈવે વાળ્યો દાટ ! ૯
- ક્ષણ ક્ષણ ક્ષીણ થતું તન ચાલ્યું, સાલ્યાં વહેનાં બાણ;
 જેથી કરથી કહું કનકતું સરી પડયું નિર્વાણ. ૧૦
- એ વિધ એ ગિરિ પર વિરહીએ કાઢ્યા કષ્ટે ગાઢ;
 મહિના પાંચ અને ત્રણ, તેવે આવ્યો ધોરી અસાડ. ૧૧
- ગજ જ્યમ રૂંગર તણા શિખર શૂં ટક્કર લેતો હોય,
 તેવો મેવલિયો તવ સન્મુખે ઉન્મુખ પ્રેમી જોય. ૧૨

નવ જળધર પર નજર કરતાં સાંભરી દયિતા દીન; ૧૦
 વ્યાકુળતા વ્યાપી વપુમાં ને યક્ષ થયો મન લિન્ન. ૧૩
 ભાળી ધન મંજોગી જન પણ હારે હૃદયનું હીર;
 આલિંગનનો ભોગી વિન્નેગી તો ક્યમ ધારે ધીર? ૧૪
 તો પણ દૂમો દિલનો દાળી રોકી નેનનું નીર
 જ્યમત્યમ ધન સન્મુખ ચિંતાતુર બિભો એહ અધીર; ૧૫
 'હાય ! હવે શી વલે બહાલીની ? ઉપાય શો અવ હોય ?
 વિયોગિહૃદયવિદારણ દારુણ શ્રાવણ, સામો મોય. ૧૬
 હાં હાં, આ જળધર જગજીવન જાયે ઉત્તર દેશ;
 તન્વીને તે મંગે કહાવું કાંઈ કુશળ મંદેશ. ૧૭
 ઉર ધરી એવું કુટજ કુસુમથી મેઘ વધાવી લીધ;
 બહેલે પ્રહેથેલે અલખેલે કાડે આદર દીધ. ૧૮

વલણ

આદર દઈ ખેચર ચતુર વિરહાતુર ભરપૂર,
 ગગને ધનને નમન કરી ઉચરે વચન મધુર રે. ૧૯

કે. હ. કુવ

૬૯

યક્ષનું શૃંગ

(મેઘ છંદ)

ધનપતિ ધામથી ઉતરે ત્યાં, ઓ ! દીસે મુજ વાસ;
 બારણે તોરણ રત્નજડિત જ ઓપે બિંચું આકાશ
 ઇંદ્રધનુષ હોય બાણે !

છે બાળ મંદાર જ; બાળાએ બાળકવત્ પાલ્યો,
 બિભો આંગણે હસ્તે અડાતો રે ફૂલ લુપખે વાલ્યો. ૨

પાળે પાનાં જડેલું ત્યાં છે એક તળાવ રસાળ,
 કનકનાં પત્રને વિહ્વરમણિની ચમકતો કાળી નાળ
 એવા કમળે ઢંકાયું,
 નીર નિર્મળ જેનાં જોધને બહુ હંસ વસ્યા છે,
 ચોમાસે પણ નહિ પાસેનું માન સરવર વાંછે. ૨
 મારી પ્રિયાની પ્રિયા રંગટેકરી ત્યાં છે તળાવને તીર,
 કનક કદલોવન યોગમ ચળકે નીલમણિમય, વીર,
 શિખર સરસ શોભે છે.

તે સાંભર્યો આવે છે હવાં ચિત ચમકિત હોઈ,
ચોખ્ખાણુ ઝણકતી વીજળીઓમાં તુજને જોઈ. ૩

માધવી વેલનો માંડવો ત્યાં, ફરતા કુરબક છોડ,
 પાસે લાલ અશોક પ્રણમતું પલ્લવે ધરીને કોડ;
 ને ચિતચોર બકુલ છે.

એક ધચ્છે ચાર ચરણુ, બીજું મુખની મદિરાને,
 મુજ પેઠે તુજ લાલીના રે દોહડને બાને. ૪

લીલા વાંસ સમાન પ્રકાશિત, લીલાં રત્ન જડિત,
 સ્ફટિકના પાયા પર શોભે સ્તંભ સુવર્ણને! નિત્ય
 એ વૃક્ષોની વચમાં;

નીલકંઠને થન થન નચવે જ્યાં સાંજે શામા રે,
 કર કોમળે તાલ બળવતી કંકણુ ઝણકારે. ૫

એ લક્ષણ રક્ષણ કરો ઉરમાં, દક્ષ દયાળુ મિત્ર,
 શંખ પદ્મ વળી ચીતર્યા દ્વારે દેખી પરમ પવિત્ર
 મંદિર માફે ઝોળખજે,

નિસ્તેજ થયું નિશ્ચે હશે હમણાં મુજ પાખે !
 રવિ આયમે તો અંભોજ નહિ નિજ આલા રાખે ! ૬

૭૦

વિરહિણી

(સુન્દરી)

ગગને ધૂમરાઈ વાદળી,
 વિરહીનાં હૃદયોં દઈ દળી
 રવિચંદ્ર પડે ન દષ્ટિએ !
 ક્ષિતિ રેલાઈ રહી જ વૃષ્ટિએ.

૧

(વસન્તતિલકા)

ધૂમે રૂમે ગગનમાં ધન વૃંદ ઘેર,
 ઉન્મત્ત મેગળ સમાન મચાવી ઘેર;
 સંતાઈ જાય સહિ તારલિયા કહીં એ,
 મીચે નયન હરિ ક્ષીર દધિ મહીં એ.

૨

(માલ્યભારા)

જળ દડદડ આલથી દડૂડે,
 ભરવેગે ગિરિગર્જરે હડૂડે;
 ધડૂડે ધન; વીજળી ઝખૂડે;
 અહિ તે જોઈ ડરે દરે ડખૂડે.

૩

(આખ્યાનકી)

ભાળી ભયે વ્યોમ નવીન ચાળો,
 ટાળે મળી હંસ ભરે ઊંચાળો;
 ટિહ ટિહ ઉચ્ચરોં તીવ્ર રાવે,
 મદે ભર્યા મોરલિયા ડરાવે.

૪

(વસન્તતિલકા)

હાવાં વીંસારોં નિજ મામ તમામ નાવે,
 મોંઘેરોં માન ભરોં માનિનોંતે મનાવે;

પંથી તણે ઉર અધીર છવાય આજે;
 ને વ્રે'નજે તરુણુ તન્વો ત્રવાય આ જો.

૫

(રથોદ્ધતા)

અંધકાર ધન ઘોર ધર્ષતાં,
 મેહુલો મુસળધાર વર્ષતાં;
 પર્સતાં મદન ચાપ પાણિએ,
 ઉચ્ચરે વ્રહ્મલો બ્રહ્મલો વાણીએ.

૬

(વસન્તતિલકા)

સો માર્ગ મેઘ જળપૂરથી સંહરે છે,
 ને અંધકારથી દિશા પણ આવરે છે,
 ને ગર્જા ચાપ કસો ઘા શરના કંરે છે;
 એ આશ કંથ મળવાનો સહુ હરે છે !

૭

(સુન્દરી)

ધન કદંબ કટોકટ કૂટતાં
 વિધુરતા વધો ધીરજ દૂટતાં
 કુટજ પીડ પરાઈ ઉવેખતાં
 મહો ! હસે, સહુ શે, સહુ દેખતાં !

૮

(ઔપચન્દસિક.)

જળ ઝરમર મેહુલો ઝરતાં,
 રસમાં મગ્ન કદંબ પાંગરતાં;
 નવલ અવલ ફૂલની કળી એ
 નિરખતા ખટકે કૂળી કૂળી એ.

૯

(માલ્યભારા)

જૂંછતી જળલીનો ને અધૂરી
 અદબીડી અદગિધડી મધૂરી;

અહીં ! આ અલિ કુમળા કળાને,
રસતર્યો શું ચૂમે વળા વળાને ! ૧૦

(વન્સતતિલકા)

રકંધે સમર્પો પિયુના સલ્લેણી સુરંગે
ખાહુલતા અવ કુતલ્હળના તરંગે;
વર્ણો ગર્ણતો ધનચાપતણા રસાળી,
સૌભાગ્યશાળો સુકુમારો જ ભાગ્યશાળી. ૧૧

(રથોદ્ધતા)

હર દેશ પિયુછ સિધાવીયા,
તે સમે જલદ આવો આવિયા !
કંથ કટુણ વિદેશવાસો છે,
મેઘ ! એ મરણની જ ફાંસો છે. ૧૨

બ્યોમગામો ધન ! એ નઠારને,
વાધો વેગથી કથો કઠારને :—
ખંથી ! છોડ ભમવાનો ખાંત, કે;
આશ બહાલો હવવાનો આ તકે. ૧૩

કે. હ. ધ્રુવ

૭૧

વધામણી

મન્દાકાન્તા

બહાલા મહારા, નિશદિન હવે થાય અંખા તહમારી,
આવો, આપો પરિચિત પ્રતીતિ બધી ચિત્તહારી.
ફેવે જાણે જલ ગહનમાં ખેંચો લીધી હતી તે
આણી રહેજે તટપર ફરીથી મળે છાળકેલે;

ને આવી તોપણ નવ લાહું ક્યાં ગઈ, કેમ આવી,
 —આયુદ્ધોરી ત્રુટો ન ગઈ તેથી રહું શીર્ષ નામી.
 ને મંસ્કારો ગત લવ તણા તે કતી સર્વ જ્ઞાલા,
 જાણું સાચા, તદ્દપિ દોસતા સ્વમ જેવા જ જ્ઞાલા;
 માટે આવો, કર અધરની રમ્ય સાક્ષી પુરાવો,
 મીઠા સ્પર્શો, પ્રણયિ નયનો, અમૃતાલાપ લાવો.
 બીજું, જ્ઞાલા, શિર મુકી જ્યહાં 'ભાર લાગે શું?' કહેતા,
 ત્યાં સૂતેલું વજન નવું વીતી ઝટતું એક જોતાં:
 ગોરું ચૂસે અખુટ રસથી અંગુઠો પદ્મ જેવો,
 આવી, જોઈ, દયિત, ઉચરો લોચને કાણુ જેવો ? ૧૪

૭૨

હાલરકું

(ગીત)

બાળકડાં પોદો રે મહારાં બાળકડાં પોદો !
 પંખીડાં સૂતાં જઈ માળે
 ખાઈ હિંડોળા આંખાડાળે,—
 મૂલાતાં પારણિયાં મ્હાલે,
 બાળકડાં પોદો !—

બાળકડાં પોદો રે જ્ઞાલાં બાળકડાં પોદો ! ૧
 નીંદરડી આ આવોં અટારી,
 ગાતી ને નાચતી સારી;—
 ક્રામળડાં નેણાને ઠારી,
 બાળકડાં પોદો !—

બાળકડાં પોદો રે મીઠાં બાળકડાં પોદો ! ૨

તારલિયા રક્ષો મુજ આપુ;
ચાંદલિયાનું અમૃત આપું,
દુખડાં લઈ રુદ્યાશું ચાંપું,

બાળકડાં પોઢો !-

બાળકડાં પોઢો રે મોંઘાં બાળકડાં પોઢો !

૩

પંખીડાં જોઈશે સહુ જ્યારે,
કલરવ કરતાં ગારો ત્યારે
હસતાં રમતાં જોઈજો હાં રે-

બાળકડાં પોઢો !-

બાળકડાં પોઢો રે મ્હારાં બાળકડાં પોઢો !

૪

ખખરદાર

૭૩

પારણી

(માતા જયોદા બ્રુલાવે પુત્ર પારણે એ રાગ.)

પારણિયાં સૂતાં સૂતાં કંઈ મ્હારા બાલનાં.

આછેરી આછેરી હાડી રહી ચન્દનચાંદની,

મ્હારે ભુવન ભુવન અજવાળાં આછાં થાય;

કુલમાં તારલીયા પગલીઓ મધુરી પાડતા,

મ્હારાં નયન નયનમાં અમી અંજન અંજનય;

પારણિયાં પણ સૂતાં-સૂતાં મ્હારા બાલનાં.

કુમળાં બ્રલાતનાં તેજે વનવન અજવાળીયાં,

મ્હારે આંગણીયે પૂરાયો મધુર ઉન્નસ,

મીઠડી કાચલડી કાલુ કાલુ કંઈ બોલતી,

મ્હારે અંતર ઉપડે પ્રતિ કલરવનાં હાસઃ
 પારણિયાં પણ સૂનાં-સૂનાં મ્હારા બાલનો.
 આવે ગાતા રમતા મરુત બાલ પશ્ચિમના,
 પ્રભુનાં આશીર્વચનો સૂને ઝુલે ઢોળાય,
 રમતી સખીકુલે પ્રભુનાં ગીત ગાતી બાલુડા !
 મ્હારાં નયનો ભરતી ક્યાં તુજ કાન્તિ સુહાય ?
 સખિ ! જઈ દૂર રમાડે કાં તે પ્રભુની માધુરી ?
 પારણિયાં સૂનાં-
 સખિ ! જો અયિ ! મોંઘાં પારણિયાં સૂનાં કંઈ
 આપણા બાલનાં.

નહાનાલાલ

૭૪

વિલાસની શોભા

સૌન્દર્યનું સુભગ છે સર પૃથ્વિતીર્થે,
 તીરે વસે નગર સુન્દરીઓનું એકઃ
 આલમ્બી ચેતન, ધરી રૂપ ભવનાનાં
 ત્હાંથી પધારી ત્રણ સુન્દર યૌવનાઓ.

૧

મન્દાકિની મધુર, ચન્દ્રકલા હલેતી,
 ને ઝાંખું ઝાંખું કંઈ ઝાંખતી એક તારા,
 એવાં લઈ મધુર અદ્ભુત દેવદેહ
 ખેલે વિલાસભર એહ કદમ્બકુંજે.

૨

નીચું નિહાળી તીરછી દગ માંડી જોતી,
તે એમ જાંખી નિજ પાડતી તેજમાલા,
મન્દાકિની વદન વારતી જોલ જોલી:
નેત્રે હતી સરલ બાલ સખીની શ્રદ્ધા.

૩

મન્દાકિની:—ઓ સખિ ! ઓ મુજ દેવિ ! પધારો !

આ વનનો નિરખો મહિમા:
તેજ તણાં ભરિયાં સુસરોવર,
તેજસ ત્યાં કમલો ઉઘડ્યાં:
તેજને માંડવ તેજનાં પુષ્પો,
તેજનું મન્દિર રસનું વડું,
તેજની વેલી જુલાવે જુલો નિજ,
અન્તર મ્હારું ય ઝોલે ચ્હડ્યું.

૪

એ ફૂલડાં વીણતાં વીણતાં
વરમાળ ગૂંથી મુજ નેહ લખી,
માંહિ પૂર્યાં મુજ રંગ વિલાસ,
ઉન્નત ભર્યાં, સુકુમાર, સખિ !
એ વૈજયન્તી માળ મહીં મુજ
દેહ દ્વિપાવી દ્વિપાતી રહું:
ફૂલે જગ: ‘ભાવ દ્વિપાવ કુમારી !’
એ વિતંકો જઈ ક્યાં હું કહું ?

૫

તહોય દળે ઉલરાઇ, સખિ !

મુજ અન્તર આ મુજ માળ વિશે,
વારું, હું વારું વળી વળી, તહોય
દળે ઉલરે કાંઇ કાંઇ મિશે.
પ્રાણ મહીં પ્રગટ્યો રસન્યોતિ,
તહેની ઝગે અંગ અંગ શિખા,

ફૂલ ફૂલે, મુજ માળે દળે દળ
એ રસન્યોતિ ખરે તનખા.

૬

આહ જલે ધૂપ જેવી, જપું મુખ આરત,
ગન્ધ અર્નગ ભર્યો,

એ મુજ મન્દિર દેવ દિપાવવા
આજ સ્વયંવર મ્હે આદ્યો:

સ્નેહનું કુંકુમ ભાલે લગાવી,
અંજન આંજી અમીરસનું,

સૌન્દર્યના શણગાર સજી

જગ શોધું છું સ્વામી સખીવર ! હું.

૭

જોઈ હસે મુજ આંખ, ડરે મુજ આત્મન,
પ્રેમની ભરતી ચ્હડે,

દાખવ દેવિ ! એ ભાખ સખિ !

મુજ વક્ષલ એ કોણ ? ક્યાંહી જડે !

નેત્રે સુધા વરસે વિરલી,

ઉરમાં ઉછળે રસઓઘ, અને

પુણ્યપરાર્થી ઉદાર બહાદુર-

એ વર બાધ ! બતાવ મ્હને.

૮

હૈયાની લક્ષ્મીથી કોને વધાવું ?

દેહલતા સોંપું કોને કરે ?

કોને સખિ ! વરમાળ ધરાવું હું ?

કોને પૂજું પધરાવી ઉરે ?

નેનનું કિરણ નયને શમે,

શમશે મનની આશ શું મનમાં ?

રૂપ દીધું, રસ દીધ, રસિક ન દીધ,

વિધિ ! તુજ શી કરતા ?

૯

ચન્દેરી અમ્બર ધરી વિલસે કુમારી,
હસ્તે હતી અમૃતપુષ્પની સ્નેહમાલા:
તે ચાંપી ચાંપી હૃદયે, જલ સીંચી સીંચી,
શોધે વિશાલ નલ પ્રીતમ નીલ ચક્ષુ.

૧૦.

તહેને જરાક અડકી ઘૃતિઅંગુલીથી,
વિશ્વે ઉડાવી મદતેજ તંણા તરંગો,
આનન્દકન્દ નિજ નેન કમાન માંડી
ચન્દ્રી સખીગણુ વિશે વદી વેણુ આ ત્હાં:

૧૧

ચન્દ્રકલા:-મા ભર લોચન, મા કરમાવ

વીરી ! સુકુમાર શરીરલતા:
સૌભાગ્યના તિલકે ભૂલ મા,
તિલકે નથી સહુ સૌભાગ્યવતાં:
વસ્ત્રની દીપ્તિ, ઉછીના પ્રકાશ, ને
મહો ન અલંકારની ચમકે:
ભાંડું નિહાળી જરીક વીરી ! જો,
જવાલામુખી ઉર મ્હારે ધખે.

૧૨.

આનન્દના અમી શી લહરી મુજ,
આશ સમી ઉજમાળી પ્રલા,
ક્રોડવતી રસ આંખડલી
મદલોલ વિલાસ વસન્ત સમા;
અન્તરના અભિલાષ અમૂલખ,
સ્વપ્ન સૌભાગ્યસુખોનાં વડાં,
ને કવિતા મુજ અન્તરની:
સહુ ફોગટ સ્નેહની તૃપ્તિ વિના.

૧૩.

સ્વામિના તેજથી શોભું હું તો
 પણ સ્વામી કને ન શકું ય હશી,
 પુણ્ય નથી મુજ પાંગરતાં સખિ !
 નાથના નેહની હું તરશી.
 અંગ સમારી અટારી ચહું,
 ભરરાત સદા વણનાથ તપું;
 નિત્ય વિયોગણુ હું રસભોગણુ
 એ વરથી ભલું ના વરવું.

૧૪

ક્રોડવતી કન્યકાની ખીલે કળી,
 પુષ્પ પ્રફુલ્લે સહસ્ર દળે,
 વ્યર્થ જ એ ખીલવું ફૂલવું મહુ,
 ઉર પરાગ ન જો પમરે:
 સૌભાગ્યના શણગારે ન સૌભાગ્ય,
 સૌભાગ્ય કામક્રીડામાં નથી,
 રંગ વિલાસ વિહારે ન સૌભાગ્ય,
 સૌભાગ્ય સ્નેહસુહાગે સખિ !

૧૫

આશ ઉણી ન પૂરાય, ઉઠે દવ અન્તર,
 ક્રોડ હું કલ્પી બળું,
 વિશ્વ નથી પણ આ કલ્પના,
 જગમાં જગના થઈ સંચરવું:
 ફૂલ નથી એક છોડે બધાં,
 નવ રંગ બધા એક ફૂલડે રમે:
 અંગ અંગે ઉધડે છે ઉષા તુજ,
 જો ! દિન વ્હોણી ન તે વિરમે.
 આ ઉલટે અહીં તેજનો સાગર,
 તેજની ભરતી હિન્ડોલે હીચે.

૧૬

કોલે મહીં કંઈ દેવ ને દેવી,
 ઘેરૂં ઘેરૂં ને યનેરૂં હલે !
 નાચી રહે મુજ હોડહું, નાચે હૈકું,
 હું ચે તે ભરતી ભીની,
 નૃત્ય કરે મન્દ મન્દ, મયૂર શું,
 ખોલી કલા મુજ કિરણની.

૧૭

જોતી સ્વયંવર જયન્ત દગે કુમારી,
 બહાલાનું શીર્ષ વરમાળ થકી વધાવે;
 એવે કપોલ તરતા નવલાવ આવે:
 ચન્દ્રીમુખે રમી રહી રસઉર્મિ એવી.
 એ તેજનાં રમણ, એ હસવાં હતાં જ્યાં,
 ત્યાં તારિકા ઝલકતી જરી ઝીણું ઝીણું:
 જાણે શું કાષ્ઠક જપે જપ યોગબાલા,
 વૈરાગ્યનું ચીર સમારતી એવું ખોલી.

૧૮

૧૯

તારિકા:-ના સખિ ! ના, નથી આ કંઈ શાશ્વતઃ

ઉત્સવ, કુંજ ને તેજઝડી,
 ઇન્દ્રધનુષ્યો... અન્તરનાં ઊડી જાય,
 દીપી રસ રંગે ધડી.

સુખ કહી શણગારે છો કાયા,
 એ સુખ નામ, નથી સુખ એ:
 એ સુખશન્ય છું, જાગે ન જવાલા,
 જોઈ લીધાં, સુખવૃદ્ધ છું એ.

૨૦

નેનનાં જોવાં અંગનાં અડવાં,
 ઇન્દ્રિયનાં રમવાં રસીલાં,
 દેહકથા મદભોગ સહસ્રધા,
 હાસ્ય ને નૃત્યની લોલ લીલાં:

સ્વામિના તેજથી શોભું હું તો
 પણ સ્વામી કને ન શકું ય હશી,
 પુણ્ય નથી મુજ પાંગરતાં સખિ !
 નાથના નેહની હું તરશી.
 અંગ સમારી અટારી ચહકું,
 ભરરાત સદા વણનાથ તપું;
 નિત્ય વિયોગણુ હું રસજોગણુ
 એ વરથી ભલું ના વરવું.

૧૪

ક્રોડવતી કન્યકાની ખીલે કળી,
 પુણ્ય પ્રફુલ્લે સહસ્ર દળે,
 વ્યર્થ જ એ ખીલવું ફૂલવું મહુ,
 ઉર પરાગ ન જો પમરે:
 સૌભાગ્યના શણગારે ન સૌભાગ્ય,
 સૌભાગ્ય કામક્રીડામાં નથી,
 રંગ વિલાસ વિહારે ન સૌભાગ્ય,
 સૌભાગ્ય સ્નેહસુહાગે સખિ !

૧૫

આશ ઉણી ન પૂરાય, ઉઠે દવ અન્તર,
 ક્રોડ હું કદપી બળું,
 વિશ્વ નથી પણ આ કદપના,
 જગમાં જગના થઈ મંચરવું:
 ફૂલ નથી એક છોડે બધાં,
 નવ રંગ બધા એક ફૂલડે રમે:
 અંગ અંગે ઉધડે છે ઉષા તુજ,
 જો ! દિન જોહોણી ન તે વિરમે.
 આ ઉલટે અહીં તેજનો સાગર,
 તેજની ભરતી હિન્ડોલે હીંચે.

૧૬

કોલે મહીં કંઠ દેવ ને દેવી,
 ઘેરૂં ઘેરૂં ને અનેરૂં હલે !
 નાચી રહે મુજ હોડકું, નાચે હૈકું,
 હું ચે તે ભરતી બીની,
 નૃત્ય કરૂં મન્દ મન્દ, મયૂર શું,
 ખોલી કલા મુજ કિરણની.

૧૭

જોતી સ્વયંવર જયન્ત દર્ગે કુમારી,
 બહાલાનું શીર્ષ વરમાળ થઈ વધાવે;
 એવે કપોલ તરતા નવભાવ આવે:
 ચન્દ્રીમુખે રમી રહી રસઉર્મિ એવી.
 એ તેજનાં રમણ, એ હસવાં હતાં જ્યાં,
 ત્યાં તારિકા ઝલકતી જરી ઝીણું ઝીણું:
 બાણે શું કાઢક જપે જપ યોગબાલા,
 વૈરાગ્યનું ચીર સમારતી એવું ખોલી.

૧૮

૧૯

તારિકા:-ના સખિ ! ના, નથી આ કંઠ શાશ્વત:

ઉત્સવ, કુંજ ને તેજઝડી,
ધન્દ્રધનુષો ય અન્તરનાં ઊડી જાય,
 દીપી રસ રંગે ધડી.

સુખ કહી શણુગારો છો કાયા,
 એ સુખ નામ, નથી સુખ એ:
 એ સુખશન્ય છું, જાગે ન જવાલા,
 જોઈ લીધાં, સુખવૃદ્ધ છું એ.

૨૦

નેનનાં જોવાં અંગનાં અડવાં,
 ધન્દ્રિયનાં રમવાં રસીલાં,
 દેહકથા મદ્ભોગ સદસધા,
 હાસ્ય ને નૃત્યની લોલ લીલા:

આ જગ, આ જગના રસ, ને એ
છોળે ઝીલિન્ત રસિક, અરે !
એ છોળની પેઠે આવે ને જાયે.
ભરતી ઓટે સહુ વિશ્વ તરે.

૨૧

આ મુજ પોપચું જો ! સખિ ! અબકે,
અબકી અબકી ને મીઝાય વળી,
જો ! ઉઘડે ને બીડાય કીકી, એમ
-- જહેનાં ! બીડાય બધું અબકી:
સાગરનાં નીર આલમાં ઉછળે,
ઉછળો ઢળે છે ઊંડા ગર્તમાં:
એમ હીચે જલ આશાનિરાશાનાં,
આ જગના મહેરામણમાં.

૨૨

એક ઉગ્યો સૂર્ય જીવનમાં કોટી કિરણે ભર્યો,
ને મ્હે માંડી પૂજા,
અર્ધ રહ્યા અંજલિમાં ને મહારા
સૂર્યનાં ગ્રહણ સદાનાં થયાં;
મનમાં હતું મુજ ખીલ્યું સહવાર, ને
દિન અખંડ હવે તપશે:
મા કરશે મોહ આશાના, સહિયર !
આશાના પડધા નિરાશા જ છે.

૨૩

હર્ષ ને શોક, પ્રકાશ ને અન્ધાર,
સદ્ગુણ દુર્ગુણ દ્વંદ્વો, સખિ !
સ્વેતપટે એમ શામળ માંડી
બ્રહ્માંડ કેરી કથા આ લખી.
સંસારને સર અમૃત ભરિયાં,
માંહિ ઘોળ્યા વિષના ઢગલા,

એ વિષ ને અમીના જલકુંડથી
 પીશે અમી ધન્ય કે હંસલા.
 ભાવથી માળા જપું એક ત્હારી,
 નાથ ! તો હું ભવપાર તરું:
 નિઃસાર આ ભવસાગરમાં એ
 લાખ્યું મ્હને સારનું મોતિકું.
 સૌન્દર્ય ને રસ જે-કુંજ શોભે,
 ત્હાં જ વૈધવ્યવિયોગ વડાં:
 સાર, અસાર, કે સત્ કે અસત્ જગ ?
 ભાગે કેા એ ભેદની ભ્રમણા ?

૨૫

x

x

કલ્યાણ વાંચી નરલોકનું સ્નેહ દેવે
 ગૂંથી પ્રભાકિરણ એક રચા લખી છે:
 દીઠો પ્રિયા નયન એ રસમન્ત્ર, ને ત્હાં
 નેત્રે ઉરે જ ઉભરી રહી શાન્તિ શાન્તિ.
 ઓ સ્નેહનાં હૃદયઉર્જીવલ પુત્રપુત્રિ !
 મા ભૂલશો કદા તહમે નિજ કુલધર્મ:
 કંચુ તહમારું સહુ ભદ્ર જ સ્નેહલગ્ને,
 તે લગ્નસ્નેહ મંહિ દિવ્ય વિલાસશોભા.

૨૬

૨૭

x

x

નહાનાલાલ

સ્નેહનિદાન

(હરિગીત.)

મુજ વૃત્તમાં નથી કેા નવાઇ, શીવાય પણ હું શું કહું ?
પૂછ્યું તથાપિ તમે જ તો હું નકાર પણ શી રીતે લાણું ?
મુજ જેવું વૃત્ત ધણાંકનું શુણુશેા પુછ્યે આ દેશમાં;
પરદેશી સજ્જન ! હીન્દુઓ ગાળે જ જીવન કલેશમાં !

નરજાત સુખી હશે અહીં કદી મ્હાલતી સ્વચ્છન્દથી;
પણ નારીને રોયા વિના નહી કર્મમાં ખીજું કંઈ.
પણિત પિતા તણી આત્મજા લણી કંઈ હું તાતપ્રતાપથી;
મન વિકસિયું, ઉર ચ્છોટિયું સદ્ગુણ વિશે બહુ ભાવથી.

હું ન્હાનપણથી આશ આથી ધણી ધરી મન માણતી,
પણ હાય ! હીન્દુ તણે લલાટ લખ્યા ન લેખો જાણતી.
શૈશવ વિશે કર પીડિયો અજ્ઞાત એક શિશુજને;
ઉદ્દાહના જ કરારમાં સહી કીધી મુજ, મુજ ગુરુજને;

તાતે કહ્યું “ તુજ કાન્ત આ, બહુ ભાવ એ પર રાખજે;
“ પ્રિયપતિ ગણી એ સાથ ત્હારો જીવ જોડી રાખજે.”

હું બોલી: “ કાન્ત ગણાય છે ઉરવારિધિના ચંદ્રમાં;
“ મુજ ચિત્તમાં આના પ્રભાવથી વીચિ જાગે કેમ ના ?

“ સન્ધિ થયો નથી, છે નહી, નક્કી ન કે થાશે જ તે,
“ અમ ચિત્તનો; તો શીખવો, પ્રિય તાત, ક્યમ મુજ કાન્ત એ ?

“ તમ પાસ ભણતાં હું લણી-મન જોડવાં વિધિ હાથમાં;
“ વિકસે જ પત્નિની એકલા દિનનાથ કરા સાથમાં.

“ સંસારમાંહી પ્રયાણ કાજ જ પાન્થ ચેતન સર્વ છે,
“ એ એકથી જ લલાં પ્રવાસ વિશે વળી: કહ્યું એવું યે.

- “ એ મિત્રતાનો હેતુ, પણ રસઐક્ય વળુ નહી મિત્રતા;
- “ નહી અહે ઉરપારો વિગુણ ચિત્તસ્થળી પર સ્થિરતા;
- “ રસઐક્ય વળુ મન ઐક્ય નહી: એ સૂત્ર શીખવ્યું તે દિને,
- “ મન ઐક્ય વળુ નહી મિત્રતા પ્રલવે, ગુરુ, કે રીતે.
- “ સ્ત્રી પુરુષ કેરું લગ્ન એવી મિત્રતાનો હેતુ છે:
- “ ઘણી વાર આપની પાસથી મ્હે, તાત, એવું જ શુણ્યું છે.
- “ અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગુણ દમ્પતી;
- “ વિનિમય કરે નિજ રસતણો ઉર ઉર આગળ ઉઘડી.
- “ સંસારસ્વાર્થ અભિન્ન યાતાં ભેદનું કારણ નહી;
- “ સ્ત્રીપુરુષની તેથી જ સઉમાં મિત્રતા ઉત્તમ કહી.
- “ એ મિત્રતા વા સ્નેહ કહો, તે હાઈ દમ્પતી-ભાવનું :
- “ રસઐક્યથી ઉત્પન્ન થઈ રસઐક્યને જ વધારવું.
- “ રસઐક્ય તો નહી હોય ત્યાં ક્યમ મિત્રતા એ સંભવે ?
- “ રસઐક્ય વળી વિધિવણુ નહી કદી ઇતર કે સરળ શકે.
- “ હે તાત ! તે સુજવાતણી આત્મા કરી આપે મને;
- “ તો કેમ કરી કરવું અશક્ય જ એવું તે શીખવો હવે.
- “ હું કિંકરી છું, તમતણી, કરું હોય શક્તિસાધ્ય જ;
- “ શિર વેચી પણ તમ વચન પાળું-શક્તિ એટલી સાધ્ય છે.
- “ વિધિહસ્તગત ઉરતન્ત્ર પણ ક્યમ કરી કરું ગતિવાળું હું ?
- “ મુજ ઉતરણું પરઉર સાથ શી રીત લગ્ન કરાવું હું ?

૭૬

પહેલાં અને હવે

જરાએ ના લુહું હૂં તન અમારૂં પ્રથમ આ;
 પછીથી દુદૈવે પ્રિય પ્રિયતમા આપણ બન્યાં;
 તમે હાવાં સ્વામી ! હૂં પણ તમ ભાર્યાજ ! અથવા
 થયા પાપી પ્રાણો કંઠણ, ફળ્યૂં તેનું જ ફળ આ.

કે. હ. દ્રુવ

૭૭

મત્ત અનિલ

- સુકોમળ બહાલી ચંદ્રિકા શું બોમમાં છુપાઈ રહી ?
 જોતે આ અનિલ-અભ્ર જાય મદ વિશે વહી. સુકોમળ૦ ૧
- અનિલ અભ્ર લેછ અંગ બોમમાં નચાવતો,
 ઉછળિ ઉછળિ બાજિ બાજિ ગાઢ ભેદિ ચુમ્મતો; સુકોમળ૦ ૨
- એવી વાદળી પ્રમત્તઃ અંગાંગ અનિલને લહે;
 રમતી ભમતી ભુરકી નાંખતી ક્ષણે ક્ષણે ચુમે; સુકોમળ૦ ૩
- જો એ મત્તબાળ અનિલ હૃદયથી પડી સરી,
 ભાગિ ફરતી કુદડી, મોહજળને પ્રસારતી; સુકોમળ૦ ૪
- પુંઠળ પુંઠળ મોહ ઘેલડો અનિલ આ પળે;
 વાદળી ફલંગ મારી નલ બધું ધ્રુમી વળે; સુકોમળ૦ ૫
- હસે વળી લઈ એકનાં અનેક રૂપ બાલિકા,
 અનિલ થઈ અનેક એક એકની પુંઠે પડ્યા; સુકોમળ૦ ૬

- પ્રસારી અંગ બાલિકા અનેક એક થઈ રહી,
તાણી ધનુષ એ ઉભી અનિલ આગે એકલી. સુકોમળ ૭
- જોધ રૂપ, શૌર્ય, દિવ્ય મોહ ચોટની પ્રભા,
થલિયો નિહાળી વાયુ; અસુર જેમ અંડિકા. સુકોમળ ૮
- હસતી અકૃદાસ પાછી અનિલને આલંબીને,
બાઝી એમ ખેલતી વિહાર કંઈ મીઠું રવે; સુકોમળ ૯
- ભૂલિ મોહ ચાતુરિથી, વાયુ ગાઢ સ્નેહથી,
ઉછંગમાં લઈ થયો શું ઘેલડો ચુમી ચુમી ! સુકોમળ ૧૦
- ભાગી ત્યાંથી અંક ત્યાગી ઉર્વિ માતના ભણી,
બાલખેલ કરતી બાળા આભમાંથી ઉતરી. સુકોમળ ૧૧
- ઊતરી ગરી પડી એ રોમરોમ પુલકીને,
જનની પ્રેમઘેલી ભેટી અંકમાં છુપાવિ દે. સુકોમળ ૧૨
- શાન્તિ શાન્તિ જનની રોમ રોમમાં રમી રહી,
કનક દિનથી વિરહ જવાળ જલતી તે સમી ગધ; સુકોમળ ૧૩
- વિરહથી હતી બળેલ કમ્પક વેલવાટિકા,
સૌ સખીને ભેટિ ભેટિ થાય તૃપ્ત એ બધાં; સુકોમળ ૧૪
- આઠ માસ વિરહથી પુકાર જેહ પાડતાં,
તે મયૂર દુર્લભેલડા અધિક નાચિયા; સુકોમળ ૧૫
- ઢાંકિ વદન નીંદમાં નમેલ જે વિયોગમાં,
તેહ હિલ્સર ભેટિ પ્રેમ ગાન ગાય છે બધાં; સુકોમળ ૧૬
- શૈલના જે હૃદયમાંથી અગ્નિ છૂટતો હતો,
ત્યાંથી આજ ભેટ લીધે પ્રેમ જાય છે વહો; સુકોમળ ૧૭
- શૈલ, શૃંગ શૃંગ, બાગ, કુંડ, વૃક્ષ, વૃક્ષ, કંઈ
ક્ષેત્ર ક્ષેત્ર, સ્થાન સ્થાન, ઉર્વિ રંગમાં વહી. સુકોમળ ૧૮

આ સહુનું હાર્દ અનિલ નિજ પ્રિયા વિશે લહે,
કેટલો થતો પ્રમત્ત કાણુ કવિ એ કવે?

સુકોમળ ૦ ૧૯

તજ ગદ્ય શું માનિતી એ ? ચોંકતો વિચારમાં,
બહાવરો બની ગયો પુરૂરવસ ઉર્વશી જતાં;

સુકોમળ ૦ ૨૦

ડોલતો દશે દિશામાં, ચાલતો લળી લળી,
સ્થાન સ્થાન કર પ્રસારતો પ્રિયા લહી લહી;

સુકોમળ ૦ ૨૧

કધક બાગ કદળીની કુમાસમાં પ્રિયા જુવે,
એહને ઉપાડિ અનિલ નિજ અંગ ધારી લે;

સુકોમળ ૦ ૨૨

પુષ્પની સુવાસમાં પ્રિયાનિ વાસના લહી,
એહને અનિલ નિજ અંગમાં લીયે ભરી;

સુકોમળ ૦ ૨૩

વિહંગના આલાપમાં પ્રિયા અવાજ માનિ લે,
એહને ઉપાડિ અનિલ અંગ અંગ ધારિ લે;

સુકોમળ ૦ ૨૪

કધક કુમળી વેલમાં પ્રિયા લળકતી લેખતો,
આલિંગી એહને અનિલ મદ વિષે રમી રહ્યો;

સુકોમળ ૦ ૨૫

સરોજ સર નીહાળતો ભરેલ ભૂંગ માલિકા,
પ્રિયાની આંખ માની અનિલ ચલિત થતો ચિત્તમાં.

સુકોમળ ૦ ૨૬

શૃંગના ઉછંગમાં રમન્ત કધક વહેળિયાં,
પ્રિયાનું સ્મિત શુદ્ધ માની હર્ષતો એ હૃદયમાં.

સુકોમળ ૦ ૨૭

એમ શૃંગ શૃંગ જોઇ જાય સર સરિતમાં,
ચંભાવિ પાય નિર્ભતો શું વહેતી ગુપ્ત અંગમાં !

સુકોમળ ૦ ૨૮

વસ્ત્ર આધું વારિને, શેવાળ ત્રિવલિ.અંગની,
પ્રેમ ઘેલછા વિષે રહેરાય આંખ પાતળી,

સુકોમળ ૦ ૨૯

નિર્ભતો સરોજ રજ ગુલાબી ગાલ સૂરખી,
ક્ષીણ થઈ અનિલ મંદ મંદ ધારતો ગતિ;

સુકોમળ ૦ ૩૦

- ખળખળાટમાં પ્રિયાનું હાસ્ય જે રત્નું હસી,
અનિલની નિહાળી વધતિ જાતિ એમ વિકૃતિ; સુક્રામળ૦ ૩૧
- ત્યાં સરીજ દષ્ટિ તેહ ઉર્મિ વેણી જપરે,
અનિલ વ્યગ્રતાથી રોમ રોમ ખ્વાવરો બને; સુક્રામળ૦ ૩૨
- વારી ચક્કી ફૂર બ્ર કટાક્ષ મારતી ત્યહાં,
લણી પડ્યો અનિલ બની અંધ સરિત અંકમાં, સુક્રામળ૦ ૩૩

ત્રિભોવન પ્રેમશંકર

૭૮

૭૮

વસંત વિજય

“ નહીં નાથ ! નહીં નાથ ! ન જાણો કે સ્તુવાર છે !
આ બધું ઘોર અંધારું હજી તો બહુ વાર છે. ” ૧

હજારો વર્ષો એ વચન નિકળ્યાને વહી ગયાં,
ખરે ! વક્તા શ્રોતા નથી તદપિ એ વિસ્મૃત થયાં;
સહુ માદ્રી પાંહુ તરત જ પિછાને ઉચરતાં,
વટી જે કે વેળા નિરવધિ શતશૃંગ કરતાં. ૨

ગિરિના પ્રાન્તમાં કોઇ બાંધી પર્ણકુટી દય,
અન્ને રાત્રી તથા રાજા કરતાં કાલ ત્યાં ક્ષય. ૨

નિદ્રા પ્રશાન્ત જરીએ ન હતી થયેલી.
દુઃસ્વપ્નદર્શન સહીં જ નિશા ગયેલી;
“ ખુલ્લા પ્રદેશ પર જે ફરે થોડીવાર, ”
જીક્યો નરેન્દ્ર મનમાં કરી એ વિચાર. ૫

ધીમે શયનને છોડી જરા એ ખહાર જાય જ્યાં,
“ નહીં નાથ ! નહીં નાથ ? ” શબ્દો એ સંભળાય ત્યાં. ૫

“ પ્રિયે માદ્રી ! શું છે ? નથી નથી જતો સ્નાન કરવા
વહી નિદ્રા, માટે અહિં તહિં જરા જાઉં ફરવા;
મટયું આ અંધારૂં તરત નથી રાત્રિ પળુ બહુ,
હમેશાંને સ્થાને પછી કરીશ હું આહુનિક સહુ. ” ૬

ન જવાનું કહી દેવી નિદ્રાવશ થઈ હતી;
જગર્તિ ક્ષણ રોકાઈ ફરી પાછી ગઈ હતી. ૭

“ સાડું થયું પ્રિય સખી થઇ છે પ્રસુપ્ત,
સાચી પિના નહિ જ રાખી શકાત ગુપ્ત; ”
સંતોષથી નૃપતિ થાય હવે વિદાય,
છે અંધકાર, પળુ ભૂલ જરા ન ખાય. ૮

કંસારી તમારાંઓના અવાજો આવતા હતા:
સ્થલ કાલ છતાં શાંત બન્નેને ભાવતા હતા ! ૯

વહે થડો વાયુ કરી દઇ બધે શાંતિ વનમાં,
ધણા થોડા આજે ઉડુગણ પ્રકાશે ગગનમાં;
હજી એકે પ્રાણી ગિરિ મહિં નહોં જગત દિસે,
વધે અંધારામાં નરવર અગાડી વન વિષે. ૧૦

ત્યાં જવું હતું તે આવ્યું સર સુંદર પાસનું,
આપ્યું હતું પુરા જેને નામ “ માદ્રીવિલાસ ”નું. ૧૧

ઝાંખી ભરેલ જલની સ્થિરતા જણાય,
જોતાં જ તર્ક નૃપના ક્યહિંએ તણાય;
એસે શિલા ઉપર ચાલી સચિત રાય,
ઊંડા વિચારમહિં છેવટ મગ્ન થાય. ૧૨

અનિદ્રા શ્રમથી તેનો ધૈર્યભ્રંશ થયો હતો:
પૂર્વનાં સ્મરણોમાંહીં ઘણો કાલ ગયો હતો. ૧૩

થવા માંડ્યાં ત્યાં તો રવિઉદયનાં ચિહ્ન સઘળે,
ઉઠેલી સૃષ્ટિના વિપમ સ્વર સાથે સહુ ભળે;
જવા માંડ્યું સર્વે સ્થલમહિથી અંધારે ઝટ જ્યાં,
પુરાણે પ્રાચીમાં નવલ સરખો રંગ પાણુ ત્યાં !

૧૪

કાલાહલ થવા લાગ્યો અરુણોદયથી બધે;
પૂર્વની રક્તિમા સાથે સહુ આક્ષોભ એ વધે !

૧૫

વૃક્ષો અદશ્ય સઘળાં નજરે પડે છે:
ધોળાં અનેક ગમથી ઝરણાં દડે છે:
એ દેશ ચક્ષુ તજી ઉપર જ્યાં ચડે છે,
ઉંચાં પ્રચંડ શિખરો નભને અડે છે.

૧૬

“અરે શું આટલો કાલ નિષ્કારણ વહી ગયો !”

સઘ એવું કહી રાજા સ્વસ્થાનેથી ઉભો ગયો.

૧૭

ઉડી જોતાં શોભા બહુ જ બદલાયેલ નિરખી:

ડગ્યું પાછું ધૈર્ય, સ્મરણમહિં આવી પ્રિય સખી:

“નિહાળું છું શું હું મનહર વસંતપ્રસરને !

અરે રે ! શેની, શી અનુભવ કરે છું અસર એ !”

૧૮

સૃષ્ટિ સૌંદર્યને જોતાં કેં રોમાંચ થયું હતું;

ધણા દિવસનું પેહું યોગાંધત્વ ગયું હતું.

૧૯

ઉડે, દોડે, એવી જલચર કરે ગમ્મત ધણી;

નિહાળી તે, જોયું વળી પછી જરા પર્વતભણી;

ગમી ના એ વૃત્તિ, હૃદયરસથી સંયમ ચડ્યો,

“થઈ નહાવા વેળા,” નૃપતિ કરી એવું મહિં પડ્યો.

૨૦

સ્નાનથી થઈને શાંત પડ્યો એ નિત્ય કર્મમાં;

જતાં રાગ, બની વૃત્તિ પાછી, તદ્દપ ધર્મમાં.

૨૧

પૂરું કરી તરત તે સ્થલને તજે છે,
 ધૃષ્ટા વિરૂદ્ધ દંઢ આગ્રહને સજે છે:
 “શાને થવું પતિત આશ્રમધર્મનાથી,
 સૌંદર્ય શું ? જગત શું ? તપ એજ સાથી.”

૨૨

જઈ આશ્રમમાં લે છે નિત્ય માફક ભોજન;
 ધૃષ્ટે પછી જરા નિદ્રા પૂર્ણ વીસરવા વન.

૨૩

ઉઠ્યો થોડી વારે નૃપતિ જયમ નિદ્રા કંઈ લઈ,
 મનોવૃત્તિ તેવી સ્થિર, વિમલ ને સાત્ત્વિક થઈ;
 જઈ થોડે છોટે પછી અનુભવે શીતલ હવા,
 પડે દૃષ્ટિ માટે વન તરફ લાગે નિરખવા !

૨૪

અક્ષુબ્ધ હૃદયે જોઈ રચના એ ઋતુ તાણી:
 મળવાને પછી ચાલ્યો બીજી પર્યુકુટી ભણી.

૨૫

માદ્રોજ માત્ર હતી હાજર એહ વાર,
 કુંતા ગયેલ કંઈ કારણથી બહાર:
 માતા સતી નકુલ ને સહદેવની એ,
 હા ! તાપસી નૃપની સાથ હતી બની એ.

૨૬

ઝીણા વદ્ધલને આજે એણે અંગે ધર્યું હતું;
 નહીં લાવણ્યને એાધું વનવાસે કર્યું હતું.

૨૭

“નથી શું કુંતાજી ? નહિ અરર આંહો રહી શકે
 પ્રિયે ! તું એકાકી ? સ્વજન વિણ વૃત્તિ ક્યમ ટકે:
 ખરે ત્યારે આનો અનુભવ જરા આજ કરીએ.
 જરા આ પાસેના ઉપવન વિષે કાંઈ ફરીએ.”

પ્રસંગ બદલાતાં એ સિદ્ધાન્ત વિસરી ગયો:

૨૮

મટી તાપસ એ પાછો ભર્તા—સ્વામી—ખરે ! થયો !

૨૯

શાન્તિ મહીં નહિ થયો કંઠ ફેરફાર,

એથી જ હાલ નૃપતિ વિસર્યો સવાર:

માત્રી નહીં કરી શકી કંઠએ નકાર:

જાણેલ હોય કદિ શું વિધિના પ્રકાર ?

૨૦

પૂર્વાશ્રમ તણી છુદ્ધિ પાછી આવી ગઈ હતી:

ફરે સાંપ્રતને ભૂલી વનમાં માર્થ દંપતી.

૨૧

વહી જતાં ઝરણાં અમને હરે,

નિરખતાં રચના નયનો હરે;

મધુર શબ્દ વિહંગ બધાં કરે,

રસિકનાં હૃદયો રસથી ભરે.

૨૨

વસંતે સ્થાપેલું પ્રબળ નિજ સામ્રાજ્ય મધળે,

નવાં રૂઝાં વસ્ત્રો તરુવન ધરે છે સહુ સ્થળે;

બધી સામગ્રી એ મદનરસથી સૃષ્ટિ ભરતી,

જનોના જુસ્સાને અતિ અપલ ઉદ્દીપ્ત કરતી.

૨૩

ઉછળ્યું લોહી તેથી એ સાવચેત થયો નહીં:

સ્ત્રીસંગે નર્મગોષ્ઠીમાં વધે છે વનની મહીં.

ઉતુંગ નમ્ર સહકાર દિસે ધણાય,

લાખો વળી અગરુ ચન્દન ત્યાં જણાય;

વૃક્ષો, લતા, સકલ કૈંક અપૂર્વ રંગ,

જામે ન કાં પ્રબલ મિત્ર વડે અનંગ ?

૨૪

ફરતાં ફરતાં આવ્યો એક માલતિમંડપ;

પ્રવેશ સતીની સાથે કરે છે તે મહીં નૃપ.

૨૬

ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ લઇ ડોલતો વાયુ વાય,

ચોપાસે વલ્લિઓથી પરિમલ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ યાય;

એસીને કોણ જાણે ક્યાહિં પરભૂતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,

ગાળી નાંખે હલાવી રસિક હૃદયને, વૃત્તિથી દાખ જાય.

૨૭

“સાંભળ્યું મોહ પામીને હવે કોકિલકૂળનઃ
પ્રિયા પંચમ વૃષ્ટિથી ન્હાવાનું થાય છે મન.”

૩૮

જરા શંકા પામી, તદ્દપિ નહિ કાંઈ કહી શકી,
વળી એવી ભીતિ નૃપવદન બેતાં નહિ ટકી;
નહીં રાજજનો હુકમ પણ પાછો કદિ ફરે,
વિચારી એ માદ્રી તરત જ જરા કેં શરૂ કરે.

૫૯

દિવ્ય રાગ શરૂ થાતાં બન્યું શાન્ત બધું વનઃ
લોહચુંબકથી જાણે ખેંચાયાં સર્વનાં મન.

૪૦

માધુર્ય એ ઉજળતું ક્યહિં ના સમાય,
હા ! કેમ આ હલકે અંતરથી ખમાય;
સાથે મળ્યાં તરત દંપતી સર્વ દોડી.
ભેટી રહ્યાં સ્વર વિષે દષ્ટ વૃત્તિ બેડી !

૪૧

ઘેલી બની બધી સૃષ્ટિ રસમાં હાલ ન્હાય છે,
હાય ! એક જ પાંકુના હૈયામાં કેંક થાય છે !

૪૨

સંગીતામૃત વર્ષતાં પ્રથમ તો આનંદ વ્યાપી ગયો.
સાથે એક કંઈ પ્રિયાહૃદયને આવેશ એવો થયો;
ખંચાયો પણ વેગ પૂર્ણ કરતાં, આવી સ્થિતિની સ્મૃતિ,
રાખે અંકુશ, તોય સ્પષ્ટ વપુમાં દેખાય છે વિકૃતિ.

૪૩

નિહાળી નૃપને રાસી જરા ગાતાં રહી ગઇ;
હાય રે ! ઉલટી તેથી તેની શાંતિ વહી ગઇ !

૪૪

“પ્રિયે ! માદ્રી ! આહા ! સહન મુજથી આ નથી થતું,
નહીં મારે બેઠાએ તપ ફલ જાલે એ સહુ જતું;
ચલાવી દે પાછી મધુર સ્વરની રમ્ય સરિતા,
છટાથી છોડી દે ! અરર ! કયમ રાખે નિયમિતા ! ”

૪૫

વૃત્તિઓ, પરથી તેના અધિકાર ગયો હતો;
અપૂર્વ ધ્વનિથી છેક મદોન્મત્ત થયો હતો: ૪૬

“સખી! દેવી! બહાલી! સ્વરૂપ તુજ આજે બહુ દિસે,
ખરે! રંભા જેવી રસમય અહીં નંદન વિષે:”
નિહાળે વર્ષાવી પ્રણયરસ બંને નયનથી,
જરા ધાસ્તી પામે સતી પણ હવે હાય! મનથી. ૪૭

ગીત પૂર્ણ થતાં રાજા જાય છે પાસ કું-મિષે;
“ક્ષમા-પ્રાણ નહીં,” બોલી; લેછે એને ભુજન વિષે! ૪૮

“રે હાય! હાય! નહિ નાથ! નહીં!” કહીને,
છૂટી જઈ ભુજ ચક્રી અળગી રહી તે;
હા! દીન દષ્ટિ કરી એ નિરખી રહે છે,
દુઃખે ભર્યા નયનથી નૃપને કહે છે:- ૪૯

“કેં છું, ભય પામું છું, જોઈને આજ આપને,
અરે કેમ વિસારો છો ઋપિના ઉગ્ર શાપને?” ૫૦

બહુ ખહીતી ખહીતી થર થર થતી એ કરગરે,
નથી ઓછી થાતી વિકૃતિ નૃપની તોપણ, અરે!
“ઘટે છે શું દેવી! હૃદય પર આ નિર્દય થવું?
અરેરે! આ આવું પ્રબલ દુખ! મારે ક્યારે જવું?” ૫૧

“પ્રિયા! પ્રિયા! પ્રિયા! તારા હાથમાં સર્વ, હાય રે!
ત્વરાથી દેહ જોડી દે: આ તો નહિ ખમાય રે! ૫૨

“જાણું બધું, પણ દિસે સ્થિતિ આ નવીન:
મારે નથી બલ, બન્યો જલ ખહાર મીન:
દેવી! વિચાર કરવા સઘળા તજ દે:
રે હાય! સ્પર્શસુખ, પ્રાણસખી! હજી દે!” ૫૩

વિચાર કરવા જેવો હવે વખત રહ્યો નહીં;
અંપલાવી પડે માદ્રી નરેન્દ્ર ભુજની મહી.

૫૪

*

*

*

નહીં ચાલે આંથી ગત વખતમાં દૂર હૃદય:
પડ્યા શબ્દો છેલ્લા શ્રુતિ પર બહુ મન્દ સદય:
જરા તૂટ્યાં વાક્યો કંઈ કંઈ થઈને રહી ગયાં:
હજારો વર્ષો એ પછી પણ હવે તો વહી ગયાં!

૫૫

મણિશંકર

૭૬

અભલ વાળો

(૧)

(વસંતતિલકા-અનુક્રૂપ)

રેડી મહા પ્રલય તુલ્ય અર્થિત્ય વારિ,
ભૂમિ અને જલધિનો દઢ ભેદ ટાળી;
મંત્રમ ઉર્વાંહરને રસથી રીઝાવી,
લેતો વિરામ નભમાં ધંડી મેઘ થાકી.

૧

તથાપિ મંદ ધારાથી વર્ષતો હજી ના રહે,
ચહેલું પૂર પ્રીતિનું શીઘ્ર શું અટકી પડે?

૨

અબ્રો અનેક ગગનાંગણુ ઘેરી ઉભાં,
વૃષ્ટિ વિશેષ કરવા તલપી રહેલાં;
સેનાનીના રણુનિદેશની વાટ ભેતા,
યુદ્ધાર્થ સંજ્ઞ સહુ સૈનિકના સૂરીખાં.

૩

ઉત્પાત કારમે દેખી છુપાતો અબ્રઓથમાં,
અસ્તાબ્ધમાં ગયો ફૂળી દીન જેવો દિનેશ હા ! ૪

આવી તમિસ્ર વરસાવતી રાત કાળી,
ને વાદળાં પણ રહ્યાં તમને વધારી;
ના અંદ્ર, તારક નભસ્તલમાં જણાય,
હા ! કોણુ થાય જન દુર્દિનમાં મહાય ! ૫

અધીરો ગર્જતો ઘેલો ગળવે ધન ઓમને,
શારૂલો શબ્દ એ ઝીલી ગળવે વન ભૂપરે. ૬

સર્વત્ર હા ! સલિલ માત્ર જણાય કાળું,
ફૂલાવતું જગત ને પથને પડેલું;
પંથાવરોધ કરતા મહિં ખેટ જેવાં,
આ ડોકતાં અહિં તહિં તરુઓ ઉભેલાં ! ૭

ધોર ગ્રાહ સમા ન્યાં ત્યાં વૃક્ષના વિટપો તરે !
દુઃસ્વરે દર્દુરો ભુંડા કાર્ય કાળ તણું કરે ! ૮

ના વારિને વસુમતી અવકાશ આપે,
ના સંધરે જલનિધિ ઉરમાં લગારે;
મુંઝાઈ એ સદનના અતિથિ સરીખું,
ન્યાં ન્યાં પડયું સલિલ ત્યાં બની શાંત સૂતું ! ૯

નીસ્તીર નીરતી વચ્ચે અશ્વ એક ઉભો દીસે,
એષ્ટાહીન થયો ચોંટી શન્યવત્ સ્વાર તે પરે. ૧૦

હા ! જાડચથી જડ બની જન એ ગયેલો,
ને અશ્વ કંપિત થતો જલથી ભિંજેલો;
શોધી રહ્યો પથ તુરગમ મંદ્રમેથી,
ચાલી જરા અટકતો ઉર કું વિમાસી. ૧૧

આખરે દીપ ઓગિતો દેખાયો એક દૂરથી,
ઉમંગે લક્ષ્યો એને મંચરે દઢ ચિત્તથી. ૧૨

સ્વામી તણા શરીરનો ન નિપાત થાય,
એથી સુમંદ પદ એ ધરતો જણાય;
ગંભીર સિંધુ પર એકલ નાવ જેવો
ધીમા ક્રમે વિચરતો ધડી દીપ જોતો.

૧૩

ઝીલવા એક ઉકિતને હજારો દાસ જ્યાં હશે,
અશ્વથી પડતો એને ઝીલવા કોઈ ના કને !

૧૪

કાપી પ્રલંબ પથ આતુર અશ્વ અંતે,
આવી રહ્યો ઉટજ એક તણી સમીપે;
હેષા વડે સદનના જનને જગાડે,
ને માગતો શરણુ કે પદને પછાડે.

૧૫

ઉધડયું દ્વાર અંતે ને દીપ હસ્ત વિષે ગ્રહી,
શંકતી, કંપતી ઉભી એક ત્યાં યુવતી રહી.

૧૬

દેખી રહી ઉભયને દૃઢ ધ્યાન દેતી,
કંપી ગમ્મ મૃત સમા નરને નિહાળી:
“ હા ! રાજવંશી જન કોઈ જણાય છે એ,
ને શીતથી ખચિત સ્તબ્ધ થયો દીસે છે—

૧૭

“ અતિથિ આંગણે આવ્યો, ઘટે આશ્રય આપવો,
ગૃહીનો ધર્મ શું એવો ગૃહિણીએ ન પાળવો ! ”

એવું વદી, દૃઢ વિચાર ઉરે ઉતારી,
કાંધી જમ્મ સદનમાં સહસા પથારી,
પાડોશની યુવતીઓ તણી સ્થાય સેવી,
લેછ ગમ્મ ગૃહ વિષે-શ્રમથી ઉઠાવી.

૧૮

ભીનાં વસ્ત્ર કરી દૂરે શુષ્કથી તનુ ઢાંકતી,
આપવા અંગમાં ઉખા. ઉપાયો કેંક યોજતી.

૨૦

અગ્નિ વડે અહિં તહિં કંઈ શેક કીધો !
 ને વસ્ત્રવેષ્ટન થકી બહુ ધામ દીધો;
 નાના પ્રલેપ પણ ઉજ્જ્વળ રહી લગાવી,
 તોએ જરાય ગરમી ઘટમાં ન આવી ! ૨૧

અત્રિતાતુર બની રામા, રહી નાડી નિહાળતી;
 હજારો તર્ક હૈયામાં મંબ્રમે સાધતી જતી. ૨૨

અંતે વિચાર ઉરમાં કંઈ એક આગ્યો,
 ને કંપ ઉઘ પ્રકટી વપુમાં સમાયો:
 ‘હા’ ‘ના’ તણું ઘડી ઉરે ધમસાણુ સેવી.
 ઉભી થઈ વ્યથિત વ્યથ બની ગયેલી. ૨૩

ડાહતા દીપની સામે હાથ જોડી ઉભી રહી !
 રોકતી નેત્ર વારિને કહે કેં રૂઢ કંઠથી ! ૨૪

“ચંદ્રાર્કના પ્રતિનિધિ અગ્નિ ! દીપ બ્રાતા !
 ને પ્રાણીને હૃદય ધારતી ભૂમિ માતા !
 હા ! અગ્નિદેવ ! જગતાત તમે જળાતા !
 સાક્ષી હજો મુજ અલૌકિક કાર્યના આ ! ૨૫

“સર્વદા સૃષ્ટિને જોતા સ્વર્ગના સુર બાંધવો !
 ન્યાયની દિવ્ય દૃષ્ટિથી ઉર માફે ઉકેલજો ! ૨૬

“રે ! આ અનાથજનજીવ ખચાવવાને;
 ને ધર્મ માનવ તણો કંઈ પાળવાને;
 ઉભા હવે તનુ તણી દઉં સ્પર્શ સાધી !
 દ્યો ત્યાં મુખી બલવતી ઉરને સમાધિ ! ૨૭

“વિકાર શૂન્ય જો માફે નવ્ય વર્તન નીવડે,
 પ્રાણનું દાન પૃથ્વીને આપજો, સહુ તો તમે !

“ ને કેં વિકાર મુજ અંતરમાં નિહાળો,
તો ભસ્મ દેહ કરજો દષ વીજ મારો;
ચીરાઈ કાં ગળી જજો તનુને ઘરિત્રી,
કાં વજ ધાસવ તણું પડજો ત્વરાથી ! ”

૨૯

બોલતો બહાવરી જેવી શય્યામાં સહસા પડી !
શબવત્ દેહને ભેટી ઉણ્ણતા આપતી રહી !

૩૦

ભેટી પડે તનુજને ન્યમ માત મીઠી,
વાત્સલ્યનો પરમ પાવન સ્રોત બહેતી;
ભેટી રહી પથિકને ભરતી ભુજથી,
આખંડલાસન અચિંત્ય ડગાવી દેતી !

૩૧

ધન્ય હો ! દેવની દેવી ! ધન્ય ! અદ્ભુત યોગિની !
હૂપતી વારિમાં તોએ અસ્પૃષ્ઠ પન્નિની સમી !

૩૨

કંઠર્પને સ્મરહરે કરી દગ્ધ દીધો,
કાંઈ તથાપિ અવશેષ રહી ગયેલો;
તે આજ આ કૃતિ થકી સતીએ નિવાર્યો !
અગ્નિ અને ગરલનો પણ ગર્વ ટાળ્યો !

૩૩

પાષાણમૂર્તિ શાં બન્ને શરીરો સ્લેષ સેવતાં !
માનસો વિશ્વ મૂકીને કૃપાંય ઉડી ગયાં હતાં !

૩૪

વિદ્યુત્પ્રવાહ વનિતા : હૃદયપુથી સરતો,
નિઃશ્વેષ એ તનુ વિષે ધડીમાં સમાયો;
આવ્યું અચિંત્ય કંઈ ચેતન અંગઅંગે
ને ઉધડ્યાં, હૃદય, લોચન, વક્ત્ર સંગે.

૩૫

છલંગે છોડતી શય્યા રામા દૂર જઈ પડી !
ધીમેથી ધ્રૂજતી જિહ્વા પંથીની કેંક બોલતી ?

૩૬

“ કોણે મને અજળ જીવત દાન દીધું !
કોણે અહો ! અમરનું અહિં કાર્ય કીધું.
શું સ્વર્ગથી મુજબની જગ માંહિ આવી !
લીધો કૃતાંતમુખથી સુતને ખચાવી ! ”

૩૯

“ ખમા ઓ વીર મારાને ! શાંતિ અંતરમાં ધરો ! ”
આશ્વાસ એમ આપીને વનિતા વદતી અહો !

૪૦

“ આ નેસ ચારણ તણો, પુરૂષો અમારા,
દુર્લેક્ષથી પશુ વિદેશ લઇ ગયેલા;
વર્ષા વડે વ્યથિત અશ્વ લઇ તમેને,
આવ્યો નિશામુખ વિષે અમ રંક ગેહ.

૪૧

“ બળવ્યો માનવી કેરો એ થકી ધર્મ માનવે,
શુશ્રૂષા સિદ્ધિને પામી, લાલ એહ મળ્યો મને ”

૪૨

ધીમે શરીર મહિં આખર સ્વાસ્થ્ય આવ્યું,
ને પાંચનું હૃદય સમ્ર ભણી તણાયું;
પ્રસ્થાનસંજ્ઞ હયને કરથી કરીને,
લેતો વિદાય વદતો ઉરના ઉમંગે.

૪૩

“ આવજો બહેન ઓ મારી ! તળાજે બાતને ગૃહે !
ભૂપ હું એ ભૂમિ કેરો નામ એલલ સૌ કહે.

૪૪

“ તારો અપાર ઉપકાર નહિ ભુલાય,
એનું ન મૂલ્ય જગનાં જનથી અપાય,
નિઃસ્વાર્થ કાર્ય કરનાર મનુષ્ય મોંઘાં.
હા ! ભૂતલે નિવસતાં પણ દેવ સાચાં. ”

૪૫

આશ્ચર્ય પામતી ઉભી, યુવતી દેખતી રહી,
અશ્વ દોડાવતો અંતે નૃપ દર ગયો વહી,

૪૬

(૨)

દુઃખાળ દુઃખ જગનું જલદે નિવાર્યું;
 સર્વત્ર કે નવલ એતન શીઘ્ર આવ્યું;
 આવ્યા ગૃહે પશુ લઘ નર તેસવાસી
 આનંદતા સ્વજનને ધરી લાવ, ભેટી.

૪૫

કર્ણોપકર્ણ ત્યાં ચાલી પાન્યની ઘટના પછી,
 કલંક કારમું આવ્યું સતી શીર્ષ પરે ધસી !

૪૬

ક્રોધાગ્નિથી બળી ગયો પતિ એ શુણ્ણિને;
 કે કે અવાચ્ય વદતો, લડતો પ્રહારે !
 સર્વાંગ સત્ય દયિતા શ્રમથી જણાવે,
 વિશ્વાસ શંકિત ઉરે પણ કેમ આવે ?

૪૭

અપૂર્વ અગ્નિથી એના રોમરોમ તપી ગયા,
 ગલત્કુષ્ઠ તણા રોગે પર્યન્તે પીડતા થયા.

૪૮

શોકે ભરી યુવતી કેક ઉપાય યોજે,
 ના શાંત થાય દૃઢ રોગ અરે ! લગારે;
 એથી કરંડહૃદયે પતિને ધરીને,
 અન્યોપચાર સજવા વિચરે વિદેશે.

૪૯

હજારો વૈદ્યને પામી, હજારો તીર્થમાં ગઈ,
 પરંતુ વ્યાધિનો સાચો ના ઉપાય જડ્યા કંઈ.

૫૦

અંતે ગઈ રડંતી એલલની સમીપે,
 નૈરાશ્ય આશ ઉરમાં અતિશે ધરીને;
 દેખી સુદૂર થકી ભૂપતિ દોડી અવ્યો,
 ને દંડવત ધરણિમાં પડી પાય લાગ્યો.

૫૧

“આયુષ્ય આપનારી તું આવી બહેન ભલે ગૃહે !
 કરંડે શું ધરી લાવી ? શી તારી સ્થિતિ ? તે કહે !”

૫૨

શોકે રહે હૃદય ને નયનો લિંબતાં,
કષ્ટે વહે રમણી લોચનનીર દહોતાં;

“હા ! કંથ એ વિકટ રોગ થકી રીખાય,
સર્વે ગયા અક્ષણ સૃષ્ટિ તણા ઉપાય.

૫૩

‘બત્રીશલક્ષણા કેરા રક્તથી સ્નાન નો કરે,
દૂર તો થાય એ વ્યાધિ, એમ વૈદ્ય ધણા વદે.”

૫૪

“ચિંતા નહિ હૃદયમાં ધર બહેન ! ત્યારે,
એ છે ઉપાય તુજ કારણ હસ્ત મારે;
બત્રીશ લક્ષણુ જનો મુજમાં જુએ છે,
ને એમ પંડિત, પરીક્ષક સૌ કહે છે.

૫૫

“આયુષ્ય ભોગવું છું આ, તે તારા કરથી મળ્યું,
ત્વદર્થે આપવું એથી અન્ય શું વિશ્વમાં લહું ?

૫૬

કાલે થશે મરણ પામર કીટ એવું,
એથી અવશ્ય અતિ ઉત્તમ મૃત્યુ આવું;
ને રોગમુક્ત લગિની ! પતિ થાય તારો,
તો ધન્ય એક ધરણિ મહિં દેહ મારો,”

૫૭

પરંતુ શીર્ષને કાપે કાણુ ! એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે,
મોકલી દૂતને પાસે બોલાવ્યો નિજ પુત્રને.

૫૮

એ તાતનું કથન સર્વ ઉરે ધરીને,
માગે કશું વિનયથી ચરણે ચડીને;
“હું લક્ષણો સકળ આપ તણાં ધરાવું,
છું આપના અધિક આતુર શીર્ષ માફે.”

૫૯

આગ્રહી એ રહ્યા ઉભા ઉમંગે શિર આપવાં,
અન્યોન્ય અસિને દેતા, ને કેતા સદા કાપવા !

૬૦

દેખી રહ્યો પુરુષ સર્વ કરંડવાસી,
પામ્યો અપૂર્વ કંઈ અંતર માંહિ શાંતિ;
સિંચાય રોમ સહુ નૂતન કો સુધાથી,
ભરી ગયો પળ વિષે કંઈ દૂર વ્યાધિ !

૬૧

કાઢવા એ કરંડેથી વામાને વિનયે કહે,
કંઈ સ્વાસ્થ્ય ધરી, પાયે પડીને ધ્રુજતો વદે.

૬૨

“ બહાલી ! તને પ્રથમથી નહિ મેં પિછાણી,
તું શુદ્ધ સંયમવતી, સ્મર જીતનારી !
ને ભૂપ આ શિષિ તણો અવતાર સાચો !
તેનો મયૂરધ્વજ તુલ્ય કુમાર આ તો.

૬૩

“ શંકા સર્વ ગઈ મારી, ક્રોધને રોગ હા ! ગયો !
સુધાસિંધુ તણા સ્નાને દેહ દિવ્ય બની રહ્યો !

૬૪

“ મેં સૂક્તિઓ શ્રવણ માંહિ ધરી તમારી !
તે તો હતી વિશુદ્ધના વ્યવહાર કેરી !
સાન્નિધ્ય એ અમરનું મૃતને જગાડે,
તો કાં અસાધ્ય જનરોગ નહિ મટાડે ?

૬૫

‘ સહસ્ર ચંદ્રના સ્પર્શે જે ન શીતલતા જડે,
આ પ્રમંગ- તણા યોગે સાંપડી સદા તે મને !

૬૬

“ આલંબ સૂર્યશશીના હજી વિશ્વમાં છે !
ને સ્તંભ છે ગગનગુંબજના હજીએ !
નિષ્ઠુર મૃત્યુઉરને શરમાવનારા,
અદ્યાપિ વીર નર હા ! જગમાં વસેલા !

૬૭

“ પરંતુ એ નહિ સજેઃ આપવા ઉત્તમાંગને,
સ્પર્ધતા સામસામે આ એ ‘વાળા’માં કયો ચડે ?”

૬૮

૮૦

મનોહર મૂર્તિ

(કબ્વાલી)

દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને,
 અહા ! મૂર્તિ મનોહર માશુકની ?
 નવરંગ, પ્રકુલ, ગુલાબ સમી
 મૃદુ, મૂર્તિ મનોહર માશુકની !
 નયને કંઈ નૂર નવું ચલકે,
 વદને નવી વત્સલતા ઝલકે;
 સખી ! એક જ તું ગમતી ખલકે
 મને, મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

શિરકેશ મુકામલ સોહી રહ્યા,
 રિમત બોધને તારક મોહી રહ્યા;
 કામધેનુ શી ખાલક દોહી રહ્યા
 તને, મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

હૃદયે શુભ હિન્નજ્વલ લાવ ભરેઃ
 પ્રણયામૃતની પ્રિય ધાર ધરેઃ
 સહચાર મહી ભવ પાર તરે
 સખી ! મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

નવરંગ પ્રકુલ, ગુલાબ સમી
 મૃદુ મૂર્તિ મનોહર માશુકની !
 દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને,
 અહા ! મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

મણિશંકર

અગ્નિહોત્ર

(શિખરિણી)

સવે વિશ્વે લોકો—‘ પરિચય વખ્યે પ્રેમ ઘટતો;
જવાનીએ ફૂંકયો ક્ષણ વધો પછી અગ્નિ શમતો ! ’—
શું જાણે તત્ત્વોને જગજન ભમે મોહવન જે ?
મહા મોંઘો અગ્નિ દિન દિન નવી દીપ્તિજ સજે. ૧

(ઇન્દ્રવન્દ્)

હૂબી જઇને ધન અન્ધકારે
શીતે ધ્રૂજ સૃષ્ટિ સમસ્ત ત્યારે
સ્વર્ગે થકી ઊતરી હૂંફ દેતો
આવ્યો અહિં દિવ્યજ અગ્નિ એ તો, ૨

(શિખરિણી)

ઉતારી સ્વર્ગેથી મુજ હૃદય સ્થાપ્યો સ્થિર વસે
અમોલો એ વહ્નિ, દિન દિન વધાર્યો પછો રસે
ધોંમે ત્હે સંકારી મૃદુ કર વડે, જીવનસખિ !—
કદી એ ના ભૂલું સદય તુજ એ તો ઉપકૃતિ. ૩

(ઉપનતિ)

રહી સદા એ સહધર્મચારે
આ વિશ્વયાત્રામહિં ભક્તિભારે
સંકારો સંવર્ધો જ દિવ્ય વહ્નિ,
અપૂર્વ એ આપણ અગ્નિહોત્રી. ૪

એ વહિને ભક્તિથી સંધરોને,
હવિષ્ય મોંઘાં મહિં હોમો પ્રીતે,
ચાલ્યાં જશું જીવન પાર ક્ષેમે,
પૂજશું ત્યાં એ સખિ ! અગ્નિ પ્રેમે.

૫

નરસિંહરાવ

૮૨

સૌંદર્ય

શાદ્ધૃલવિકીડિત

હું છું શંકર તું સતીશિરમણી, સૌંદર્ય ધારાવતી,
તું છે નિશ્ચળ મારો પ્રેમળ સખી ! પ્રેમે સમાધિ સ્થિતિ.
તારે છે મુખ ચંદ્રમા મુજ શિરે, ચંદ્રાર્ક સારસ્વતી,
હાં હાં જોડ સમોવડી મળી પ્રિયે, વિદ્યાપતી શ્રીમતી.

૧

જેણે એકજ ખિંદુ પાન કર્યું, સૌંદર્ય ધારા થકી,
રે ! તે પ્રાણીતણી ગતિ અવર શી, તર્શી સદાયે ગતિ;
રે ! કાં કાંતિ પટાંચળે લપટીને અંસાર માંહિ રમે,
રે ! ચંદ્રાનનદર્શનાર્ત સ્વમતિ ચારુ ચંદ્રારી લમે.

૨

તે શ્યામા અલકાવલી સઘન કુંજે, રમ્ય ગુંગરવે,
આ ચિત્ત બ્રમર પ્રકારી તુજનો, બ્રાંતિ વિના જે રમે,
હાહા ! દૈવવશાત્ વિયોગી જીવ એ, ભોગી લમે બ્રાંતિમાં,
રે ! એક ક્ષણ પુષ્પગુંદિત લટે, દે લેટવા શાંતિમાં,

૩

ધારા ઉપર હું પદેપદ સખી, તારા વિચારે ધરૂં,
આધારે તુજ મૂર્તિના નયનથી, અંસાર માંહિ ધરૂં;
બાનુ રોહિણી નાથ તારી નજરે, બોલાવું જે સાક્ષીયે,
સાક્ષી અંતર શુદ્ધની ખરી પૂરે, સત્ય અવીમિ પ્રિયે.

૪

જાનુ દ્વાદશ ચંદ્ર કોઇ દિવસે, જો પાંચુમાં રોજશે,
 વારિ માંહિ વસુંધરા કવચિદપિ, સ્નેહેથી અંગોળશે;
 ના ના સંજ્જન પ્રેમનાવતરણી, કિંચિત્ કવચિત્ ગર્કશે,
 મારી ટેક શુચિ ધ્વજ પ્રલયના પાથોધિમાં ફર્કશે. ૫
 સૃષ્ટિના શ્રમથી વિનિદ્રિત પરષ્વલ પ્રશાંતિ ગ્રહે,
 સંસારી જીવ માત્ર નામ રૂપમાં ના ભેદ કાંઈ રહે;
 કાંતે ! કોઈ દિને દિનેશ કિરણો, જ્યારે તમે તર્જશે,
 મારો નાદ, 'તુંહી તુંહી' સધન જો, શૂન્યાત્મમાં ગર્જશે. ૬
 યોગી માન લહે ટ્યાક મનમાં શારોરકી ભ્રાંતિમાં,
 સ્વન્મુખદર્શન જો મળે શરૌરની, શું સાર છે શાંતિમાં;
 જોતો પાર જડે ન કાંઈ મથતાં પ્યારી ચતુઃસિંધુમાં,
 તે મેં રત્ન ખરેખરે પરખોયું, તારા સુરા બિંદુમાં. ૭

x

x

x

આવી પ્રેમજા પ્રાણ હંસ પડીયો, આ દેહને પાંજરે,
 પ્યારી શબ્દ વિના નથી કંઈ પડયો; તો યે રહ્યો જંજીરે;
 ક્યારે પંજર બંધપૂર્ણ છુટશે, કે ચિત્ત આશા ધરે,
 ઉડીને પદપંકજે રસ ભરે, કલ્લોલ કામી કરે. ૮

પ્યારી આજની કાલ રાત્રી કરતાં, રાત્રી હજારો વહી,
 જોતાં વાટડી રોજ રોજ તુજની, નિદ્રા ન નેત્રે રહી;
 અંગો અંગ મળ્યો ન સ્પર્શ હું વલો, છું વિહ્વના સાગરે,
 સાચું કહે અપરાધ શો પ્રિય કર્યો, છે રંક આ નાગરે. ૯

હું છું નાગર જાત તું રસતણા, કલ્લોલમાં ચાતુરી.
 હું છું પૂર્ણ કળાધર પ્રકટ તું વિદ્યા ચક્રારી ખરી;
 હું અર્પું કવિતા મધુર તુજને, તું મૂળને સુંબને,
 પ્યારે ! અમૃત ઘૂંટડા નવી નવી, નિત્યે કવિતા બને. ૧૦

મારી કોમલ નાદ મસ્ત કવિતા, સારંગીમાં સ્થલુરે,
પાયે નૃપર તાલ આપી મદિરા આનંદમાં ધૂમરે;
જ્યાં જ્યાં માન પડે તું મસ્ત થઇને, ત્યાં વાહવા બોલરે,
આલાપું મૃદુ તાન કંઠ મુજને, વેલી થઇ ડોલરે ! ૧૧

જન્મ્યો કાંઈ નથી જગત્ રીઝવવા, દરૂકાર શાની ધરૂં,
લેખ્યો લેખ નથી લલાટ પટલે, કે નિત્ય સેવા કરૂં;
જન્મ્યો કાંઈ નથી ભવાઈ ભવને, કે ઢોંગ સાફ ધડ્યો,
સ્વચ્છંદી પણ ફંદી માત્ર તુજનો, હા બ્યાલ પાયે પડ્યો. ૧૨

પ્રેમી પ્રાણિતણી મહા પ્રણયની, અંપૂર્ણ કામેશ્વરી,
કાટિ અર્ક સમ પ્રભા મુજતણા જે ચિત્ત સ્થાનેશ્વરી;
જેના અંશ થકી છું ઉદ્ભૂત થઇ, તું મારી પ્રાણેશ્વરી,
તે દેવી નિત નિત્ય નૂતન સદા, ત્વાં પાતુ વિશ્વેશ્વરી. ૧૩

એવી સુંદર મોહિની અહહહા, કામી પિતાને કર્યો,
શું આશ્ચર્ય કદાપિ મોહિત થઇ, તું શર્ણુ જેને ઠર્યો;
સર્વે સાક્ષર નમ્ર ભાવિક જનો, જેના રહે આરતી,
તે દેવી નિત નિત્ય મંગળમયી, ત્વાં પાતુ મે ભારતી. ૧૪

બાલાશંકર

૮૩

યાર શિરાઝી

અગર તે યાર શિરાઝી મ્હાફ મન મેળાવે !
સમર્પું હું બુખારાને સમર તિલ શ્યામને લાવે.

પૂરેપૂરો દેઇ દે, સાદી ! મદિરા સાર,

સરિતા સુકનાબાદનો નિર્મળ શીત કિનાર;

લતા મંદિર મુસલાનાં કહો ક્યાં સ્વર્ગમાં લાવે !

અગર૦ ૧

- પેલી છોટી ગોરીઓ ધારે, પૂર્ણ ગુમાન,
કરે, અરે અફસોસ છે, બાધું શહર મસ્તાન;
હરી ગઢ દિલથી ધિરજ યાર ! તુરક જ્યમ હુંટ હુંટાવે. અગર૦ ૨
- અમારી પ્રીત અપૂર્ણની પિયુ ખુબી બેદરકાર,
રસ સુગંધી તોય તિલ કેરી શી દરકાર;
સહજ કાંતિ રૂપાળી ને મને જે મોહ ઉપજાવે. અગર૦ ૩
- સુંદરતા વધતી ઘણી યુસુફ કેરી નિત્ય,
મેં જાણ્યું નક્કી હવે એવી પ્રીત ખચીત;
પતિવ્રતના પટંચલથી ઝુલેખા ખેંચીને લાવે, અગર૦ ૪
- પી મદિરા સુણુ ગાનનાં તાન મસ્ત તું હોઇ,
દેખ ન દુનિયામાં કંઇ કરિ કારીગીરી હોઇ;
નિપટ આ ખેલ દુનિયાનો ન ખોલ્યો ખોલીને લાવે. અગર૦ ૫
- પ્યારી ઉર ધરી જરા શીખ હમારી માન,
નિજ નિર્મળ અંતર વિષે નસીબવાન જવાન;
શિખામણુ વૃદ્ધ દાનાની અહો પ્રિય પ્રાણુથી ફૂલાવે. અગર૦ ૬
- મેં વચનો મીઠાં કહ્યાં, તેં કટુતાનો સાર,
પરમેશ્વર તુજ લહું કરો, પરંતુ રે મુજ યાર;
બહુ છાજે કથન કડવાં, અહો, મીટે અધર લાવે. અગર૦ ૭
- રચી ગાનપર ગાન તેં, મોતી પરોવ્યાં સાર,
આવ બેસ ખુબ તાનમાં ગા ખુશ હાફિઝ યાર;
રુડી મંદાકિનીનો હાર તને આકાશ પહેરાવે. અગર૦ ૮

બાંલાશકર

નાદાન બુલબુલ

ભૈરવી ગજલ

(મહોબત ગેરસે તેરી છુડાદે યા રસુલીલા)

- ઉડો, નાદાન મન બુલબુલ રહો, ગુલઝારમાં ના ના, ૧
 વફાઈ એકે પણુ ગુલની, દીઠી ભર ખ્યારમાં ના ના. ૧
 સુણાવો ગાનની તાનો, જઘને દાર દર્દીને, ૨
 અરે બેદર્દીના દર્દે, રહો દરકારમાં ના ના. ૨
 રહો ન્યાં ચંગ ને ઉપંગ, વીણા નાદ વાજે છે, ૩
 ધડી આ બેવફાઈના, રહો દરખારમાં ના ના. ૩
 કદાપી રાતભર રો તું, સહી શરદી ગરીબીથી, ૪
 પરંતુ બોલ એ ખ્યારે, બુલમગારે દીધો ના ના. ૪
 સુકાશે તાહરે ગુલઝાર, પણુ ને ગ્રીષ્મ આવે છે, ૬
 પ્રજળશે વિશ્વ વહ્નિથી, રહે તુજ પાંખડી ના ના. ૬
 સુકામળ પાંદડી ઉપર, ઉનાં અગ્નિ થકી તારાં, ૭
 અરે અફસોસ! આસુએ, અસર કાંઈ કરી ના ના. ૭
 અબોલા પ્રીતમે તારી, દશા કેવી કરી ભારી, ૮
 કરૂણાથી રડી ગોતાં, નજર કાંઈ કરી ના ના. ૮
 પુનરી થઈ અડચો દારે, અરે તે દારમાં તારી, ૯
 કતલ કરતાં ખરે! ખ્યારે, અસર કાંઈ કરી ના ના. ૯
 નથી અડકાતું ચુટાતું, ફરે ફેરા તું પછવાડે, ૧૦
 ગરીબીની ગુમાનીએ, ગરજ કાંઈ ધરી ના ના. ૧૦
 અરે એ પ્રીતમાં આખર, ન પ્રીતમ પ્રેમી પરખાશે, ૧૧
 જશે ગુલબંધ વન થાશે, ગુજર અંદર થશે ના ના. ૧૧
 રૂવે તું રાતમાં ન્યારે, હસે ત્યારે ગુમાની ગુલ, ૧૨
 અરે એને દિલે દૈવે દયા પેદા કરી ના ના. ૧૨

સુગંધી વાસમાં ઉદાર, મક્ત છે જન્મથી તેમાં,
 ન બાકી બોલની રાખી કૃપણતામાં જરા ના ના. ૧૨
 વિધિના ઉલટા અંકો, સુવર્ણે ક્યાં થકી સુરભિ !
 તને કામળ અહો મન કેરી કામળતા કરી ના ના. ૧૩
 વળી જો એ સવારે સર્વ અંગોઅંગ ખીલવીને,
 જ્ય કરશે ખીજે હાથે, વફાઈ કંઈ ધરી ના ના. ૧૪
 બળાપા બાલનાથી, રાતભર રાકાપતિ દાઝ્યો,
 સમુદ્રે જ્ય પડ્યો શીતળ થવા શાંતિ રહી ના ના. ૧૫

બાલાશંકર

૮૫

નાયકનું પ્રાયશ્ચિત્ત

શાર્દૂલવિકીરિત.

પાંખો નૂતન લાગતી સ્ફુટિત તે જોતો હસીને ઘડી,
 ને જોતો ભવવ્યોમ મુગ્ધ નજરે, જાણે ઉઠું આ ઘડી:
 જાણે અંખરમસ્તકે ચળકતા રંગો વડે વાદળી
 આશાએ સરજી, ઉડી, સુભગતા પાંખો વિશે તે ભરી
 ઓળંગું વળી એહ પળ પલકમાં, ને લોક સર્વે સ્થલે
 જાંચાં નેત્ર કરી વખાણ વદતા જોઈ રહે વિસ્મયે !
 હા એ સ્વપ્ન ! હવું શું સુન્દર ! ન એ પાંખો ન એ વાદળી,
 ને એ લોકવખાણ-ભીષણ પડે છે કર્ણયુગ્મે હજી !
 એ મૂર્ખાઈ વિશે ત્હને અવગણી.-દીઠો ન રે સ્નેહને !
 તોયે ધૈર્ય ધરી તું ત્વન્મય રહી, કેવી તું બહાલી મ્હને !
 ‘ભાવિમાં ન કદાપિ એવું’-ક્યમ એ આખી શકું કોલ હું
 ભૂતજ્ઞાનથી ખિન્ન છેક થયલો,-માટે કહું આટલું:
 કે પ્રીધું તુજ પ્રેમ, કામલ સખિ, ને આ ઉરે હોય જે,
 ગામ્ભીર્ય દદતા અને સરલતા, તારાં જ તે લેખજો. ૧૪
 બલવંતરાય.

૮૬

ઉદ્ગાર

(ખંડ શિખરિણી)

વસ્ત્રો હૈયે તારે :

રહો એ આધારે :

પ્રિયે, તેમાં મારે પ્રણય દુનિયાંથી નવ થયો !

નવા સંબંધોનો સમય રસભીનો પણ ગયો !

નહિ તદપિ ઉદ્વેગ મુજને :

નયન નિરખે માત્ર તુજને :

હરે દષ્ટિ, બહાલી, સદય મૃદુ તારી જ રુજને !

સદા રૂહેશે એવી :

સુધાવર્ષા જેવી :

કૃતી માનું, દેવી ! ક્ષણ સકલને જીવન તણી :

પ્રમત્તાવસ્થામાં નઝર પણ નાખું જગ ભણી !

મણિશંકર

૮૭

જૂનું પિયેરધર

મન્દાકાન્તા

એડી ખાટે ફરો વર્ણો બધી મેડોંઓ ઝોરડામાં,

દીકાં હેતે સ્મૃતિપડ બધાં ઊકલ્યાં આપ રડોં :

માઠી મીઠી, સ્મિત-મધુર ને લવ્યમૂર્તિ પિતાજી,

દાદી વાંકી રસિક કરતી વાતથી બાળ રાજી,

સૂતાં સ્થાનો સર્જવન થયાં, સાંભળું બોલ જૂના,

આચારો કે વિવિધ ઢબના નેત્ર કારે સઉનાં

ભાંડું ન્હાનાં, શિશુસમયના ભાવના સોખતીઓ,
 જ્યાં ત્યાં આવી વય બદલો સંતાય, બાણે પરીઓ.
 તો એ એ સૌ સ્મૃતિછબો વિશે વ્યાપો લે ચક્ષુ ઘેરી,
 ન્હાની મોટી બહુરૂપો થતી એક મૂર્તિ અનેરી:
 ચોરીથી આ ધડો સુધો મહી એવો જામી કલેજે
 કે કૌમારે પણ મુજ સરે બાલવેશે સહેજે !
 બેસી ખાટે પિયરધરમાં જિંદગી બોધ સારો
 ત્યારે જાણી અનહદ ગતિ, નાથ મહારા, ત્હમારી. ૧૪

બળવંતરાય

૮૮

સરસ્વતીચન્દ્રનો સન્યાસ

(ગઝલ)

- “ અહો ઓ જીવ મહારા રે ! દર્ધ આ દંશ દારાને,
 “ ઘટે ના ભોગ-સંસાર, ઘટે ના શાંત સન્યાસ. ૧
 “ શરીરે ભસ્મથી છાયો, ઉરે અત્યંત સંતાપ્યો,
 “ ઉડો જ્વાળામુખી જેવો,—હવે સંન્યાસ આ તેવો ! ૩
 “ તજી ત્હે ત્યાં પડી છુટી સરિતા અબ્ધિમાં સુતી !
 “ ગિરિ ! એ સાંકળી તુંને નહીં તોડી કદી તુટે. ૩
 “ જડાઇ ભૂમિમાં સ્થિર, ઉંચે આકાશ ઉદ્ગ્રીવ
 “ થઈ ત્હારે રહ્યું બોવું નદીનું અબ્ધિમાં રોવું. ૪
 “ હવે સ્વચ્છન્દ્યારી હું ! ચદ્મચાવેષધારી હું !
 “ પ્રતંગો ઉડતી જેવી—હવે મહારી ગતિ તેવી. ૫
 “ ઉડે પક્ષિગણો જેમ, હવે મહારે જવું તેમ;
 “ સમુદ્રે મોંજું રહે તેવું હવે મહારે ચંદ્ર રહેવું. ૬

- “ નહી ઉચે-નહી નીચે મળે આધાર, ધન હીચે,
 “ નિરાધાર-નિરાકાર;—હવે મહારીય એ ચાલ. ૭
 “ સ્ફુરે પોતે, ન દેખાય, કુમુદની ગન્ધ ગ્રહો વાય
 “ અરણ્યે એકલો વાયુ ! ઊવન એ ભાવિ છે મહારું. ૮
 “ જાહંગીરી ફકીરી એ ! લલાટે છે લખાવી મહે !—
 “ પ્રજા એ હું—‘ નૃપાળ ’ એ હું ! ઉરે, ઓ એકલી, તું તું ! ૯
 જોવર્ધનરામ

૮૯

ચક્રવાકમિથુન ચક્રવાક

પ્રસરી રહી ચોપાસ શાખાઓ શેલરાજની :
 ન જણાય, જશે કેવી સંધ્યા એ મધ્ય આજની ! ૧

મરિતનાં જલ કૃષ્ણ જરા થયાં,
 કિરણ સૂર્યતણાં રાખરે ગયાં;
 મલય નાથ પ્રિયા હૃદયે ધરે,
 વિરહસંભવ આકુલતા કરે ! ૨

ઝાંખાં ભૂરાં ગિરિ ઉપરનાં એકથી એક શૃંગ,
 વર્ષાકાલે જલધિજલના હોય જાણે તરંગ !,
 પાસે સામે તમ પ્રસરતાં એક ઉદ્ગ્રીવ નેત્ર,
 ભીરુ શ્યામા પણ નયનમાં આવતું અશ્રુ દહોય. ૩

વિહગયુગ્મે કિશોર રસત એ,
 રસ મહી જ પરસ્પર મગન એ,
 નિલૂત અત્ર અહર્નિશ આવતું;
 રમણ આંચરવા મન લાવતું. ૪

ઉચ્ચે, બેસી રવિઉદયને જોહ સાથે વિલોકે,
 ઘેલાં જોવાં ક્ષણ સ્મૃતિ થતાં જે દિસે હર્ષશોકે,
 ઘાટાં બીનાં વિટપ પર એ ત્યાં નિહાળે સુવર્ણ,
 માણિક્યોથી અથિત સરખાં રમ્ય જ્યાં થાય પાર્ણ. ૫

હરિત નીલ સુદ્ધર વનસ્થલી-

પર મળી સુકુમાર મૃગો રમે;

ઉપવનો તણી સંવૃત આવલી-

મહિં જવા પ્રણયી તરુણો ભમે ! ૬

ન્હાનાં ન્હાનાં કયહિં શુચિ સરો કચ્છ ઉત્તાન રમ્ય,
 સ્નેહે જોવા થકી ઉપજતી લાવના કેં અગમ્ય !
 આધુ આધુ મુદિત રવનું ચિત્ર સંગીત થાય,
 શાનો ક્યાંથી કંઈ નિસરતો મિષ્ટ અમોદ વાય ! ૭

અસર સુંદર અદ્ભુત રંગની,

સકલ સૃષ્ટિ નવીન ખરે બની;

રવિમરીચિ બધે હિમને હરે,

ગહનમાં તદનન્તર ઊતરે. ૮

શાખાઓમાં તરુવર તણી ચક્રવાકી છુપાતી,
 શોધી કાઢે દયિત નયનો, જોઈને હૃષ્ટ થાતી;
 ચંચૂ ચંચૂ મહિં લઈ પછી પક્ષને પક્ષમાં લે,
 કીડા એવી કંઈ કંઈ કરે મૌઘ્યમાં દંપતી તે. ૯

સુચુત જે ચરણો થકી ઊડતાં,

પવનથી પડતાં કંઈ ખૂડતાં;

વિમુખ એકલી ન્હાતી પ્રિય શિરે,

પતિ જઈ અભિષેક કદી કરે. ૧૦

કઠિ બેસી નજર કરતાં આત્મછાયા જણાય,
 બીજની ત્યાં પ્રતિકૃતિ બણી એક દષ્ટિ તણાય.

પૂરાં અંગેા નહિ કંઈ દિમે, પ્રેમ તો તોય વાધે,
જેતાં જેતાં મુખ અવરતું ગાઠ આશ્લેષ સાધે ! ૧૧

પ્રણયની પણ તૃપ્તિ ચતી નથી :
પ્રણયની અલિલાય જતી નથી :
સમયનું લવ લાન રહે નહીં :
અવધિ અંકુશ સ્નેહ સહે નહીં ! ૧૨

હાવાં રક્ત છુતિ ઉડી જતાં થાય વૃક્ષો સરોષ,
હાવા થંડી મૃદુ વહનથી સૂચવે છે પ્રદોષ ;
આકાશે જ્યાં હતી વિચરતી દેવતાઓ ત્યહીંથી,
જગ્યાં પ્રેમી વિરલ મુખની મોહનિદ્રા મહોંથી. ૧૩

વિરહ મંલવને વિમર્યા હતાં,
બની નિરંકુશ બેય કૃયા હતાં ;
જવનિકા ત્રુટતાં સ્મૃતિનાશની
નિકટ મૂર્તિ ઉભી વિધિપાશની ! ૧૩
અનુભવે, ન છતાં, ક્ષણ એક તે,
વિવશ, મૃદ, નિરાશ જ છેક તે ;
સહુ ચનાર ક્રમે નઝરે વણું,
રુદન અન્તરમાં ઉછળી રહું ! ૧૪

અંધારાનાં પ્રલયજલથી યામિની પૂર્ણ ધોર,
સ્વેચ્છાના વા કુટિલ કૃતિના મંદ્ર અવ્યક્ત શોર,
ઊંડાણોમાં પડી મુઠ જતો નિષ્કુરપ્રાણ કાલ :
આભાસોથી ચતું યુગલ ઉન્મત્ત એ સ્નેહબાલ ! ૧૬

થઈ તથાપિ વિમુક્ત પ્રયાસથી,
લઈ વિદાય નદીતટ પાસથી ;
મિથુન એહ ચડે અવકાશમાં,
સ્થિતિ કરે દિનતેજ સકાશમાં. ૧૭

અવર કાંઈ હવે નથી દેખતાં:

અવર કાંઈ હવે નથી લેખતાં:

ચપલ, આખરની, ક્ષણ એ છતાં,

ઉભય જીવન એક થતાં દિસે !

૧૮

ધામે ધામે ગંતિ કરી જતો પશ્ચિમે સૂર્ય જેમ,

ઊડી બન્ને ગ્રહણ કરતાં ઉત્તર સ્થાન તેમ;

દૃષ્ટિ પ્રેરે વિતત ગગને, કાંતિ કેં ના જણાય,

આછી આછી રસરહિત ત્યાં વાદળીઓ તણાય. ૧૯

ઉદ્ધિને રવિર્મિબ હવે અડે,

અતિ સમુચ્છિત તેય હવે ચડે,

ક્ષણ લગી પરિરંભ કરી રહે,

હૃદય કંપિત સાથ ધરી રહે !

૨૦

રામે રામે વિરહભયની વેદનાથી બળે છે,

છૂટી છૂટી, સહન ન થતાં, મત્ત પાછાં મળે છે;

વેળા થાતાં વિધિદમનની ગાત્ર ખેંચાય સામાં,

પ્રેમી બંને ધૃતિ અતિ છતાં થાય સંમૂઢ આમાં. ૨૧

ટળવળે નિરખી રચના વને,

તરફડે સમજી રચનારને:

શ્વસન દુઃખિત છેવટ સારતી,

પ્રિયતમા વચ આમ ઉચારતી:—

૨૨

“ પાષાણોમાં નહિ નહિ હવે આપણે, નાથ ! રહેવું.

શાને આવું, નહિ નહિ જ, રે ! આપણે, નાથ ! રહેવું;

ચાલો એવા સ્થલ મહિં, વસે સૂર્ય જેમાં સદૈવ,

આનાથી કેં અધિક હૃદયે આદ્ર જ્યાં હોય દૈવ ! ” ૨૩

પ્રવદતાં અટકી ગઈ એ અહીં,
અધિક ધીરજ ધારી શકી નહીં;
થઈ નિરાશ હવે લલના રુવે,
મૃદુલ પિચ્છ થકી પ્રિય તે લહુવે !

૨૪

પણ હજી દિન શેષ રહ્યો જરા,
નજર ફેરવી જોઈ બધી ધરા;
પ્રણયવીર લહી સ્થિરતા કહે,
અગર જો રુજ અંતરમાં સહે:—

૨૫

હા ! શબ્દો આ સરલ સરખા મર્મને તીવ્ર ભેદે,
ગર્ભાત્માને રકુરિત કરતા ધૈર્યને છેક છેદે;
“લાંબા છે જ્યાં દિન પ્રિય સખી ! રાત્રિએ દીર્ઘ તેવી,
આ ઐશ્વર્ય પ્રણયસુખની હાય આશા જ કેવી !

૨૬

“અવર કાંઈ ઉપાય હવે નથી:
વિરહ, જીવન, મંહરીએ મથી:
ગહનમાં પડીએ દિન દેખતાં
નયન મીચી કરી દઈ એકતા. !”

૨૭

*

*

*

પાછું જોતાં દિવ્યુગલને અન્યથા થાય હાસ,
જિંદું જિંદું દિનકર સમું કૈંક દેખાય હાસ;
“આહા ! આહા ! અવર દુનિયા ! ધન્ય !” એ જોલતામાં
નીચે નીચે ઉતરી પડતું વેગથી દંપતી ત્યાં.

૨૮

અધિક એહ પ્રકાશ થતો જતો,
જવ જનાર તણો વધતો જતો;
અમિત એ અવકાશ તણી મહી,
અહિં અચેતન એક દિસે નહીં !

૨૯

૯૦

બલ્લભંગળ

છુપી ઉઘે ધનપડ મહીં તારલા બ્યોમ અંકે,
નિદ્રા મીઠી ગિરિ નદી અને વિશ્વ આખુંય લે છે;
ને રૂપેરી શ્રમિત દિસતી વીજળી એક સ્થાને,
સૂતી સૂતી હસતી મધુરે સ્વપ્ન માંહીં દિસે છે ! ૧

આવી રાતે ધ્વનિ કરી મહા શ્યામ બહેતી યમુના,
તેના બહેાળા જલ ઉપરની ભેખડે કાણુ છે આ ?
કૂદી નીચે જલ સમીપ તે માનવી આવી ઉભું,
ને શોધે છે કંઈ પણ કશું હાથ તેને ન આવ્યું. ૨

એવામાં ત્યાં શય જલ પરે કોઈ આવે તણાતું,
હોડી તેને સમજી જલદી જોરથી ઝાલી લીધું;
ને આ ચાલ્યો પુરુષ તરતો ઉપરે તેની બેસી,
હર્ષે બોલ્યો “પ્રિય, નકી થશે આજ તો આશ પૂરી.” ૩

ત્યાં તો અત્રે ધવલ ભડકા વીજળીએ કર્યા શા,
તેથી સર્વે તરુ નદી અને ખેડ તેજે છવાયાં;
ગાજી ઉઠ્યું ચમકી વન આ મેઘની ગર્જનાથી,
નિદ્રામાંથી મયૂર ટહુક્યા હર્ષથી જાગી ઉઠી ! ૪

છો ઉઠીને મયુર ટહુકે, ખેડ ગાજે ભલેને,
તેમાંથી તે મગજ નરનું કોઈથી એ ન જાગે !
દષ્ટિ તેની શય પર હતી ત્હોય જોઈ શકે ના,
છોને આખું જગત સળગી વીજળીથી બળે આ ! ૫

તેની પત્ની, હૃદયવિભૂતિ, સ્નેહની જે સરિતા,
તેની પાસે જીગર ધસડી જાય છે લેઈ હાવાં;
આલેખાયું હૃદયપટમાં ચિત્ર બહાલી તણું છે,
અંગોમાંથી જીવન સઘળું ત્યાં જ આવી રહ્યું છે. ૬

દોરાતો આ પ્રિયજન કને આમ આશા ધરીને,
પહોંચી ઉભો શબ્દ ઉપરથી ઉતરીને કિનારે;
પાસે મૂકી મૃત શરીરને મસ્ત પ્રેમી વદે છે:—

“દીવા મ્હારી પ્રિય મ્હાની તણા આરડાના દિસે તે.” ૭

અન્ધારામાં ત્વરિત પગલે ડોલતો ચાલતો આ,
આવી પહોંચી પ્રિયગૃહ કને નોંધ ઉચે ઉભો ત્યાં;
ગોખેથી ત્યાં લટકી ઝુલતું કાંઈ દોરી સસું છે,
ઝાલી તેને ઉપર ચડીને ગોખ માંહીં ઉભો તે. ૮

દીડી તેને હૃદય ધડકે જેમ ચીરાઈ જાતું,
દીડી તેને અવયવ બધા પિગળી જાય છે શું;
દિસે તેને ચક્ર ફરતો કંપતો આરડો એ,
કામી પ્રેમી અનિર્મિષ રહી પ્યારીને નિરખે છે! ૯

નોંધ લેજે ફરી ફરી સુખે પ્રેમનું સ્થાન પ્રેમે,
આવી મીઠી સુખની વખતે કાંઈ વેળા ન આવે;
આવી પ્રીતિ તુજ ન વખતે હોય કાલે પ્રભાતે,
આ આશાનું મધુર સુખ તો આજ ઉડી જ જશે. ૧૦

નોંધ લેજે ફરી ફરી ભલે દુરથી નોંધ લેજે,
ધન્ય છે તેવું સુખ અનુભવી આજની રાત લેજે;
ત્હારે માટે દિવસ ઉગતાં કાંઈ જૂઠું જ લાગ્ય,
ત્હારે નિર્મળ કરુણ પ્રભુએ કાંઈ જૂદો જ માર્ગ! ૧૧

જોને તારી યુવતી રમણી શાન્ત નિદ્રસ્થ આ છે,
ને વેલી શું શરીર સુખમાં શાન્ત શૈયા પરે છે;
નિદ્રા મીઠી કર સુખભર્યા ફેરવે છે કપાલે,
શું મૃત્યુથી કમળ થઈને અંગ સર્વે ઢળ્યાં છે! ૧૨

નિદ્રાનું આ સુખ ત્યજ દષ ઉઠીને સુંદરી તું,
ચાંપી લેને હૃદય હૃદયે મિત્રનું સુંદરી તું;
એ હૈયાનો રસ તુજ પરે ખૂબ વર્ષો રહ્યો છે,
રાત્રિના બે પ્રહર સુખમાં પૂર્ણ માણી હવે લે! ૧૩

આ રાત્રિમાં તુજ પ્રિય કને મીઠાં ગીત ગાવાં,
તહારી તેની જરૂર કરવી આજ તો તૃપ્ત આશા;
તહારે કાંઈ મધુર સુખમાં આજ છે ખૂલવાનું,
કાલે તો કેા નવીન રસના સિન્ધુમાં ડૂબવાનું. ૧૪

પેલો કામી પુરુષ હજી ત્યાં ગોખ માંહી ઉભો છે,
તેનાં કામી પ્રણયી નયનો પ્રેમીને નીરખે છે;
ત્યાં દીવામાં ચડચડી મર્યું એક ભોળું પતંગ,
જેવા લાગ્યો સ્થિર નયનને ફેરવી ત્યાં યુવાન! ૧૫

બોલી ઉઠ્યો, “અહહહ પ્રભુ! રતેહની આ દશા શી ?
“ઓહો કર્તા! તુજ કરણીમાં આવી તે કૂરતા શી ?
“પ્રેમી ભોક્તા પ્રણયી હૃદયે ભોળ્યની પાસ આવે,
“તે ભોક્તાનું જિગર કુમળું ભોળ્ય તે કેમ બાળે? ૧૬

“કાંઈ મીઠું સુખ નકી હશે પ્રેમીને બાળવામાં,
“ને કેં તેથી વધુ સુખ હશે પ્રેમીને દાઝવામાં;
“બાળીદે તો-પ્રિય-સખિ-મને!” એટલું બોલી દોડી,
સૂતેલીના હૃદય સહ તે ધ્રૂજતી જાતી ચાંપી! ૧૭

જગી બોલી ચમકી લલના, “જીવના જીવ મારા!
“શું અત્યારે તુજ સખી કને આમ આવ્યો જ઼હાલ!”
તે બન્ને એ હૃદય ધડકયાં સાથ સાથે દબાઈ,
લાને ભૂલી પ્રણયી સુખિયાં શાન્ત પામ્યાં સમાધિ. ૧૮

આ બન્નેની દંઢ ક્ષણ મહીં છૂટશે ગ્રંથિ હાય !
કેવો મીઠો સમય સુખનો તોય કેવો ક્ષણિક !
જૂનાં થાતાં મધુર સુખડાં ચિત્ત શોધે નવાંને,
તે આશામાં વખત સધજો આમ પ્રેમી ગુમાવે ! ૧૯

સ્થાયી ક્યાંએ સુખ નવ મળે, સ્થાયી આશા ન ક્યાંએ,
રે ! સંખ્યાની સુરખી વત સૌ સ્નેહના રંગ લાસે;
તે આશામાં મધુર સુખ તે તૃપ્તિમાં કેમ છે ના ?
રે ! તોયે સૌ હૃદય ધરતાં તૃપ્તિની કેમ આશા ? ૨૦

જે છે તે છે સુખ દુઃખ અને તૃપ્તિ આશા અહીં તો,
જે પ્રાપ્તો તે અનુભવી સુખે સ્નેહી લેજો તમે તો;
સંયોગી એ સુલગ દિલડાં તૃપ્તિનું આજ લહાણું,
ઉઠો ઉઠો અતિ સુખ મહીં લાન ના બૂલવાનું. ૨૧

ધીમે અર્ધી રવિકર વતી પોયણી જેમ ખીલે,
બન્ને તેવી મૃગનયનીની આંખડી ઊઘડે છે;
તે આંખો તો પીયુષ પિયુનાં અંગને લેખી દેતી,
એ આંખોથી વશીકરણ શી પ્રેમમૂર્ચા વહેતી ! ૨૨

તે ઘેરાતાં નયન પિયુનાં ઊઘડ્યાં દીર્ઘ સ્નિગ્ધ—
અર્ધી દેતાં હૃદય પ્રિયના પાદમાં જેમ હોય;
પી લેછને શરીર પ્રિયનું નેત્રથી નેત્ર ચોટ્યાં,
મીઠા લાવે રતિમય તહીં પૂર્ણ સત્કાર પામ્યાં. ૨૩

એ દષ્ટિના અમીઝરણમાં ગાન દૈવી ગવાતું,
બન્ને આત્માં રસમય થતાં ઐક્યનું પાન થાતું;
એ દષ્ટિમાં લય થઈ ગઈ વિશ્વની સૌ ઉપાધિ,
વેળા વહેતી સતત ગતિએ તેમ ત્યાં સ્તંભી ઉભી. ૨૪

ના ના રે રે ! વખતનેદ તો જાય ચાલ્યો સપાટે,
તે રોકાતો પણ પણ નહીં પ્રેમીનાં કાર્ય માટે;
ખિચારાંની સફળ ધડીઓ લેશ ના દીર્ઘ થાતી,
ઓહો ! એ તો જલદી જલદી આવી કે ઉડી જાતી. ૨૫

જ્યારે બન્ને રસમય દિલો સાથે સાથે દબાયાં,
ત્યારે તેના ગૃહ ઉપર કેં વાદળાં દોડતાંતાં;
ને હાવાં તે ધનદલ સહુ વિખરાઈ ગયાં છે,
તારા સાથે શશી ચળકતો પશ્ચિમે ઉતરે છે. ૨૬

ઓહો મીઠું જરૂર દિસતું તૃપ્તિનું આજ લ્હાણું,
કેલું ઘેલું ફૂદી ફૂદી ઉડી ગીત ગાતું ચઢાઈ !
કેવાં નાચી પ્રતિ વીચિત્રે ચન્દ્રનું બિમ્બ ધારે,
ને વાયુના અધર ફરકે પુષ્પના ઓષ સાથે. ૨૭

હિમે ઢાંક્યા ગિરિવર તણા શૃંગ શૃંગે શશી છે,
ને ગુહમોના પ્રતિ ફૂલઉરે લૃંગ બાઝી રહ્યા છે;
આજે ક્યાંએ વિરહદુઃખનાં મ્હાનિ કે અશ્રુ છે ના,
ક્યાંએ છે ના જગત પરની સર્વવ્યાપી કટુતા. ૨૮

પૂર્વે લાલી ચળકતી દિસે આલમાં કેસુડાં શી,
જે જોઈને કલરવ કરી ઉડતાં કેક પક્ષી;
પિયુ સાથે શયન કરતી સાંભળી સુંદરી તે
બોલી, “ મારા પ્રિયતમ ગદ્ય રાત્રિ ચાલી અરે રે ! ” ૨૯

આહા ! અન્તે જનહૃદયને બોલવાનું “ અરેરે ! ”
કંપી રહેતાં જીગર સુખમાં ઉણુ નિઃશ્વાસ આવે;
આંસુડાં જ્યાં નયન પરથી હર્ષનાં ના સુકાયાં,
ત્યાં તો નેત્રો દુઃખમય બને આંસુની ધારવાળાં ! ૩૦

ચોટી મ્હાનિ પિયુ હૃદયને સાંભળી તે “અરેરે!”
 ને અંગોમાં દુઃખમય અરે મ્હાનિની સુસ્તી આવે;
 ફેફસી દષ્ટિ અતિ દુઃખભરી પ્યારીનાં નેત્ર સામે,
 જે દષ્ટિમાં દુઃખમય અમી વ્હાલનું વર્ષાં રહે છે. ૩૧

બન્ને ઉઠી શિથિલ પગલે ગોખમાં આવી ઉભાં,
 ભારે હૈયે કુદરત તણું શાન્ત સૌન્દર્ય જોતાં;
 ઉગે છે ત્યાં જળહળ થતો પૂર્વમાં લાલ ગોળો,
 નાચી રહે છે કિરણ સલિલે રેડતાં રંગ રાતો. ૩૨

“કેવું વ્હાલા, ખૂબસૂરત છે વિશ્વનું રૂપ ભવ્ય !
 “નાચે કેવો સુખમય તહીં દેલ સાથે મયૂર !
 અશ્રુ ઝીલે પ્રિયતમ કને હેતથી તે મયૂરી,
 “ને તે દે છે મયૂર પ્રણયી પ્રેમની ચીસ પાડી. ૩૩

“ચુમ્બી અશ્રુતુજ પ્રિય સખે ! ગાંલથી લૂછી નાખું,
 “જવું ના ના, મુજ સહ રહે, એટલું નાથ યાચું;”
 બોલી એ ત્યાં નજર યમુના તીર પાસે પડે છે,
 ને ત્યાં પેલું શય નિરખતાં નાથને એ પૂછે છે. ૩૪

“જોને વ્હાલા ! મૃત શરીર કો કેમ ત્યાં છે પડેલું !
 “રે. રે ! શું ના જગત પર છે કોઈ એ મિત્ર તેનું ?
 “રોવા તેને જગ પર નથી કોઈ ના દાહ દેવા !
 “વ્હાલા તેનું સુખમય હશે મૃત્યુ કેવું થયું હા ! ” ૩૫

જોઈ તેને પ્રણયી વદતો શાન્ત ગંભીર વાણીઃ—
 “હું આવ્યો છું ઉતરો યમુના રાત્રિએ હોટી માની;
 “વ્હાલી ! તે એ શય જરૂર છે, મિત્ર તેનો અનું હું,
 “ચાલો તેને નદીતટ ! જઈ અગ્નિનો દાહ દેશું.” ૩૬

આભારે કે પ્રણય ઉભરે શીષ નીચું નમાવે,
 ને આરાના હૃદય સહ એ સુન્દરી ગાલ ચાંપે;
 ત્યાં તો “બહાલા, સરપ લટકે ગોખની ખારોએ છે,”
 બોલી એવું ફૂદી પડી નીચે સુન્દરી ગાભરી એ. ૩૭

જોઈ તેને પ્રિયતમ કહે ઉરથી ઉર ચાંપી:—
 “આવ્યો હું તો ઉપર ચડી એ સાપને દોરી માની;”
 સુણી આવું ચકિત થઈને મૂક વિચારતી કે,
 ચિન્તાવાળાં સજલ નયને સ્વામીને જોઈ રહેતી. ૩૮

ત્યાં હોલાયે છત ઉપરથી ખૂલતો એક દીવો,
 હાંડીમાંથી સરકી નિકળ્યો ધૂમ્રનો શ્યામ ગોટા;
 તે જોઈને દૃઢ થઈ જરા ઉચ્ચરે આમ શ્યામા:—
 “મહારા બહાલા! સુર! હૃદયથી દાસ તું ઈશનો થા! ૩૯

“ફાની છે આ જગત સઘળું અન્ત આ જીવવાને,
 “જે છે તે ના ટકી કદિ કહે સર્વદા કાલ ક્યાંએ;
 “શોધી લેને પ્રિય પ્રિય સખે? સર્વદા જે રહેશે,
 “આશા તૃપ્તિ વિભવ સુખની તુચ્છ સૌ છોડી દેને! ૪૦

“હું તહારીને મુજ પણ સખે! પ્રેમી આ દિલ તહારું:
 “તે જાણીને હૃદય મમ તો આજ ચીરાઈ જતું;
 “તહારું તે ના તુજ રહી શકે તૂટશે સર્વ મહારું,
 “માટે છોડી ‘તુજ’ ‘મુજ’ હવે દાસ થા ઈશનો તું! ૪૧

“આ દીવો જે તુજ ગૃહ બધું તેજથી પૂરી દેતો,
 “દીપ્તિહીણો તિમિરમય છે ધૂમ્ર તો અંત તેનો;
 “ભોળા તહારા હૃદય સહ આ પ્રેમનું જે શરીર,
 “તેનો વાયુ વતી ઉડી જતી આખરે અન્ત ખાક! ૪૨

“ શું છે હુંમાં ? સુખરૂપ તને દેહ આ ના થવાની.
 “ બહાલા, તેને મરણ પછી તો કાષ્ઠમાં બાળવાની;
 “ ટેકા બ્યારે તુજ હૃદયનો કોઇ ક્યાંએ ન રહેશે,
 “ રેતાં ત્યારે જીવિત સઘળું પૂર્ણ તે કેમ થાશે ! ૪૩

“ તૈયારી તું પ્રિયતમ કરી મૃત્યુની લે અગાડી,
 “ ને મ્હારો તું કર ગ્રહી મને સાથ લેને ઉપાડી;
 “ તોડી ભીંતો તિમિરગઢની દિવ્ય સ્થાને ઉડી જા
 “ ને તે માટે સુર હૃદયથી દાસ તું ધરિનો થા ! ૪૪

“ તે શીખાવ્યો રસ ઉર ભરી પ્રેમ મંસારનો જો,
 “ દોરી જા તું મુજ ઉર હવે દૂર મંસારથી તો;
 “ શું શીખાવું શિખવ મુજને પ્રેમ વૈરાગ્યમાં તું,
 “ જાગી ચેંતી ઉઠ ઉઠ હવે, જાંઘ વા સર્વદા તું ! ” ૪૫

જાંઠું જાંઠું હૃદય ઉતરી સાંભળી આ રહ્યું તું,
 ને પ્રેમીના મગજ ઉપરે ઉજળુ લોહી ફરતું;
 નિદ્રામાંથી દિવસ ઉગતાં ઉડતો જોમ હોય,
 રાતું તેનું મુખ ત્યમ દિસે શાન્ત ગંભીર ભવ્ય ! ૪૬

દષ્ટિ ફેંકી પ્રિયમુખ ભણી પ્રેમઔદાર્યભીની,
 બોલ્યો વાણી ગદગદ થઇ મેઘની ગર્જના શી:-
 “ રે કલ્યાણી ! સખિ ! ગુરુ ! પ્રિયે ! પ્રેમની દિવ્ય બોલોતિ !
 “ ત્હારે પન્થે વિહરીશ હવે જાળ જંજાળ તોડી ! ૪૭

“ મંસારીને શિખવીશ હવે સ્નેહ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ,
 “ ને અન્તે હું મરીશ સુખમાં ધરાવું નામ બોલી;
 “ ચાલો ચાલો નદીતટ પરે ઝુંપડી બાંધશું, ને
 “ બહાલા મ્હારા પરમ પ્રભુનાં ગીત ગાશું જ પ્રેમે ! ૪૮

“શૃંગારી આ હૃદય તુજ ક્યાં ? શાન્ત વૈરાગ્ય તે ક્યાં ?
 “સંસારી આ તુજ હૃદયમાં જ્ઞાનનું ઉગવું ક્યાં ?
 “શું વિચારું ? મુજ મગજ તો બાવરું આ બને છે,
 “શું વિચારું ? મુજ હૃદયમાં આંસુડાં ઉભરે છે ! ૪૯
 “જન્મને જીવનાં કૃત્યો છે આકસ્મિક સૌ અરે,
 “પાસા ફેકે જનો સર્વે, દા દેવો હુરિ હાથ છે. ૫૦
 “‘કરું છું’ ને ‘કર્યું’ છે મેં ” જૂઠું એ અભિમાન હા !
 “કરી તે શું શકે પ્રાણી આ અનન્ત અગાધમાં ?” ૫૧

પણ પીયુકરમાં લટકી પડી,
 “નહિ પિયુ” લવતી રહી સુન્દરી !
 પ્રિયુ રહ્યો મુખ એ નીરખી અને—
 જલ તણી ઝરી પાંપણને લરે ! ૫૨

કલાપી

૯૧

તદ્ગુણ

પરિભ્રાજિકા યશોધરા:—

(અનુક્રમ)

“અરહંતતણા ઊંડા હૃદયે કેા સમેં પડે
 પૂર્વાવસ્થાતણી જાયા ? ભગવન્ ! પૂછું આદરે. ૧
 જાયા એ અર્પતી કાંઈ લાગ્જનો ઉર શુદ્ધને ?
 નિર્વાણશાન્તિમાં એથી પડતો ભંગ કેા ક્ષણે ?” ૨
 શક્યાઓ દીનભાવે એ નિસાસુ પૂછતી સતી;
 દયાસિન્ધુ મહાત્મા ત્યાં યુદ્ધ દે વિમલા મતિ. ૩

શુદ્ધ ભગવાન:—

(વસન્તવિષ્ણુ)

“ સાધ્વી ! હું જો ! હિલિમાં મલિ ન રહે,
જ્યાં સુન્દરતાં હિલિઓન તહે કરેલ.
એકાદ જ્ઞાન કરતું દલિનિન્ન જાણે,
લાંબો પો પસરો કોમલોને જાણે. ૪
તે ધન્ય આ પગ વિશે સ્કસા જ પેલી
નોકા અલક્ષ્ય સરતી તિમિરોદરથી
આવી કરે મધુર કૌમુદીમાં પ્રવેશ,
ધારે અલૌકિક છબિ ધરો શુભ વેશ; ૫
એ ચન્દ્રનો નવ કરતો સમાધિલેગ,
પોતે ધરે શરૂનો શાન્તિતણો જ રંગ,
નોકાસ્વરૂપ ક્ષણ તેહ વિધુમ થાતું,
તે કૌમુદીજગ વિશે જર્મ એ સમાતું. ” ૬

પરિત્રાનિકા યશોધરા:—

(અનુક્રમ)

“ સત્ય, એ જોઈ હું સર્વ, અર્થના સમજું કંઈ;
ભેદ હેનો ખતાવો ને, ભગવન ! જ્ઞાનના નિધિ ! ” ૭

શુદ્ધ ભગવાન:—

(વસન્તવિષ્ણુ)

સાધ્વી ! તહને કહું હું આજ નિગૂઢ એક;
અજ્ઞાન પામર લહી સકશે ન ભેદ;
નિર્વાણતું અક્ષય રૂપ ન મન્દ જાણે,
શાન્તિજલે લહરિને સ્થિતિભંગ માતે ! ૮
નિર્વાણસિન્ધુજલમાં કદો ના વિકાર;
આભાસ થાય કદો, અન્ય જ એ પ્રકાર;

મહારા અગાધ હૃદયે બનિયા બનાવ,
તેમાંથી એક વરાણું, સુણ્ય ધારી ભાવ:—

(અનુહટ્)

મથનો મહે કર્યા ઊંડાં બોધિ વૃક્ષતળે રહી,
ચિત્રો નાના પ્રકારોનાં પ્રગટ્યાં ને ગયાં શમી. ૧૦
અન્તે આનન્દસિન્ધુના જળમાં બોળતું મેહને
પ્રગટ્યું તીવ્ર ક્રોડ ઊંડું સંવેદન કહું તહને; ૧૧
પામ્યો હું સહસા ત્હારે અપ્રમેય દશા નવી,
ખરો નિર્વાણનો સિન્ધુ રૈલાયો હૃદયે રમી. ૧૨

(વસન્તતિલકા)

નિર્વાણ એ અનુભવ્યો સતતપ્રવાહી
વર્ષો અનેક લગી, શાન્તિ રહી છવાઈ;
તો એ ઊંડા અનુભવો કદી લિન્નભાસી
એ શાન્તિમાં પ્રગટતા, પછી જાય નહારી. ૧૩
જો એક વેળ બનિયું, ન બન્યું કદી જો:—
હું ધ્યાનમાં સ્થિર રહ્યો, નવ લક્ષ બીજે;
ને તે ક્ષણે મધુર મૂર્તિ યશોધરાની
એ ધ્યાનમાં સ્ફુરતો જો ! પ્રગટી જ છાની. ૧૪
આભૂષણો વળી દુકૂલ જ રાણીજેગાં
સર્વે ગયાં સરો, અને પ્રગટ્યાં જ બીજાં,
સાદાં, તથાપિ કંઈ દીપિત દિવ્ય તેજે,
તે ધારતી મૃદુલ કાન્તિ નિહાળી મહે તે. ૧૫

(અનુહટ્)

નૌકા પેલી સરે જ્યોત્સ્નાપૂરમાં તે સમી સ્થિતિ
દિવ્યતા પામતી ત્હારી મધુરી મૂર્તિની હતી. ૧૬

(વસન્તતિલ્લક)

એ શુદ્ધ મૂર્તિ તુજ આ હૃદયે સ્પુરંતી
નિર્વાણકૌમુદ્ધૌજળે દોઢો મહે સરંતી;
નિર્વાણમાં નવ થયો કંઈ તેથી ભંગ,
નિર્વાણ કેરું બનો તું રહ્યો દિવ્ય અંગ. ૧૭

(અનુષ્ટુપ)

દિવ્ય સંવેદનો હેવાં અરહંત વિના બોળ,
ભોગવે ના કદી, તો શી પૃથગ્જનતણી દશા ! ૧૮
નિન્દે પૃથગ્જનો હેવા બાહ્ય નિર્વાણભંગને;
તલકર્દમમાં ચ્હોટયા પામે શું ગિરિશૃંગને ? ૧૯
નરસિંહરાવ

૯૨

દર્શન

(અનુષ્ટુપ)

માથે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તાપથી દિવને દહે,
સ્વેદથી આર્દ્ર કે પાન્ય નીસાસા નાખતો ભમે. ૧

(ક્રુતવિલંબિત)

પ્રણયિની હૃદયે સ્મરતો હતો,
હૃદયને સ્મર તો દહતો હતો;
મૃદુલભાવભોની સ્મૃતિ પૂર્વની
ભજવતી રસકેલિ પ્રિયાતણી. ૨
વિવશ ચિત્ત થયું સ્મૃતિખેલથી,
વિકલ દેહ થયો રવિતાપથી,
ટહુકો કાયલ આમ્રધટાયકી,
પથિક-આત્મ તણી હરતી ધૃતિ. ૩

(વસંતતિલકા)

વાયો ત્યહીં અનિલ આર્દ્ર સરિતટેથી,
દીકો વિશાળ સહકાર ભરેલ મ્હોરે,
એકો જઈ વિવશ પાન્થ ગસણ પ્રેમી
જામી સમાધિ હૃદયે રસિકશ્વરીની.

૪

(મંદાકાતા)

કામાવસ્થા અનુભવી હતી પૂર્વ ના આવી કે દી
જેમાં મૂર્તિ પ્રણયિનોતણી હોય આલમ્બને ના;
ગાળી ભેદો જગત ભરના વ્યાપો હૈયે સમાધિ,
ધીમે ધીમે તનમય થયું ચિત્ત એ તત્ત્વમાંહી.

(અનુકટુપ)

રસલીન થતાં તે તો ભેદભાન ભુલી ગયો,
પ્રકૃતિરૂપને પામી શક્તિને શરણે ગયો.

૬

(દ્રુતવિલંબિત)

ત્રિપુરસુંદરી ત્યાં કમલાનના
લલિત ભાવ ભરી અવકાશમાં
જગતના અવકાશથી નીકળી
મધુરી મૂર્તિ રસેશ્વરોની સ્વયં !
વિશદ ભાલ પ્રભામય દેવોનું,
સુભગતા જગની તિલકે ધરે,
નયન નેહમુદા વરસાવતાં,
અધરમોહક, મૂર્છક, વર્ણ ના!
ધવલ અંશુક છાદિત દેવીના
મદ્ભર્યા ઉરનો શું ભરાવ એ
મદ્દતનો જિતનાર જિત્યાયકી
ગરવથી વિહસે શું પ્રભાવ એ ?

૭

૮

૯

અલક પુષ્પ ભર્યાં, અભિલાષથી
પૃથુ નિતમ્બતણા સ્પરશે રમે !
કુસુમમણિઝત દેવી કવીશ્વરી
મધુર દર્શન ભક્ત દિલે દિયે.

૧૦

(અનુક્રુપ)

દેવીના દર્શને મોહો, આત્મભાન ભુલી ગયો
ભક્તિથી મોહીને દેવી, રસાસ્વાદ દષ્ટ ખસે...

૧૧

(વંશસ્થ)

કૃતાર્થ નેણે નિરખી રહી વદે
“ સહીશ શી રીત વિયોગ દેવિ ! હું ! ”

કૃપાળુ દેવી કરુણાર્દ્ર કણ્ઠથી
સુણાવતી તત્ત્વ નિગૂઢ વિશ્વનાં !

૧૨

(અનુક્રુપ)

“ વિશ્વમાં સર્વવ્યાપી હું, ભૂત પલ્લવ પ્રાણીમાં
મૂર્તિ મહારી વસે તોયે સ્ત્રીલાવણ્યતરંગમાં.

૧૩

કલાથી રીઝનારી હું કલાધરો મને પ્રિય
સ્ત્રીને જે અર્ચનારાઓ, તે બધા ભક્ત માહરા.

૧૪

રસમાં રીઝનારી હું, આનન્દમય મૂર્તિ હું,
આનન્દ દષ્ટિથી દેખે, રસિકો કવિઓ મહને.

૧૫

પ્રેમને ભક્તિ હું જોષ, રીઝું છું આજ તાહરી
અમોઘ દઉં છું દષ્ટિ, કલા-આનન્દની ત્હને ! ”

(પુષ્પિતાગ્રા)

પ્રમુદિત ચર્મને સુણી રહે એ

અનુભવતો કંઈ ભાવ એ નવીન.

અવિદિત ગતિથી સરે ય દેવી

અકલકલા કવિ એ રહે નિહાળી.

૧૭

‘ શાકત ’

૯૩

કલાંત કવિ.

(શિખારણી)

(૩)*

પુરો પ્રેમાંશી હું પ્રગટ મહિ ચારતર મહી,
પુરે પ્રેમે પોખ્યો, રમત મહિ પ્રીતી નદિ વહી,
વહો નાના રંગે, અનુભવ તરંગે, રસ ધણે,
ખરે ! ખોળી ખાંતે ખરિ ખલક ખેલ્યો ખિલવણે.

(૬)

ખરા પંથો સર્વે, અજળ પ્રિતિનો પંથ અવળો,
નિરાશાનાં વૃક્ષે સતત ધટ ઘેરો જ અધરો,
ખરી પ્રેમી વિદ્યા નથિ નથિ નથી પુસ્તક મહી,
કટાક્ષે તારાએ જખમિ થયલે અંતર રહી.

(૭)

થયું માઈ તાઈ મિલન શુભ એ દૈવિ લુમિમાં,
પ્રતાપી દેવીના નવ રસ ભર્યા પ્રાંગણસુમાં,
રહીને એકાંતે તુજ નવલ મેં રંગ નિરખ્યા,
વ્યભીચારી તારા વિવિધ મુજશું ભાવ પરખ્યાં.

(૮)

કવચિદ્ રંગે ઘેરે સરવર લહેરે ઠમકતી,
કવચિત્ જ્યોત્સ્નામાંહી સ્વરણમયિ કાન્તી ઝમકતી,
કવચિત્ આગ્નીમાંહી શિરમણિ ધરીને રિઝવતી,
કવચિદ્ અંધારામાં પ્રણતલય ખેલે ખિજવતી.

* શ્લોકનો મૂળ સંખ્યાંક અહીં કૌંસમાં આપ્યો છે.

(૯)

વસંતી સાલુડે કવચિદ્વપિ સુલીલા લહરતી,
કવચિદ્ વાયુ હહેરે વ્યજન સુરભીએ મહકતી,
અભીસારે તારા પરખિ મુજ દાક્ષિણ્ય નખળું,
કટાક્ષે તાકીને મુકતિ ચપળા બાલુ રમતું.

૫

(૧૦)

કવચિદ્ રૂડા રૂપે નવ પ્રણતશાલી અવયવે,
કવચિત્ કુંજે કુંજે છુપી નયન કોરે અલિનયે,
કવચિત્ તારા તારા જરકશ દુશાલે મન હર્યું,
અહા ! તારા ગ્રેમે નિરમળ મહારૂં મન ઠર્યું.

૬

(૧૧)

થયો જોવો તેવો નહિ હું તુજનો આશક ખરો,
તને અર્થ્યું માફ જીવન પ્રિતિનો કાલ કરિયો,
રહી મારી અંગે, વિચરિ મજ પ્રારબ્ધ અવળે,
ધરી દે' રાજની કરમ કઠિયાઈ પરજળે.

૭

(૧૨)

પ્રભાતે મધ્યાન્હે રમણિય દિનાંતે નિશિ ૧૧ષે,
છુપી હું આવંતો ગુરુજન થકી તુજ સમિપે,
મને તારા વિના નહિ જગત વ્યાપાર ગમતો,
સદા પ્યારી તારા મુજ હૃદય કલ્લોલ રમતા.

૮

(૧૩)

વળી હું આવંતો ધનતિમિરધોરા નિશિ થવે,
મને સંજ્ઞા જાણી ધ્વનિત તુજનાં નૃપુર રવે,
જળા જે સંકેતી નિરજન ઉપાધી રહિત જે,
હવે તે તો મારા ચખ સરિત સ્વાવે ગચિત છે.

૯

(૧૪)

કવચિત્ નિદ્રામાંથી ઝબકિ-જગવી પ્રેરિ મુજને,
પરા ભાંતી તારી લખ જતિ મને રમ્ય સુવને,
તને બોલાવાને સમિપ મુજ સંકેત વનમાં,
અહા ! ગાજ રે'તા મુરલિ રવ મીઠા ગગનમાં.

૧૦

(૧૫)

ક્યો તારી સંગે મન બહુ ઉમંગે બહુ દિશે,
સદા સાથે રે'તી નવલ સુખ દેતી હતિ ખરે,
તરંગો તારામાં હૃદય મુજ કેવું પિગળતું,
સુખે વા દુઃખે વા રહતું રસ પીયૂષ ઝરતું.

૧૧

(૧૬)

હવે સંભારું છું ગત વિભવ જે મેં અનુભવ્યા,
ગિરીકેરા તુંગે અતિશય ઉતંગે રસ લહ્યા,
લહ્યા નાના ભાવો સરિત ઉપકંઠે મુજ મને,
પરંતુ તે હાવે સલિલ ભરિ હાવે સુનયને.

૧૨

(૧૮)

કવચિત્ કેસડાંની નવ કલિ કુસુમાંજલિ ભરી,
ગુલાલે હે બાલે ! અમલ અલકે રંગિની ભરી;
વસંતે એકાંતે રમણિય વનાંતે નિરજને,
રમ્યોતો હે કાંતે ! સરસ નવ ફાગે તુજ કંતે.

૧૩

(૧૯)

કવચિત્ ચોળી રૂડી ભરતિ કુસુમેથી ભરછકે,
હું તો અંગે અંગે છકી બહુ ગયો તો મદછકે;
સુનયું નાહીં ત્યારે શું શું મુજતણી પાછળ થશે,
નાહીં મેં જાણીતી ગતિ ભવિષની આવી જ થશે.

૧૪

(૨૧)

હવે કોની સાથે મુજ હૃદયનું દુઃખ જણવું,
મને કાઠું નક્કી સહન કરવું અંતર તણું;
પ્રિયાની પ્રીતિ તે રસિક જન છાની અનુભવે,
નથી રોતા કંઈ ધર ધર ફરી અંતર રુવે.

૧૫

(૨૨)

પુરો હું સ્વચ્છંદી તુજ પ્રીતિશું ફેદી, કર થકી
વિણી વીણી લેતો કુલ ઉપવનોમાં ફરિ ફરી;
ગુથી ગોટા મોટા વળિ અવિરલા હાર નવલા,
તને મેં કાઢાતા સમરપણુ પ્રેમે કરિ કલા.

૧૬

(૨૮)

વહે સાયંકાળે સમિર મુરલી ગર્ભિત ખરો,
વળી બહે છે ધીરી ધીરી ગતિ થકી નિર્મળ ઝરો,
લતાઓ વૃક્ષોની લહકતી કિનારે જળ વિષે,
ખતાવો નિર્ભાંગી ક્વણુ નિરખી શાંત ન થશે.

૧૭

(૩૨)

હવે આ વિકાળે સતત વસી કારાગ્રહ મહીં,
સદા રોતાં રોતાં હૃદય ગલરાઈ જતું વહી;
મને માનું છું હું અવર જન પે'રેગિર સમા;
ચિના તારા મારા દિન ક્યમ વીતે રે મનરમા.

૧૮

(૩૪)

વળી હું આપું છું કંઈ કંઈ નિશાની પુરવની,
મળ્યાંતાં જેમાં તે લલિત મુલતા મંદિર તણી,
શિલાના આસન્ને દુખી દુખી થઈ મંસૂતિ થકી,
ઉંઘ્યો નિદ્રા ધોરે શિર તવ ઉઝંગે ધરિ ધરી.

૧૯

(૩૫)

શ્રમો સંસારીથી કવણ મૃદુ શબ્દે સુખ કરે,
પ્રિયા વિના મારી કવણ ચિત ચિંતા દુર કરે;
કરે અંગે લેપો કવણ સુરભી ચંદન તણા,
મીઠા આલાપેથી કવણ ઉપજાવે રસ ધણા.

૨૦

(૩૬)

સદા શાણા તારા પુનિત પદની આશ કરતા,
પરંતુ તે દીઠા દુખી દુખી થઈને રખડતા;
મને કીધો બહાલો જનમથી છૂલો તવ પ્રિતે,
ખરો થેલો હોયે તવ પદરજે પોચી જ શકે.

૨૧

(૩૭)

ઘટા ઘેરી આવ્યે ધન તણિ છટાથી ચઢિ અટા,
અલીલાષો મારા પ્રથમથિ લહી નાચતિ કદા.
ધરી વીણા કાંધે અનુસરિ તહારી ગતિ અને,
મનસ્વી વીચારે મૃદુ સ્વર કરંતો તુજ કને.

૨૨

(૪૦)

કવી રાજા હું ને વણિ તું પટરાણી નૃત્ય કરે,
મૃદંગે ખીજો શું શચિપતિ વિના રે ! ગતિ કરે,
બપૈયા કાકીલા સ્વરપુરક કેવાં મિઠિ થતાં,
વળી વિહીં બહીં દરદિ મૃગ ઓતાજન હતાં.

૨૩

(૪૨)

મહાદેવી ! તારા અમલ નલ લાવે અનુપમે,
રચી તારા બેદી મુદિત કરિયો ધુંધટ પટે,
હવે નિત્યે રે'છે નયન તુજ વીના જલ ભરી,
ત્રુટી મારી વીણા અધવચ ગયા તાર વિખરી.

૨૪

(૪૩)

ખરો તું તો મારાં સરવં દુઃખની શાણિ સજની,
વિના તારા કેવી વિતતી મુજની ઘોર રજની;
કરે છે આ ભુંડાં જન ગજ સમી વાત રજની,
અરે તે શું જાણે અકથ પિડ મારા મગજની.

૨૫

(૪૮)

કવચિદ્ વીલાસાર્થે નવ કમલ હાથેથિ ચુંટતો,
ધરીને તે કણે નવલ અવતંસે રિઝવતો,
ખરે મેં માન્યુંતું નથી અવર પ્રેમી મુજ સમો,
હવે કીધું નક્કી નથિ અવર પાપી મુજ સમો.

૨૬

(૫૩)

હશે યોગી મોટા જગતની મહીં યોગ સધતા,
કદાપી હું તોયે મન નવ ગાણું છો રખડતા,
સમાધી લાગી જે સહજ તવ પ્રેમે મુજ તણી,
અરે તે મારી છે સતત દઢ મોક્ષે નિસરણી.

૨૭

(૫૬)

પ્રભાતે વાયૂની લહરિ રમિ રેતી ધિરિ ધિરી,
બલીહારી તારી ફડિ નિરખતો આંખલડિની,
ધિમે ધીમે અર્ધી મિત્રજ નતિ તે શ્યામલડિની,
મહારી એ પ્યારી અરધિ સુતરંગે ઉઘડતી.

૨૮

(૫૭)

કવચિત્ ના જાણુંતાં રસિકરસ કેવી ભજવતી,
છુપીને ડાળંતી મુજ નયન શીળા કર થકી,
અરે એવી લીલા અનુભવિ શકે હું ફરિથિ શું,
ગયાં રે તે દીનો, મુજ નસિખમાં હોય સુખ શું.

૨૯

(૬૭)

સદા મેં રાખીતી સખળ ગુઢ આશા મન મહી,
નિરાશા જે ઠામે નસિળ ઉલટે મેં અનુભવી,
રહેવાને સાથે શુચિ નરમદા પુણ્ય નિકટે,
હવે વ્રેહી માફે મેંન કલિત કલેશેથિ ભટકે.

૩૦

(૬૮)

કવીરાજ તોયે મનનિ અભિલાષા વડિ હતી,
પ્રતાપી થાવાને જંગતનિ મહી ચક્રવરતી;
અરે પૂરી આશા ફળીભુત થવા વાર ન હતી,
તુટયો તંતુ માલા શુચિમણિ તરંગોનિ વિખરી.

૩૧

(૬૯)

હવે મારી પાસે સ્તવન વિણ ના સાધન કંધ,
પ્રિતે આલાપુંછું નિરમળ મને શાંતિથિ રહી,
કદાપી હું પામું ભગવતિ તહારી ફરી કૃપા,
નકી તારે ચિતે લહિશ સખળી માહરિ વફા.

૩૨

(૭૦)

નથી જે વેદાંતે, નથિ સ્તવન પૂજા નિયમમાં,
નથી પૂરાણોમાં, નથી ગમન યાત્રા વિષયમાં,
નથી નીતિ માર્ગે, નથી અધિક વિજ્ઞાન રણમાં,
વચું તે આવીને ફળ અમિત તારા ચરણમાં.

૩૩

(૭૧)

નથી ભૂભૂવોમાં સ્વર મહજનોમાં તપ મહી,
નથી સત્યે લોકે, નથિ નથિ નથી ભર્ગનિ મહી,
નથી યોગી ફેરી હઠ જનિત સિદ્ધી તણિ મહી,
વહી મોક્ષે સિદ્ધી તવ સુચરણે આવિજ રહી.

૩૪

(૮૫)

રહ્યા બાંધ્યા તારી અલકલટની સાંકળ વડે,
કદી તેને કાંઇ નહિ જગતમાં બંધન નડે,
અહાહાહા ! કેવો અજબ અતિ છે એજ કિમિયો,
પણી આડે પંથે પલકનિ મહીં મોક્ષ મળિયો.

૩૫

(૮૬)

મહાત્મા આંજે છે પદરજ તણો તારિ સુરમો,
વિકારી દષ્ટીને શિતળ કરવા આંખ મહિં તો,
સદા ઇચ્છે પ્રેમી તવ ચરણથી દોહદ થવા,
પુલે અંગો અંગે અમરકુળની મોજ મળવા.

૩૬

(૮૭)

પછી કાંઇ કાળે ક્ષણિક વપુના બંધ વિખરે,
રહે તું પાસે ને નજર વપુ તારા પર રહે;
તજ સંસારાબ્ધી સતત દુખવારીથિ પુર જે,
રહે આશા તારા સ્વરૂપમાહ ચૈતન્ય વિચરે.

૩૭

(૮૮)

મને ક્રીયા વાણી થકી કંઇ કંઇ જે કૃત્ય થતાં,
પ્રિતે મેં તે સર્વ સમરપણુ તારે પદ કર્યા;
કદાપી તે કાંઇ દુષિત અણુજાણ્યા થકિ હશે,
ખરા પ્રેમીનાં તું વચન મહિં ના દોષ ગ્રહશે.

૩૮

(૮૯)

હશે જે શૃંગારી કવન સમજે તે યુવતિતું,
કવીતા વીલાસી જન સમજશે તે કવિતનું;
હશે જે વૈરાગી ગ્રહણ કરશે મોક્ષ પદનું,
ખરું શું છે તે તો સર્વ મન મારે સમજાંદું.

૩૯

(૯૬)

કવીતામાં : જેની સુમતિ રતિ નીરંતર રહે,
વળી જુદા જુદા ફરિ જગતના રંગ નિરખે;
વળી જેને ભારે વિષત મુજ જેવી શિર પડે,
રહે પ્રેમે દાઝ્યો મરમજન તે માત્ર સમજે.

૪૦

(૯૮)

ઉગ્યો આવી સામે શશિ ગ્રહ ચતૂરે ભુમિ મહી,
પુરી પૂર્ણિમાની શુચિ શરવરી ચૈત્રિની વહી,
પુરે પ્રેમે તારા, ગલિત મનડે, સ્વસ્થજ થઇ,
અલાપી મેં તારા વિરહનિ વ્યથા જે અનુભવી.

૪૧

(૧૦૦)

વધારે શું કે'વું દિલ દુખ સહેવું ધૃતિ થકી,
મળીશું મેળાવે જવ જગપતી ધારિ હિતથી;
નહીં તો તું જાણે વિરહ તુજનો આ શું કરશે,
બળી દીને દીને ઝુરિ ઝુરિ અને બાલ—

૪૨

૨૨

૯૪

સૃષ્ટિ સમસ્યા

(૫૬)

રસ પાતાં રસ પીલે,

રસિકડા ! રસ પાતાં રસ પી લે. (ટેક)

રસબસતો આ વસંતખહાર જે,

ફૂલફલાદિ ખીલે,—

રસિકડા ! રસ પાતાં ૧.

જિભાં લાલસાથી એ લટકતાં,
 વણુ હિલવ્યાં શાં હીચે !-રસિકડા ! રસ પાતાં ૨
 મૃદુ સુવાસ, મધુર રસ ઉભરા,
 ભર વનમાળી ભરી લે,-રસિકડા ! રસ પાતાં ૩
 પાંકે ચહડયાં ફળ માગે ભોક્તા,
 મનલાવ્યાં તોડી લે,-રસિકડા ! રસ પાતાં ૪
 વાર નહીં મરી જતાં વિચોગે,
 ક્યાં રે પીર ! ઝીલી લે ! રસિકડા ! રસ પાતાં ૫
 આવ ભ્રમર ! ગુંબરવ કરતો !
 કુંજ કુંજ તું ભભી લે,-રસિકડા ! રસ પાતાં ૬
 રસિયા ! લાડસઘેલી લાડીને
 રોમરોમ અહિં રમી લે,-રસિકડા ! રસ પાતાં ૭
 નાયક ! સુખલાયક છું નાયિકા
 સામે જિભી, શોધી લે- રસિકડા ! રસ પાતાં ૮
 બહેલો થા, મમ બહાલ વિકાસે,
 આવ, ગળે વળગી લે,-રસિકડા ! રસ પાતાં ૯
 બહેલો આવ, પણ જમ્મશ ન બહેલો,
 હૃદય સદૈવ વસી લે,-રસિકડા ! રસ પાતાં ૧૦

x

x

છોડ ગ્લાનિ, વા હો ન ગુમાની,
 લ્હાવ આ વાંકો વળી લે,-રસિકડા ! રસ પાતાં ૧૧

x

x

ખોટી લાજ ન ઘટે શુભ કાળે,
 સજ, રસરાસ સજ લે,-રસિકડા ! રસ પાતાં ૧૨

x

x

જીત પ્રીતિ ધન જોતે જોતે,

જરી હારી જીતી લે,—રસિકડા ! રસ પાતાં ૧૩

જીવન્મુક્તિ આ યુદ્ધ આધારે,

ઝડપ બીકું ઝડપી લે,—રસિકડા ! રસ પાતાં ૧૪

મરવું તો, અમી પી મર, મધુકર !

મરી ઝટ ફરી જનમો લે,—રસિકડા ! રસ પાતાં ૧૫

અનાયાસ આ સૃષ્ટિસમશ્યા

સમજ, ચતુર ! સમજી લે !—રસિકડા ! રસ પાતાં ૧૬

મલખારી

૯૫

ગૃહદ્વારનાં બેલડિયાં

(માઢ—ગરબી)

આછા ઘુંધટ ઉઘાડ,

સખીરી ! તારા આછા ઘુંધટ ઉઘાડ !—

ઉર સૌંદર્ય અખાડ,

સખીરી ! તારા આછા ઘુંધટ ઉઘાડ ! (ધ્રુવ)

રસરંગીલી ચંદા મધુરી

વેરે રૂપાકૂલ;

વાદળ વસન મુખેથી ખસેડી

કરતી દુનિયા ફૂલ;—

સખીરી ! તારા આછા ઘુંધટ ઉઘાડ ! ૧

સરવરસલિલે કુમુદિની નાચે
અનિલે અનિલે પૂર;
મુખવલ્લરી ખીલવે પાંખડીમાં,
ઝીલવા ચંદા ઉર;-

સખીરી ! તારા આજા ધુંધટ ઉઘાડ ! ૨

નહિ ઝીલે તો નહિ ખીલે એ,
બહીલે મુખ સૂકાય;
ઉરસંવાદ પ્રકુલ વસે ત્યાં,
રસ બેડી વિકસાય;-

સખીરી ! તારા આજા ધુંધટ ઉઘાડ ! ૩

અંતર તુજ આત્મા ગુંજે ને
નયને વહે મંદેશ;
ધુંધટ ઉઘાડ, અહો રસરાણી !
કરી દે સ્વપ્ન ઉજ્જેશ !-

સખીરી ! તારા આજા ધુંધટ ઉઘાડ ! ૪

પટ ખોલે નલલક્ષ્મી ઉપા તો
સૂર્ય ઝરે રસનેહ;
મંધ્યાને મુખ ધુંધટ પડે ત્યાં
અંધ બને જગ દેહ !-

સખીરી ! તારા આજા ધુંધટ ઉઘાડ ! ૫

ગૃહદ્વારે ખેલડીઆં વંદે,
વંદન વંદનઉદાર;
સમરસકલા ખીલી પ્રગટે ત્યાં
ઉર સૌભાગ્ય અપાર;-

સખીરી ! તારા આજા ધુંધટ ઉઘાડ ! ૬

તુજ સ્નેહની પ્રતિમા શું ખોલે,
લોલે ચેતન કેમ ?

એકલ ઉર કલાપી ન ખોલે
પ્રાણુકલા પૂરી એમ ;—

સખીરી ! તારા આછા ધુંધટ ઉઘાડ ! ૭

રસ ન ઝરે, પ્રભુતા ન સ્ફુરે, શું
આ તુજ એવી અમાસ ?

ધુંધટ ઉઘાડ, ખિલાવ કલા, સખી !
વેરી દે તુજ હાસ !—

સખીરી ! તારા આછા ધુંધટ ઉઘાડ ! ૮

જળથળ વિલસે, રજની વિલસે,
વિલસે દિશદિશ વ્યોમઃ

ધુંધટ ઉઘાડ, જીવનભાગી સખી !
પૂર્ણ કલા ઝર સોમ !—

સખીરી ! તારા આછા ધુંધટ ઉઘાડ ! ૯

નયનો ઝરશે, પ્રભુતા ભરશે,
સરશે આત્માભારઃ

સખીરી ! તારૂં હૃદય વિકસતાં
સ્વર્ગ બને સંસાર !—

સખીરી ! તારા આછા ધુંધટ ઉઘાડ ! ૧૦

ખુબરદાર

૯૬

તત્કાલ મહિમા

(હરિગીત)

બંહુ ગૂઢ તરુમાં બેસીને જે ગાય મીઠું કાચલ,
ચાલે ઘડી તે એક ને, પછી બંધ તે અદ્ભુત સ્વર;
ગાનાર ના દેખાય ને તે જાય સઘળું સ્વપ્ન શું,
એ એક ક્ષણનું મંત્રુ ગાયન ના સુણ્યું તે ના સુણ્યું, ૧

કદિ કુસુમ કોમલ ખીલી રૂઢે નાજુક લતા શોભાવતું,
રંગે લલિત ને ગંધ મીઠો સહુ દિશે ફેલાવતું;
કંઈ કાલ રહિને ખરિ પડે ને જાય ધુળમાં એ બધું,
એ અંતરે મીઠું કુસુમ એ ના મુંધ્યું તે ના મુંધ્યું. ૨

આકાશમાં ઉચે થકી તારો ખરે કદિ રાત્રિએ,
સળગી ઉઠીને મધ્યમાં પણ એક જ્યોતિ પ્રકાશી રૂઢે;
ઝટ પછિ પડે તે ક્યાંય ને ના ચિહ્ન રૂઢે એ તેજનું,
દુર્લભ પણે એ વિરલ દર્શન ના દિઠું, તે ના દિઠું. ૩

કદિ દીકી નદી લાવણ્યની અનુભવી વરસતી ચાંદની,
આશાતણી છાયા દિઠી કળી પુષ્પની જ્યાં નીકળી;
કે દીઠિ વિજળી ચમકતી સ્મિત નિરખિ કે યુવતીતણું,
ને લાવ ઉદ્દીપન તરત ત્યાં ના થયું તે ના થયું. ૪

તરૂણી સ્વહૃદય રહસ્ય ફૂટેતી દષ્ટિ નીચી રાખીને,
ત્યાં ગાલપર તે સમય સુરખી ઊઘળી રહિ રાતિ જે;
તે ચિત્ર પામે નાશ જ્યાં ઉત્પન્ન થઈને ક્ષણ ટક્યું,
તે પર તહીં તત્કાલ ચુંબન ના લીધું તે ના લીધું. ૫

જાતેજ જે ખરિ 'કીર્તિ' છે બહુ હર્ષ ને સુખનું ભર્યું,
 જાંચું સહુથી શૃંગ છે જીવનતણા પર્વતતણું;
 અનુભવ કરાવી વિવિધ જે ક્ષણમાં જતું રૂહે દોડતું,
 યૌવન મિઠી ! તે સક્ષણ જલદિજ ના કર્યું તે ના કર્યું.

૬

રમણભાષ

૯૭

ભેદના પ્રશ્નો

વીજલડી હો ! ઉભાં જો રહો, તો
 ઉરની પૂછું એક વાતલડી રે;
 દિનને દિનાનાથે અજવાળાં આપિયાં,
 અન્ધારી કેમ કીધી રાતલડી રે ?
 વીજલડી હો !

ક્રાયલડી હો ! પધારો ઉછંગે તો
 રસની માંડું એક વાતલડી રે;
 આવ્યા ત્હારે નહીં આદર દીધલાં,
 જાતાં દાઝે કેમ છાતલડી રે ?
 ક્રાયલડી હો !

નહાનાલાલ

૯૮

અગતિ ગમન

(શિખરિણી)

બધા ઝાંખા તારા, વિધુ પણ મહીં તેજ ન મળે,
થયેલું અંધારું પથિક તરુછાયાથી સવળે;
નહીં ચાલે તેમાં ચરણ, દિલ તો દૂર ફરતું,
સખે, બીજે તો ક્યાં ? પ્રિય હૃદયની પાસ સરતું !

નથી તહે શું ક્યારે ક્ષણ વિરલ એવી અનુભવી ?
સ્ફુરંતી ઊંઝાણે અસર સહસા અદ્ભુત નવી:
વિચારો રેલીને પ્રણયરસ સર્વત્ર ઉભરે,
અને ન્હાતાં ન્હાતાં હૃદય હૃદયાર્લિંગન કરે !

બને ત્યારે આંખો મૃદુલ શિશુનાં સ્વપ્ન સમ, ને
જતી બાસે સ્વર્ગે સહજ શિરના સ્વલ્પ નમને !
ફરી પાછું હૈયું ક્ષણ અવરમાં વાસ વસતું,
અને અંધારાથી ચરણ સમગ્ર શીઘ્ર ખસતું !

મણિશંકર

૯૯

હૈયાનાં હેત

હૈયાનાં હેત વહેતી વાંસળી વાગી !
વાંસળી વાગી,

ને મહારી છાતડી જાગી:
દુનિયાના દંશ દેતી વાંસળી વાગી.

એતો ઘેરો દુહૌકાર,
મહારા ઉરતો આધાર.

મહારો ઊંડો ઊંડો જાણે જીવનલલકાર:
દુનિયાના દંશ દેતી વાંસળી વાગી;
વાંસળી વાગી,

ને મહારી છાતડી જાગી:
હૈયાનાં હેત વહેતી વાંસળી વાગી !

નહાનાલાલ

૧૦૦

માનસસર

અંતર ઉછળ્યું હો ! સહસા ધૈર્ય ગળ્યું હો !

ક્ષોભ થયો વૃત્તિમાં અતિશય, તરંગ જળખર ચાલે:

માનસસર માફે ઢોળાયું, ખૂબ ચલિત જલ હાલે:

સ્થાનક ન મળ્યું હો ! સહસાં

હાય ! વધે જલ, અદ્ય દિસે સ્થલ, છેવટ રે ! શું થાશે ?

નાબુક પાળ, પ્રચંડ ભરાવો: હા ! શી રીત સમાશે ?

જલબલ ન ચળ્યું હો ! સહસાં

આત્રે ઉઘ્ર ઉછાળા ઉપર, તોફાન ખરું જામે,

નહાનું સર, દેખાવ લયાનક ! શાથી સઘ વિરામે ?

પાછું ન વળ્યું હો ! સહસાં

રંગ ગયો બદલાઈ, ખરેખર નિર્મલતા પેણુ જાડી !

જલસેના ઉભરાવા માંડી, પાળો પેણુ ગદ્ય ખૂડી :

સ્થલા સાથ લળ્યું હો ! સહસાં

ઉપર થઈ ઢોળાય બધેથી મસ્ત ધોધવા દોડે:

જંગ ખરાબર થાતાં નિર્બલ પરિસીમાને તોડે:

આખર ન કેળ્યું હો ! સહસાં

મણિશંકર

૧૦૧

કવિતું એકાંત

પૃથ્વી

‘ રહે પડો શું એકલો ? ચલનીં વાડોની મૌજમાં,
 જમી, રમત ગાન ધૂમ મચશે જ ગપ્પાં તણીઃ
 ઉઠ્ એ ! નહિ શું આવ તું ? અરર કોણ તું જોહવો ?
 બળેલ ! દિલલહેજતો તુજ સરીખ માટે નહી. ’
 ગયા. વિષયકાટ એ દિલલહેજતો શું લહે ?
 ભરે પવન મસ્તકે, નહિ વિચારમિત્રો મજે.
 ભલે રમત એમની, મુજ કને મહા ખેલ શા !
 —અને ટિણ્ટિણી તણું મળતું શુષ્ક કો કંઠમાં
 મુણી વહન, ગાન એ ગણો, મને ધણું રાચતા,
 —ક્ષમા, સદય દેવિ, ધૃષ્ટ જનના જ અચાનકે !
 પધાર, નિજ લકતનું હૃદય ત્હારું સિંહાસન,
 મિલાવ ગુણ, પૂર સૂર, બહલાવ તુજ બાનોને,
 સુતે, ગ્રહો રહે પ્રસાદ તુજ ખાસો આ મોરલો,
 અને વિધુ સુધા થકી, ત્યમ ધરે કલાઓ બધી. ૧૪

બલવંતરાય

૧૦૨

સાથી ઓ મહારા

અંનની ગીત

રૂમઝુમ ઝરણાં સાથે નીકળ્યાં,
હસતાં નાદ કરતાં રસળ્યાં,
ડગલે ડગલે ઢળતાં આગળ,
સાથી ઓ મહારા !

૪

અંગ ધરા નત ઉત્તર કરતી,
પાછે પગ, ખોજો પાથરતી,
લળી લળી આકર્ષી ગઇ આગળ,
સાથી ઓ મહારા !

૮

હૃદય ગભીર વિશાલ થયાં ન્યાં,
દષ્ટિ તણો વિસ્તાર વધ્યો ત્યાં,
મૂલ વિમલતા ગઇ પણ રહ્યો ત્યાં
સાથી ઓ મહારા !

૧૨

તે પછી સંગમ પ્રકૃષ્ઠ કેવો !
ભાવિ કે સૃષ્ટિમ જેવો !
કે એ ઇશપ્રસાદ કેહેવો ?—

સાથી ઓ મહારા !

૧૬

અને હવે ?—ઉત્તર જિયરજે !
ગત જીવન થડિ તો હર ધરજે !
ભલે પછી ઇચ્છા અંતુસરજે,

સાથી ઓ મહારા !

૨૦

અળવંતરાય

૧૦૩

હૈયાસૂનાં

નિર્જન વનવગડે અલી વાદળી !

જેળ શાં ઢોળવાં અમથાં ?

રણે રગદોળવાં અમથાં ?

એવાં હૈયાસૂનાં સમીપ વિતક શાં ખોલવાં અમથાં ?

હૃદય શીદ ખોલવાં અમથાં ?

ચાતક જળવણુ ટળવળે, મેધ ચડ્યો ધનધોર;

ગર્જન કિંતુ જૂઠડાં; જગ એવું ય નહોર:

છીછરા સરવરને શીદ મલિન જળે અંધોળવાં અમથાં ?

જવાહીર અખોળવાં અમથાં ?

એવાં હૈયાસૂનાં સમીપ વિતક શાં ખોલવાં અમથાં ?

હૃદય શીદ ખોલવાં અમથાં ?

સુગન્ધમિઠ્ઠા લિમ્બડા, રસમાં કડવા ઝેર;

મુખ મિઠ્ઠાંના મોહ શા, જો નહિ મનના મેળ ?

ગરજુ જગવડે વણુ પાત્ર પ્રણય શો ઢોળવો અમથો ?

ઉરેઉર જોડવાં અમથાં ?

ઉજ્જડ મરુભૂમિમાં રસિક હૃદય શાં ખોલવાં અમથાં ?

જીવન શીદ રોળવાં અમથાં ?

મોહભીના સંસારમાં, જૂઠા મૃગજળ ધાટ;

મોંઘી સફરો સ્નેહની, આઘી ઉરની વાટ:

વિજન કો વાડીને એકાન્ત પુલો ! શાં ફેરવાં અમથાં ?

દરદ દિલ વહોરવાં અમથાં ?

કહો કયાં મળશે વહાલો કાન્ત ? સ્વજનના સ્નેહનીય કથા ?

અવરની મારે છે શો તથા ?

-નિર્જન

કે. હ. શેઠ

૧૦૪

ભણકારા.

જ (મદકાન્તા)

આથે ઊભાં તટધુમસ જેમાં દુમો નોંદ સેવે,
 વૈર્યે સ્વપ્ને મૃદુ મલકતાં શન્તિ રેવા સુહાવે;
 ઊઝાં નીઝાં સ્તનધડકમાં હાલતાં સુષ્પ વારિ,
 તેમાં ધીમે તલ સમ પડે ઊપડે નાવ મહારી.
 માથે, બાણે નિજ નિરખતાં નૃપ કાન્તિ કદાપિ
 જાગે સૃષ્ટિ, કુસુમવસને તેથી જ્યોત્સ્ના લપાતી;
 ને ખીડેલાં કમલ મહોં બન્ધાઇ મૌઢ્ય-થેલો,
 ડાલે લોટે અલિ મૃદુ પદે, વાય આ વાયુ તેવો.

ત્યાં સૂતેલો લવું નવલ અર્ધા અનાયાસજન્દ,
 કે ડાલન્તી ગતિપર સજાં ખીનના તાર મન્દ;
 તેમાં ક્યાંથી—રજનિ—ઉરથી, નર્મદા—નીરમાંથી,
સ્વર્ગગાની રજતરજ કે વાદળી કેનમાંથી:—
 પુષ્પે પાને વિમલ હિમમોતી સરે તેમ છાની,—
 આની મીઠી ઉર ભોંજવતી નીતરે શી, સેહેની?

બલવંતરાય

૧૦૫

સહીયરને

ચાલોને સહીયર હસતાં રમતાં, જળ ભરવાને જઈએ રે
 શીતળ નિર્મળ નીર નદીનાં છોળે ઝીલી સુખી થઈએ રે—ચાલોને
 તટ તરુવર ઝૂકી રહ્યું ડાળો ઝોલાં ખાય,
 તે પર પંખી જોડલું ચાંચ ભરીને ન્હાય;
 પ્રેમે મસ્ત બનીને રમતું, તેને વધામણાં દઈએ રે—ચાલોને
 આછી દહેરો પવનની, આછા નદી તરંગ,
 આછાં વસ્ત્ર સખી તણાં, આછું જોબન અંગ;
 આછાં રણાં સિમત છાધ મુખે, સખી તેને વધામણાં દઈએ રે—ચાલોને
 મૂળશંકર

૧૦૬

સખીને આમંત્રણ

ચાલો ને સહિયર ! ઉન્નત જવનજલ ઝીલવાને જઈએ રે !
 પુણ્ય સલિલ અવગાહનથી, સખી ! અંતર પાવન થઈએ રે !
 ચાલો ને, સહિયર
 પ્રભુના ગિરિથી અવતરે શાંત સદાશિવ નીરઃ
 શમવે મનુકુલતાપને છાયા તરુવર, તીર !
 શીતલ સૌમ્ય સુધારસ, સુંદરી ! રેલી રહ્યો જઈ લઈએ રે !
 ચાલો ને, સહિયર
 સ્ફટિક વિશદ વરસી રહ્યા સુરસરિતાના ઘોઘઃ
 લલિત કરી કલાંતાત્મને પ્રેરે પ્રાણુ પ્રબોધ !
 સાડી સળે, સખી ! સ્નેહસુરંગીઃ વારિ પરસ્પર દઈએ રે !
 ચાલો ને, સહિયર ! ઉન્નત જવનજલ ઝીલવાને જઈએ રે !

મણિશંકર

૧૦૭

ફૂલડાંકટોરી

અન્દ્રીએ અમૃત મોકલ્યાં, રે ખહેન !

ફૂલડાંકટોરી ગૂંથી લાવ,

જગમાલણી રે ખહેન !

અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલું, રે ખહેન !

અંજલિમાં ચાર-ચાર ચારણી, રે ખહેન !

અંજલિએ છંદણાંના ડાઘ:

જગમાલણી રે ખહેન !

અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલું, રે ખહેન !

ઝીલું નહીં તો ઝરી જતું, રે ખહેન !

ઝીલું તો ઝરે દશ ધાર:

જગમાલણી રે ખહેન !

અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલું, રે ખહેન !

ફૂલડાંમાં દેવની હથેળીઓ, રે ખહેન !

દેવની કટોરી ગૂંથી લાવ:

જગમાલણી રે ખહેન !

અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલું રે ખહેન !

નહાનાલાલ

૧૦૮

યુગ મુખારક

(૫૬)

શકુનનું સખરસ લ્યો, હારે કોઇ સખરસ લ્યો ! ધ્રુવ.

મંગલ દિન મંગલ ઘડી મંગલ અરુણ સોહાય,
મંગલ કુદરતથી વહી મંગલોર્મિ છલકાય;

એથી મુજ અખેપાત્ર ઉભરાય. શં ૩

‘ દિન પલટયો પલટી ઘડી પલટી હત્ય કમાન; ’

કલિ-રજની-અંધ્યા તણા વિષાદનું એ ગાન,

પરન્તુ આતો ઉગતો લાણુ. શં ૬

કલિ-જડતા-વિષ ઊતરે, રકુરે પ્રાણુ શય માંદ્ય,

રજની ત્રણ વીતી ગમ્, રક્ત સજ્જવન થાય;

ફરીથી ઓપે પૌરુષ કાય. શં ૯

તિમિર તણાં પડ ઊપડે, ફેરે અનિલ ઉમંગ,

ગગન દીસે વિકસે ધ્વજો આશા ઝળકિત અંગ;

લાવિના પૂરી વિધ વિધ રંગ. શં ૧૨

જલ તૃણ તરુ ખગ વાદળો અનલિધુમટ અવકાશ,

પાય પીએ સવિતા તણા રસ જીવન પ્રકાશ;

માનવી ઉઠે ધરી ઉદ્ધાસ. શં ૧૫

દિન પલટયો પલટી ઘડી પલટી હત્ય કમાન,

ઘડપણુ જઈ જોખન ચૂડે રંગે રંગે મસ્તાન;

ઝડપનું જોખન કાર્ય મહાન. શં ૧૮

જોખનભરી નરજાતિઓ ઉન્નતિપથ ઉજળન્ત,

શુદ્ધિ હૃદય ચારિત્ર્યના વિજયફેન ફરકન્ત;

ધ્રુવવતી હર્ષ ગભીર મહન્તં શ. ૨૧

અસલ કુલવત આપણું એ જોખન, એ પન્થ,
રાજયોગ એ, આર્યહોત્ર એ, કરી કરો છવન્ત;

નવો મંગલ યુગ વર્તાવન્ત. ૧૦ ૨૪

બલવંતરાય

卐

૧૦૯

રણતો ધીરાનું

(૫૬)

રણ તો ધીરાનું ધીરાનું, નહિ ઉતાવળા કાયરનું. ટેક.
ધીર વીર જે હોય તેજ ખુબ, સંકટ સામે થાયે;
ખડાડ પડે રણમાં રેહ જિભો, લેશ નહિ ગભરાયે. રણ તો ૦ ૧
ધીર વીર કા પ્રસંગ શોધે, રહેવા કષ્ટો ભારે;
જાણિ જોધને આક્રત હોરે, રાછ ધા લે ત્હારે. રણ તો ૦ ૨
થતે બાવેરાં ઉતાવળારે, હાર થાય છે મ્હોટી;
વિના કારણે ધાત થાય ને, જાય કનેથી લોટી. રણ તો ૦ ૩
કાયર થઈને ન્હાસી જતાં, અધવચ મૃત્યુ ઝાલે;
એ મરવાના ક રણમાં કતો ના મરવું ભાલે. રણ તો ૦ ૪
ડાહો તે દેશાવર વેહે, જ્ઞાની બહુ અથડાયે;
ધીરવીરના પગ સંકટમાં, કદી નહીં લથડાયે. રણ તો ૦ ૫
ધાર્યું મેળવે વા ટકિ રહે, વા તે મૃત્યુ પામે;
ત્રણેથી તેને બહુ જસ છે, શત્રૂ ધન્ય કહે સાંમે. રણ તો ૦ ૬
પ્રપંચ રણમાં બહુ સપડાવે, મોટા ત્રણે તાપો;
શર વીર જન કજો વજેથી, મારે તે પર છાપો. રણ તો ૦ ૭

ભણી વધારો જોસ્સા સહુ જન, પણ કળજમાં રાખો;
 પહેલે એ જીતી જાણો તો, શત્રુ નીચે નાખો. રણુ તો ૦ ૮
 જાણિ જોઈ ના મંકટ હોરો, મંકટમાં ના ખેંચો;
 કહે નર્મદ સહુ ધીરવીર ચંદ્ર, જસ લઈ જુગજુગ જીવો. રણુ તો ૦ ૯

નર્મદાશંકર

• ૧૧૦

શુકનની ઘડીઓ

ધર્મના વીર ! ઓ આર્યપુત ! ઉઠજો !
 સુભટના શુકનની વાગી ઘડીઓ:
 ઉત્તરાયણ થયા, ઉત્તરે રવિ વળ્યા,
 ભાનુના ભર્ગની વરસી ઝડીઓ. ૧

મૃત્યુને ખાળતા, શાન્તિને ખોધતા,
 ભીષ્મ પોઢ્યા હતા યુદ્ધઘાટે;
 મૃત્યુને પરહરી, શાન્તિભાયાં ભરી,
 શર ! ત્યમ સંચરો યુદ્ધવાટે. ૨

સિંહના બાલ્યથી ખેલતો—ગેલતો,
 એ ભરતગોત્રનાં ગોત્રજો છો:
 સિંહને શસ્ત્ર શાં ? વીરને મૃત્યુ શાં ?
 મૃત્યુનાં અમૃતને ઝોળખો છો. ૩

શાન્ત છો, દાન્ત છો, ધીર છો, વીર છો;
 સુભટ, છો સજ્જ નિઃશસ્ત્રતાથી:
 ધર્મધ્વજ તમ ખડા, શસ્ત્ર સ્થામાં વડાં:
 શ્રી હરિ સત્યના સમરસાથી. ૪

નહાનાલાલ

૧૧૧

ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના

તારાં પોતીકાં જનો છોડી જશે
તેથી કાંઈ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના.

તારી આશાલતા પડશે તૂટી;
ફળ ભલે ઉતરશે ના:—
તેથી કાંઈ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના.

મધ રસ્તે અંધારું થાશે
તેથી તું શું અટકી જશે ?
ઓ તું ફરી ફરી ચેતાવજે દીવો,
ખેરને દીવો ચેતશે ના,—
તેથી કાંઈ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના.

શુભ્રી તારી મુખની વાણી,
વીંટળાશે વનવનનાં પ્રાણી,
તો ય કદી તારા ધરના ધરમાં,
પત્થરો પીગળશે ના,—
તેથી કાંઈ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના.

બાર કદિ દીધેલાં મળશે,
તેથી શું તું પાછો વળશે ?
તારે વારે વારે ઠેલવાં પડશે
ખેર પછી તે હલશે ના,—
તેથી કાંઈ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના.

મહાદેવ દેસાઈ

૧૧૨

કર્તવ્ય

(શિખરિણિ)

૧

અહા ! ઉંચે ઉંચે ધવલગિરિને શૃંગ ચડવું !
 મૂંઝી વૃક્ષો, કુંજો, હરિણ મૃગ, ને પાર પાડવું !
 જડિમા લાગે ત્યાં રુધિર લગ્નો, તોચે ઉપડવું !
 મહા શક્તિ મંગે ધવલગિરિની પાર ઉડવું !

૨

અહા એવે રંગે, બહુ બહુ પડ્યા વીર રણમાં,
 અહા એ એકાન્તે, સુજન જગ જીત્યા સ્મરણમાં;
 ગયા બહેતા ગાતા રસિક રસ સિન્ધુ ઝરણમાં,
 અહા એની મૂર્તિ પ્રકટ નિરખાતી મરણમાં;

૩

અરે ! મૃત્યુ ! ભીતિ ! જગત કુટિલાઈ ! તિમિર આ !
 કહું શા શબ્દોથી ? નરક નગરી-સ્થામ શખલા !
 પડ્યો ક્યાંથી જંતુ ! ધવલગિરિની પારથો પડ્યો !
 ન મૃત્યુ ભેટી તું ધવલગિરિની પાર ઉપડ્યો !

૪

બધું અર્પી સોંપી મરણ શરણે પાર પડવું;
 ડરી શંકા પામી, મરણ સુણતાં રોજ રડવું;
 ચઢી રે'વું ઉંચે—નરકનગરીમાં રખડવું;
 કશું એવું તારૂં ક્ષણિક અવળું જીવિત હવું !

૫

પૂછું આત્માને, વા વિનવું પરમાત્મા કરગરી,
 વિચારું સુદ્ધિથી, લજન ગજવું વા રસ ભરી,

વહું વેદાન્તોને, તદ્દપિ અવળીને સવળો આ,
ક્ષણે કાળા ધોળા ! અધમ ઉચી ! શી જીવિત દશા !

૬

ઉઠી એ બ્રાન્તિ ત્યાં ચમક ચમકી શબ્દ ઉરથી,
રમે કાળા ધોળા અધિક અધિક તાલ સુરથી,
ન વાંધો ના સાંધો નવોન નવલે બેઠો પૂરથી,
સદા સાથે પૂરે અમિત રસ રેખા મુકુરથી.

૭

ટકી રે' ત્યાં જંતુ, ઉથલો પડજે વા પલકમાં,
ભર્યું કદલોલોથી હૃદય વહો વંઠે ખલકમાં,
ભજે મૃત્યુ, ભીતિ, વિપય રસ રામા અલકમાં
ઉચે નીચે સાંચી પકડ અખિલાઈ અલખમાં.

૮

ત્યજ નાની નાની કૃપણ જનની નાની નકલો,
ઉધી આઠી દૂંકી અવનવો અહંકાર અકલો,
ભલે કાળો-ધોળો, પલક બહુકૃપી ન નવલો,
સદા આપી ખર્ચો હૃદયરસ રે'જે અવિકલો.

૯

કરી દષ્ટિ ઉચે ચરણ ધરડાં કીચડ વિષે,
કહો શોધે સાચી અકથ અખિલાઈ જડ વિષે,
મહા જંગે, રંગે, અખૂટ રસ છે ઉજ્જડ વિષે,
ત્યજ ભાવિ ભૂત પ્રકટ રમ એ સાંકડં વિષે.

૧૦

મહા સિંધુ પૂર્યો અસિમ રસ રંગે નવનવે !
તહો બિંદુ બિંદુ અકથ અખિલાઈ અનુભવે,
ન થંભે ના ચાલે, ન ચુપ વિહરે વા નવ લવે;
રમે જ્યાં ના ત્યાં તે હૃદય રસ પૂરે ન સુકવે

૧૧૩

દુઃખસુખ

દુઃખસુખ આવે રે તે રહેજો !

માજના ચરણ કમલમાં રહેજો !

દુઃસુખ આવે રે તે રહેજો !

સુખડાં તરતાં રે રૂડાં છે :

દુઃખડાં પાછળ રે ઊડાં છે :

માજના ઊંડારૂડા સન્દેશ

દુઃખસુખ આવે રે તે રહેજો !

સુખડાંની શોભા રે સુલભ છે :

દુઃખડાંના હેતુ રે ગહન છે :

માજના ગહનસુલભ આદેશ

દુઃખસુખ આવે રે તે રહેજો.

મા ! તુજ પ્રેમલ રે રચના છે :

મા ! તુજ સદૃશ્ય રે ધટના છે :

મા ! તુજ સદૃશ્ય પ્રેમલ નિવેશ

દુઃખસુખ આવે રે તે રહેથું :

મા ! તુજ ચરણકમલમાં રહેથું

દુઃખસુખ આવે તે મા ! રહેથું.

નહાનાલાલ

૧૧૪

આપની યાદી

- ન્યાં ન્યાં નઝર મહારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની;
 આંસુ મહીં એ આંખથી યાદી ઝરે છે આપની ! ૧
 માથકોના ગાલની લાલી મહીં લાલી અને
 ન્યાં ન્યાં ચમન ન્યાં ન્યાં શુલો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની ! ૨
 જોઉં અહીં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર,
 તેની ઉપર ચાલી રહી નાભુક સવારી આપની ! ૩
 તારા ઉપર તારા તણાં ખૂમી રહ્યાં જે ખૂમખાં,
 તે યાદ આપે આંખને ગેબી કચેરી આપની ! ૪
 આ ખૂનને ચરખે અને રાતે હમારી ગોદમાં,
 આ દમબદમ ખોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની ! ૫
 આકાશથી વર્ષાવતા છે ખંજરો દુશ્મન બધા;
 યાદી બનીને ઢાલ ખેંચાઈ રહી છે આપની ! ૬
 દેખી ખૂરાઈ ના ઉડે હું, શી ફિકર છે પાપની ?
 ઘોવા ખૂરાઈને બધે ગંગા વહે છે આપની ! ૭
 થાકું સિતમથી હોય ન્યાં ના કોઈ ક્યાંએ આશના:
 તાજ બની ત્યાં ત્યાં ચડે પેલી શરાબી આપની ! ૮
 ન્યાં ન્યાં મિલાવે હાથ ચારો ત્યાં મિલાવી હાથને,
 અહેશાનમાં દિલ ખૂકતું, રહેમત ખડી ત્યાં આપની ! ૯
 પ્યાં તજને પ્યાર કોઈ આદરે છેલ્લી સદર;
 ઘોવાઈ યાદી ત્યાં રડાવે છે જૂદાઈ આપની ! ૧૦
 રોલું ન કાં એ રાહમાં બાકી રહીને એકલો ?
 આશકોના રાહની જે રાહદારી આપની ! ૧૧

જૂનું નવું જાણું અને રોઠું હસું તે તે બધું
જૂની નવી ના કાંઈ તાજ એક યાદી આપની ! ૧૨

ભૂલી જવાતી છો બધી લાખો કિતાબો સામટી,
જોયું ન જોયું છો બને જો એક યાદી આપની ! ૧૩

કિસ્મત કરાવે ભૂલ તે ભૂલો કરી નાખું બધી;
છે આખરે તો એકલી ને એજ યાદી આપની ! ૧૪

કલાપી

૧૧૫

જગતની જાણવી

ધૂમે ધૂમે ને ઘેલી વહે,
તે કાંઈ જોતી અખંડ ને અનન્ત રે !
જાણવી જગતની ધૂમે રે. ૧

પાણી ભર્યા છે પુણ્યનાં,
તે મંહી જીલે સુહાગિયાં સન્ત રે !
જાણવી જગતની ધૂમે રે ૨

સગર કુમારોને તારિયા,
તે એમ તારશે માનવજાત રે !
જાણવી જગતની ધૂમે રે ૩

અહાંડે ભર્યા અહાનાં અમી,
સાધો ! માણુજો મહીં દિનરાત રે !
જાણવી જગતની ધૂમે રે ! ૪

નહાનાલાલ

૧૧૬

રાસ

(અષ્ટપદી)

જલ જલ અકલિત સકલ દિશા મહીં, જ્યોતિ-અંડ લસિયું ત્યાં,
જલજનની ધરી હેત પોપતી અંડમયી જ બની ત્યાં;
અંડથી સૂર્ય અનન્ત પ્રકટિયા, ગ્રહો સૂર્ય સૂર્ય ત્યાં;
ગ્રહ-ગ્રહપતિ મય લોક વિશે એ અંડ મોક્ષ પામે ત્યાં;
જલ-અંડ તણો વળી અંડ-લોકનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ-પંડપતિનો એ. ૬

જડ જડ અકલિત સકલ દિશા મહીં, જીવ-ખીજ સ્ફુરિયું ત્યાં,
જડજનની ધરી હેત પોપતી, ખીજમયી જ બની ત્યાં;
ખીજ થકી તરુ પ્રાણીયોનિઓ ઉચ્ચ ઉચ્ચ પ્રકટે ત્યાં,
પ્રાણીપતિ નર પ્રાણનાથમાં ખીજ મોક્ષ પામે ત્યાં;
જડ-ખીજ ખીજ-તરુ-પ્રાણી-મનુજનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનન્તજ પંડ-પંડપતિનો એ. ૧૨

તન-તમ અકલિત સકલ દિશા મહીં અહં-જ્યોતિ ઝળકી ત્યાં,
તનજનની ધરી હેત પોપતી. અહંમયી જ બની ત્યાં;
અહંકારી શિશુ યુવક બને એ, કામ વીર્ય પ્રસરે ત્યાં,
યુવક-બાલગણુ-પોષક વૃદ્ધે અહં સમી વિરમે ત્યાં;
શિશુયુવક તણો વળી યુવકવૃદ્ધનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ-પંડપતિનો એ. ૧૮

સેવાધર્મે દેહ ધરી નિજ નિયમન પકવ બનાવે,
અર્થકામી વિષયો છૂતવા વિશ શાસ્ત્ર શક્તિ વિકસાવે;
સત્તાધર નિર્બલપાલક નિજ ક્ષાત્રકેતુ ફરકાવે,
નીતિધર્મ-ઘૃતિ સ્થિર શુચિ કારક ઉદ્ધારક પ્રકટાવે:

પગ-ઉદર તણો વળી પ્રાણુ-જ્ઞાનનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનંત જ પંડ-પંડપતિનો એ. ૨૪

ગાયત્રીસુત વેદગર્ભ નિજ અંતરમાં પ્રકટાવે,
એક પછી બહુ થવા કામના ઉપર રતિ વિલસાવે;
બીજ-ગૃહેથી કુટે નવાં ગૃહ કે ગૃહરતિ અળસાવે,
મમ-પર સમ કરી જગકુટુમ્બની મોક્ષવિભૂતિ લગાવે:
અંકુરકુલ ફલબીજ ઉન્નતિનો એ

રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ-પંડપતિનો એ. ૩૦

કુટુમ્બ કબીલા ભમતાં સ્થિર થઈ વધી ગ્રામ ઉપજાવે,
ગ્રામ ગ્રામ લડી જુડી હુણી મળી ભળી જનપદો પ્રસરાવે;
જનપદો વળી જનપદો સહ રાષ્ટ્રમંથ વર્તાવે,
રાષ્ટ્રભેદ લય અખિલ જગતના રામરાષ્ટ્રમાં પાવે:
નર-નૃસાથનો નય-સ્વતંત્રતાનો એ

રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ-પંડપતિનો એ. ૩૬

રસ રસ અકલિત સકલ દિશા મહીં અમિત ચક્ર ભમતાં ત્યાં,
ચક્ર ચક્ર મળતાં અથડાતાં રતિ-વિરતિ ધરતાં ત્યાં;
રસતૃષ્ણા રસભોગ પકવતાં અનુભવ જ્યોતિ સ્ફુરે ત્યાં,
ચક્રપાણનાં પડ પછી પડ ગાળંતી જ્યોતિ જુહડે ત્યાં:

સ્થૂલ-સૂક્ષ્મનો મમતા-સમતાનો એ

રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ સ્વયં પંડપતિનો એ. ૪૨

બલવંતરાય

૧૧૭

ત્રેમરસ

પ્રભુ ત્રેમરસ ભર્યો નભોન્નત, નીતરે નીતરે નીરઃ

સન્તજી ! નીતરે નીતરે નીર,

દયા દેવદગ સાગર ઉછળે, નીતરે નીતરે નીરઃ

સન્તજી ! નીતરે નીતરે નીર.

પ્રભુ ૧

પિતા પાથરે અમર આશપટ, નીતરે નીતરે નીરઃ

સન્તજી ! નીતરે નીતરે નીર.

પ્રભુ ૨

અખંડ ઓળનો દિનકર દીપે, નીતરે નીતરે નીરઃ

સન્તજી ! નીતરે નીતરે નીર.

પ્રભુ ૩

સિંચી સુખ બીજ હૈયું હીંચાવે, પાપ અમીરસક્ષીરઃ

સન્તજી ! નીતરે નીતરે નીર.

પ્રભુ ૪

નદીઓ નાચે, સાગર ડાલે, સૃષ્ટિ સમાધિ સ્થિરઃ

સન્તજી ! નીતરે નીતરે નીર.

પ્રભુ ૫

મૂળજી દુર્લભજી વેદ

ॐ

૧૧૮

પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક

પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક !

રૂપું ધન, ધન સોનું,

હો અબધૂત ! હીરા મોતી ઝવેર,

હો અબધૂત ! હીરા મોતી ઝવેર;

સત્તા ધન, ધન જોળન ચળ મહુ;

અચળ ઘસતી લહેર;

પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો, લોક !

નહી સૂરજ, નહી ચન્દ્ર,
 હો અબધૂત ! નહી વીજળીચમકાર,
 હો અબધૂત ! નહી વીજળીચમકાર;
 અગમનિગમની યે પાર, અપાર એ
 બ્રહ્મ તણા ભંડાર;
 પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક !

દૂર થકી પણ દૂર;
 હો અબધૂત ! પ્રાણ થકી પણ પાસ,
 હો અબધૂત ! પ્રાણ થકી પણ પાસ;
 હો તપે કે આથમતાં યે,
 એ ધન છે અવિનાશ,
 પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક !

નહાનાલાલ

૧૧૬

જિગરનો યાર

ગણધ

જિગરનો યાર જૂદો તો, બધો સંસાર જૂદો છે;
 બધા સંસારથી એ યાર, એદરકાર જૂદો છે. જિ० ૧
 અરે શું બાણુશે લજ્જત, પવિત્રીમાં પડી રહેતાં;
 પ્રિયાની પ્યાલીની મસ્તી, તણો કેંઈ બહાર જૂદો છે. જિ० ૨
 ગણું ના રાવ રાયાને, ગણું ના આખિ દુનિયાને;
 પરંતુ જાન આ પર પ્યારિનો, અખત્યાર જૂદો છે. જિ० ૩
 હજારો બોધ મંદિરો, મહીં નિત્યે લલે થાજો;
 અમો મસ્તાનના હિસ્તાદનો, દરબાર જૂદો છે. જિ० ૪

નથી તુજ બાપ માર્યો મેં, અરે મુખી કહાં નિંદે;
 સમજ રે ! બેસમજ કે, પ્રેમીનો આચાર જૂદો છે. જિં ૫
 બધા પરકાર તોફાને, થઈ ચંચલ ચુકે નીશાન;
 અમારા ચિત્તનો ચાર, અચલ પરકાર જૂદો છે. જિં ૬
 લિધો જે પંથ તે હું કેમ, ત્યાગું છો ભર્યો દુઃખે;
 પ્રિયાનો માહરી ગરદન, ઉપર આભાર જૂદો છે. જિં ૭
 ઘડીભર બેશ ખતલાવું, શીખાવું પ્રેમનો જાદુ,
 અમો જાદુગરોનો ચાર, જે બાઝાર જૂદો છે. જિં ૮
 શિખે જે પ્રેમ પૂરો તો જ, અચળ અભેદ પામે તું;
 નથી ત્યાં પ્રેમ ન્યાં છે ભેદ, એ વ્યવહાર જૂદો છે. જિં ૯
 થશે શ્રીમંત ઈંદ્રાદી થકી, મુજ પંથ પર જાશે,
 અરે ! એ કીમીયાનો ચાર, જે કંઈ ખહાર જૂદો છે. જિં ૧૦
 કહું શું મોતીમાળા હું ? અનૂપમ મારી પ્યારીએ,
 ક્યો નક્ષત્રનો મારે ગળે, શણગાર જૂદો છે. જિં ૧૧
 ભલે ! છો માહરા પંથે, બધાએ દુઃખને દેખે;
 મને તો સૂખસાગર, લહેરિનો કંઈ ખહાર જૂદો છે. જિં ૧૨
 થયો જે પ્રેમમાં પૂરો, થયો છે મુક્ત સર્વેથી;
 મહા મસ્તાન જ્ઞાનીના, મગજમાં તાર જૂદો છે. જિં ૧૩
 નજર મારી પ્રિયા વીના, ન દેખે કંઈ જગત આખે;
 બીજાના બંધકારી પ્રેમનો, તો જાર જૂદો છે. જિં ૧૪
 ગુરુ—આદેશ છે અમને, અવળ પંથે પળ્યા જઈએ,
 દુનિયાથી પછી આ બાલ, બેદરકાર જૂદો છે. જિં ૧૫

બાલશંકર

૧૨૦

અંતિમ પ્રાર્થના*

જિયાં પાણી મને આ સતાવે, પિતા !
 પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી હ્યો !
 કેંક નારકી દશ્ય બતાવે, પિતા !
 મને પાતકીને દયાથી તારી હ્યો !
 મારી હોડી ખરાબામાં તૂટી ગઇઃ
 મારી નેડી હા ! માયા તે લૂંટી ગઇઃ
 મારી હિંમત છેક જ ખૂટી ગઇઃ
 પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી હ્યો !
 મારાં પાપ તણે અરે ! પાર નથીઃ
 મારા અન્તરમાં કશે સાર નથીઃ
 ભવસાગરે અન્ય આધાર નથીઃ
 પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી હ્યો !

મણિશંકર

૧૨૧

મૃત્યુ લેખ

(ખેત)

ફરજ નો અદા મેં કીધી હો, ખુદા !
 ગરજ બીજી શી ? એક ફાટી ચદર,
 ન ઉપકાર કોના, ન કદી અદા,
 મજે ચાર ગજની નો સાદી કબર,

૧

* ૧૯૨૩ માં શ્રીનગરમાં લખેલી આ મણિશંકરની છેલ્લી કવિતા છે.

નનામી, દૂપી, કાષ્ઠ બિયાબાનમાં,
કે પરવતની ઢળતી તળેટી ઉપર;
ગમે કાતરે, તુજ ખુદ માનમાં,
કેકત બે જ બોલો ઈલાહી શુકર.

મલબારી

૧૧૨

રસિકડાં નવ કરશે કાષ્ઠ શોક

(૫૬)

નવ કરશે કાષ્ઠ શોક, -રસિકડાં, નવ કરશે કાષ્ઠ શોક-ટેક.
યથાશક્તિ રસપાન કરાવ્યું, સેવા કીધી બનતી. રસિકડાં ૦ ૧
પ્રેમીઅંશને રુદન આવશે, શકે હરખાશે મનથી. રસિકડાં ૦ ૨
મર્મ ન સમજે બકે શંખશક, વાંકું લણે બહુ પાણીથી. રસિકડાં ૦ ૩
એક પીડમાં બીજી રહીડથી, જળશે જીવ અગનથી. રસિકડાં ૦ ૪
એક દુખિયો થયો સુખિયો, સમજે દુટયો રણથી. રસિકડાં ૦ ૫
મુંઝો દુઃખે તમે પણ વળિ મરશો, મુક્ત થશે જગતમથી. રસિકડાં ૦ ૬
હરિકૃપાથી મમ લેખચિત્રથી, જીવતો છર્જા હું દમથી. રસિકડાં ૦ ૭
વીર સત્યને રસિક ટેકિપણું, અરિ પણ ગાશે દિલથી. રસિકડાં ૦ ૮
જીદાઈ દુઃખ તે નધિજ જવાનું, જાયે માત્ર મરણથી. રસિકડાં ૦ ૯
મરણ પ્રેમિને ખચિત મોકું છે, દુઃખ વધેજ રુદનથી. રસિકડાં ૦ ૧૦
જગતનીમ છે જનન મરણનો, દલ રહેજે હીમતથી. રસિકડાં ૦ ૧૧
મને વિસારી રામ સમરજે, સુખી થશે તે લતથી. રસિકડાં ૦ ૧૨

નમદારાંકર

૧૨૩

ચોટી

૫૬.

દુનિયા આ છે કાની, અરેરે ! દુનિયા આ છે કાની. ધ્રુવ,
નાળુકે ચંચળ મધુરી બાળા, હેત પૂતળી રમતી,
ધરનું સિમત, ઉરકેરી ત્હાડકે, સદા ય સૌને નમતી,
—અરેરે ! દુ૦ ૨

લાડ વિશે ઉછરી, પણ જન્મી સૂક્ષ્મ જ ભોગી આપે,
વિદ્યાકણથી જ્ઞાન નિર્મળું લણિયું મતિપ્રતાપે,
—અરેરે ! દુ૦ ૪

કુટડી કાયા, મોહન કીકી, અદ્ય બોલ મૃદુ કેવા !
પરપીડા પેખી પોતાની,—પૂર્વ જન્મના હેવા !
—અરેરે ! દુ૦ ૬

‘મ્હાલીને શું ?’ ‘જીવીને શું ?’ ‘લાવિ ચિન્તવન શાને ?’
‘સહન-હસન એકાક્ષર નહિ શું ?’ એ જ બોલતી તાને,
—અરેરે ! દુ૦ ૮

પાકે વહેલું ખરે જ પહેલું—અરરર કુદરત-ધારો—
હું જેવા અદકચરા કરો કેમે ના’વે આરો,
અરેરે ! દુ૦ ૧૦

બલવંતરાય

૧૨૪

શ્રાવણી અમાસ

એક વેળા રાત્રિ પડતી હતી,
અને મહારાં નયનોમાં નિદ્રા ઘેરાતી.
અન્તે નયન ફરક્યું, ને પ્રવૃત્તિ પ્રજ્વળી:
હું ઉઠ્યો, અને રાત્રિના તટ ઉપર ઉભો.

સધળે નીરવ શમશમાકાર હતું; ૫
પણ મહારે અન્તરે અનામી ઓઘ કંપક ગર્જતા.

હું ઉભો હતો:
રાત્રિનાં જલ જોતો—ન જોતો,
અચેત શો સચેત હું
જડતાને કાઠે ચેતન જડવત્ ઉભો હતો. ૧૦

મધ્યરાત્રિ હૃદયના ભેદ ખોલતી:
શૂન્યમુખ ચિદાકાશ, મહાકાળની ગુફા સમું,
નિરવધિ, વિભુ, વિરાટ શું, વિસ્તરતું.
કાલરાત્રિના કિનારા ઉપર
સહોદર મંગે હું ઉભો હતો. ૧૫

આકાશમાંથી તારા વાળી લીધા હતા,
મહારે એ પ્રભુતેજનાં દર્શન ન થતાં;
બહાર તેમ જ અન્તરમાં નિસ્તેજ હતું;
અન્ધકાર સ્યામળ જ્યષ્ઠજ ફરકાવતો.
ધનદળ તહેના ઘટાટોપમાં નર્તતું. ૨૦,
પૃથ્વીના પ્રાણમાં જડેલી તહેમની છાયાઓ શી
કાળજીકાળી ડોલન્ત પર્વતાવલિ
દૃષ્ટિ બાંધી પડી હતી.

૧૨૩

ચોટી

૫૬.

દુનિયા આ છે ક્ષાની, અરેરે ! દુનિયા આ છે ક્ષાની. ધ્રુવ,
નાળુક ચંચળ મધુરી બાળા, હેત પૂતળી રમતી,
ધરનું સ્મિત, ઉરકેરી તહાડક, સદા ય સૌને નમતી,
—અરેરે ! દુ૦ ૨

લાડ વિશે ઉછરી, પણ જન્મી સૂક્ષ્મ જ ભોગી આપે,
વિદ્યાકણ્થી જ્ઞાન નિર્ભળું લણિયું મતિપ્રતાપે,
—અરેરે ! દુ૦ ૪

કુટડી કાયા, મોહન કીકી, અદ્વ્ય બોલ મૃદુ કેવા !
પરપીડા પેખી પોતાની,—પૂર્વ જન્મના હેવા !
—અરેરે ! દુ૦ ૬

‘મ્હાલીને શું ?’ ‘બીવીને શું ?’ ‘ભાવિ ચિન્તવન શાને ?’
‘સહન-હસન એકાક્ષર નહિ શું ?’ એ જ બોલતી તાને,
—અરેરે ! દુ૦ ૮

પાકે બહેલું ખરે જ પહેલું—અરરર કુદરત-ધારે—
હું જેવા અદકચરા કરે કેમે ના’વે આરો,
અરેરે ! દુ૦ ૧૦

બલવંતરાય

૧૨૪

શ્રાવણી અમાસ

એક વેળા રાત્રિ પડતી હતી,
અને મહારાં નયનોમાં નિદ્રા ઘેરાતી.
અન્તે નયન ફરક્યું, ને પ્રવૃત્તિ પ્રજ્વળી:
હું ઉઠ્યો, અને રોત્રિના તટ ઉપર ઉભો.

સઘળે નીરવ શમશમાકાર હતું; ૫
પણ મહારે અન્તરે અનામી ઓઘ કંપક ગર્જતા.
હું ઉભો હતો:

રાત્રિનાં જલ જોતો—ન જોતો,
અચેત શો સચેત હું
જડતાને કાઠે ચેતન જડવત્ ઉભો હતો. ૧૦

મધ્યરાત્રિ હૃદયના ભેદ ખોલતી:
શૂન્યમુખ ત્રિદાકાશ, મહાકાળની ગુફા સમું,
નિરવધિ, વિભુ, વિરાટ શું, વિસ્તરતું.
કાલરાત્રિના કિનારા ઉપર
સહોદર મંગે હું ઉભો હતો. ૧૫

આકાશમાંથી તારા વાળી લીધા હતા,
મહારે એ પ્રભુતેજનાં દર્શન ન થતાં;
બહાર તેમ જ અન્તરમાં નિસ્તેજ હતું;
અન્ધકાર સ્યામળ જ્યષ્ઠજ ફરકાવતો.
ધનદળ તહેના ઘટાટોપમાં નર્તવું. ૨૦
પૃથ્વીના ગ્રાણુમાં જડેલી તહેમની છાયાઓ શી
કાળજાળી ડોલન્ત પર્વતાવલિ
દષ્ટિ બાંધી પડી હતી.

કથું ય કાંધ સ્ફુટું નહીં.

તમરાજની સંશયભૂમિકા જેવી

શોકરાત્રિની સીમ ઉપર હું ઉભો હતો,

શન્યતાના તરંગ જગત ભરી તરવરતો,

મ્હને રસખોળ ભીંજવતા,

શન્યાત્મ કરતા.

આંખ ઉઘાડી હતી, પણ દર્શન નહોતાં થતાં: ૩૦

કાકી દિશા ભુવનોમાં દોડતી,

પણ પ્રભુનો જ્યોતિ ક્યાંક જ નહોતો નિર્ખાતો:

અન્ધકાર અલૌકિક હતો:

યમદંડના કિરણજૂથ સમાન,

વિષુધોના આત્મામાં વસે છે એવો,

૩૫

મૃત્યુની વિશાલ પાંખ સમે,

ઊંડા અમાનુષ ભેદના પ્રકાશ શો,

પાર્થિવથી પર, પરમ અભેદ,

અન્ધકાર પણ અલૌકિક હતો.

અહ્લાંડ ઝીલતા એ તમસાગરને આરે

૪૦

સહોદર સંગે હું ઉભો હતો.

સાગરના મહામોજ

નયન આગળ રમતા

અમને શાંકર છાંટતા,

પણ અમે એ જાણતા નહીં.

૪૫

વિમાન આવ્યું; સૌ ખેડાં;

અન્ધારરાત્રિના હૃદયમાં અમે વહેવા માંડ્યું.

પછી?—પછી પગ લપસ્યો કે શું ?

અન્ધુ ! તું ક્યાં ગયો ?

તમસાગર માનવ દૃષ્ટિને અગાધ છે:

૫૦

તહેનું ચે વજ્રતલ ફેડી પાર ગયો ?

ત્યાં તો પ્રભુપ્રદેશ છે.

શબ્દ થયો ? પડ્યો પડ્યો ?

આધે આધે કોકિલા શું બોલી ?

અનિલલહરીની શું પાંખ ફરકી ?

પપ

ધીમી ધીમી ફુલડાં વાતો કરે છે ?

કે વીર ! તારા બોલ શા,

પ્રભુ ભૂમિનાં ગીતનો મીઠડો તો કલરવ ?

પ્રભો ! એ ક્યાંનો મધુરો સિત્કાર ?

નહાનાલાલ

૧૨૫

વિધવા બહેન બાબાંને

બહાલી બાબાં ! મહન કરવું એય છે એક લ્હાણું !

મુઝાણું તેનું સ્મરણ કરવું એય છે એક લ્હાણું !

મૃત્યુ થાતાં તર્પણ કરવું ઇશ્વરનું એય લ્હાણું !

આશા રાખી મરણ પછી ને જીવવું એય લ્હાણું !

સમ્યન્ધીના મરણ પછી ના સર્વ સમ્યન્ધ તૂટે,

બહેની ! આંહીં વિરહ જ ખરો ચિર સમ્યન્ધ લાસે,

તે પ્રેમી જે પ્રણયમયતા બેઠું મ્હાણે વિયોગે,

મીઠું કિન્તુ ક્ષણિક જ નહીં સ્વપ્ન સંયોગ તો છે.

છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા બહેન ! સૌભાગ્યથી કે !

છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા, બહેન ! શૃંગારથી કે !

બાબાં ! તારા મૃદુ હૃદયને આપ વૈધવ્ય આપી,

ઉચે ઉચે તુજ દિલ જશે લેઈ ધીમે, ઉપાડી

ના બોલું આ તુજ હૃદયનાં અશ્રુ હું લૂછવાને,

શાને લૂછું હૃદયશુચિતા આંસુડાં દાખવે જે ?

નાનાલાલ

જાલી બાબાં ! કુદરત કૃતિ સર્વદા હેતુવાળી,
 ધૃષ્ટિ દેવા અનુભવ પ્રભુ સર્વને સર્વ જાલી ! ૪
 બાપુ આ સૌ સુખ દુઃખ તણી વેઠ નાખી નથી કેં,
 આ તો બોલે કુદરત તણો માત્ર કલ્યાણકારી;
 આ પહોડો જે પથિક સહુને આવતા માર્ગમાં ત્યાં
 ચક્ષુવાળાં શ્રમિત ન બને કિન્તુ સૌદર્ય જોતાં. ૫
 આ કૂંડાણું કુદરત તણું કોઇ જોઇ શકે, તો
 ના ના જોશે કંઇ વિષમતા કિન્તુ સીધાઇ લીસી;
 દુંડી દષ્ટિ જન હૃદયની અલ્પ ખંડો જ જોતી,
 ને તેથી આ સુધડ સરણી દિસતી ડાઘવાળી.
 બાબાં ! જોને નયન ભરીને આંસુથી એક વાર !
 બાબાં ! જોને સુપ્રભ રચના વિશ્વની એક વાર !
 જાલા સાથે નિરખતી હતી આજ જો એકલી તું,
 બાબાં ! ખુલ્લું હૃદય કરી જો, એજ ધમ્મયું હરિતું. ૭
 જોને, બાપુ ! તુજ જિગરનો મિત્ર તો ત્યાં વિલાસે,
 તારો ચહેરો ગત હૃદય એ ત્યાં ઉભું વિમાસે !
 એ રેલાયું ઉદધિ સધજે કિન્તુ તું બિન્દુ તેતું,
 આંકું આવ્યું પડ નયનને ત્હોય એ વારિ ત્હારું. ૮
 બહેની ! આવાં પડ પછી પડો આવતાં જાય આડાં,
 અન્તે ગાઢાં પડ ચીરી દઇ પાર જતાં સહુ ત્યાં;
 તું ને મ્હારી પ્રિય સખી ત્યજી હુંય જાઉં કદાપિ,
 એવું એ કેં શુભ જ કરવા ઇશ ઇચ્છે કદાપિ. ૯
 રે ! તો સાથે તમ હૃદયનાં ગાળજો અશ્રુ બન્ને;
 જે બાકી તે ભણી લઇ તમે આવજો સાથ બન્ને,
 બાબાં ! તું એ શીખીશ ફરી આ પાઠ ઔદાર્યનો, ને
 મ્હારી ભોળા પ્રિય અબુધને દોરજો આ જ માર્ગે. ૧૦
 કલાપી

૨૨૬

પ્રતિજ્ઞા

ખુંલેંદ સુરથી પુકારેં નામ તાહરેં;
 ગળવી મૂકું લોક લોક નામ તાહરેં. ૧
 આનંદી મધુર પંખી આ અલાપતાં બધાં; ગાપન,
 ઝુકાવું એહ કંઠમાં હું નામ તાહરેં. ૨
 સુમન પીયૂષ પાંચ, લુંગ ગુંજતા પીએ; ભમરી
 એ મસ્ત આનમાં અંલવું નામ તાહરેં. ઘુનમાંડ
 શૈલના યે શૃંગ લીલમથી જડયા પળે; ધારા.
 આંકું હું લીલી રોશનમાં નામ તાહરેં. ૫૬૧૪
 સ્થાન સ્થાન ઘડિરાના ભોગ વિસ્તર્યા; ૫૬૫૧, ૫
 વસાવું વનસમૃદ્ધિમાં હું નામ તાહરેં. ૫
 નૃત્ય ધારતા અનિલની ગતિ મહી
 મૈથુમોઘ હા ! ઉડાવું સદા નામ તાહરેં. ૬
 ગગનમાં ખીલી રહી અગમ્ય રોશની; ૨૩૩
 અંતર એહને ભરેં હું નામ તાહરેં; ૭
 અથાગ અંતરિક્ષમાં ભ્રમણ કરી કરી જાંઠાં ૧, ૧
 જપાવું અમરને મુખે હું નામ તાહરેં. ૮
 ભમી ભમી આ ખલકની બઝારમાં બધે આપું જુ; ૧
 ચૌદ લોકમાં ખપાવું નામ તાહરેં. ૯
 દિશે દિશે છેડા મહી અનંત વ્યોમમાં
 પ્રતિસ્વરે ત્રિશુ ગળવે નામ તાહરેં. ૧૦

ત્રિભુવન ત્રેમશંકર

સુહૃદ-સ્નેહજ્વલ માહરો કુટી ગયો

- સુહૃદ-સ્નેહજ્વલ માહરો કુટી ગયો;
 રસ અમૂલ માંહિનો અલોપ થઈ ગયો. ૧
- નામ માત્ર છે રહ્યું ધ્વજાંડ સૂનું આ,
 એહનું યે હીર મધુર એ હરી ગયો. ૨
- વિભ્રમે ચઢેલું આ દિગંત દેખું છું,
 એની પરમ શાન્તિ-પ્રસન્નતા હરી ગયો. ૩
- જોઉં શૈલવદન કંજલશ્યામતા ભર્યા,
 ઉજ્જવળ અંતર એહને એ દાહ દઈ ગયો. ૪
- ટળવળી પડે—ઢળે આ સ્નેહના ઝરા,
 એહને યે મ્હાન નીરના કરી ગયો. ૫
- રોમરોમ દીનતા ભરી હરિયાળી આ,
 બાલિશ રમ્ય હાસ્ય એહનું હરી ગયો. ૬
- હરી ગયો તમામ પ્રભા વ્યોમ માંહિની,
 નિઃસત્ત્વ તારલાની મંડળી કરી ગયો. ૭
- પળપળે ઢળે ગરીબ ઉર્મિએ દધિ,
 એની ગભીર મસ્ત ગતિ એ હરી ગયો. ૮
- હરી ગયો શું ઇશ્કચમન—સ્વર્ગની હવા,
 વેરાનમાં યે વહિનું વહન કરી ગયો. ૯
- સમસ્ત વિશ્વ માંહિથી આત્મા સમેટીને
 આ જીવનજંત્ર ત્રિભુનો ય તે લૂંટી ગયો. ૧૦

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર

૧૨૮

અંતરનો અલિલાપ

નયણાં ભરી દિનરાત એ મુખને નિરખ્યાં કરું,
અંતરનો અલિલાપ આઘ અમારો એટલો. ૧
મુજ હૈડાના હાર લગનીદોરે ગૂંથીને
સુરનો બનું શણગાર, મળે શાન્તિ તો મુજને. ૨
વધેરી દેહી ને દેહ નૈવેદ્ય ધરિયે નાથને
અધુરી તો યે એહ મુરની પૂજા માનશું. ૩
હું દુહાગી ક્ષીર શહેનશાહ સુરસિંહનો;
રેકું રોજ રૂધિર બાગેબાગ પૂકારતો. ૪
ગમે સહુને ગામ, મસાણુ અમારે મન વશ્યું,
આ અંતરનો આરામ મળે ખાખી બે ખાખમાં. ૫
કારી સ્નેહના ધાવ હૈયામાં ઝીલ્યા હશે,
દાહમળની માંલ એ ધીર મદ કા માણશે. ૬
અંતરના અલિલાપ પૂરા ન થાયે પણ હવે,
સૂરજ દેશે સાખ, કે ખૂરતાં કાઢશું બુંદગી. ૭

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર

૧૨૯

તુષિ

૧

નાહ દિવસ, નહિ રાત, વૃષ્ટિમાં નહિ ચંદ્ર નહિ સૂર્ય;
કાંઈ એકાકાર બધું હોઈ રહ્યું;
જાલિયારે શું સમજાવું ?

નહિ પૃથ્વી આકાશ, વૃષ્ટિમાં નહિ કાળ કે સ્થાન;
એક એકાકાર જામી રહ્યું;

જ્ઞાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૨

નહિ રૂપ, નહિ રંગ, વૃષ્ટિમાં નહિ આકૃતિ, નહિ નામ;
જડચેતન નવ જાણે કહ્યું;

જ્ઞાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૩

ઉપર નીચે બહાર વૃષ્ટિમાં ચહુદિશ અખંડ એકતાર;
જ્યાં જોઉં ત્યાં સમરસ છાઈ રહ્યું;

જ્ઞાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૪

અહો ! મીઁચીને તેન જોઉં હું ભીતરગુફાની માંદા,
એ જ રસે ઉર રમી રહ્યું;

જ્ઞાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૫

અક્ષ બર્ષો અક્ષાંડ, એક એ પરમ સત્ય પ્રચંડ;
ત્રિલુ નિજપણું મંદી મળી ગયું;

જ્ઞાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૬

૨

એક રસિકડી લહેર, અબ્રના મધુર હૃદયની લહેર
વિધવિધ રૂપ ધારી રહી;

જ્ઞાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૧

ભર્યા સરોવર નીર, કુંજમાં વનવન કેરે તીર,
એ લહેર ફૂલમંડલિ ચઢી;

જ્ઞાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૨

ગગન ગોળ ચમંકાર, મહીના ઊર્ધ્વકંઠ સહુ પહાડ,
સલા એ લહેર લોટી રહી,

જ્ઞાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૩

અનંત ગતિના અનિલ, અને એ અનંત સાયરની છોળ,
સહુ ભરતી ઓટ ભૂલી રહી;

જ્ઞાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૪

અંધ સૂર્યની જ્યોત, અને સહુ દિશાકાળની કુંજ,
એ લહરે સદાની ઝૂકી રહી:

જ્ઞાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૫

દિવ્ય ધાર્મિક ભાવ, દિલની ઉદાર દૈવી ઉર્મિ,
ત્રિભુ એ લહેર જીલી રહી;

જ્ઞાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૬

૩

પીધો પ્રેમરસ પૂર્ણ, પૃથ્વીએ પીધો પ્રેમરસ પૂર્ણ;
એની તૃણા તનથી ઉડી ગઇ;

જ્ઞાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૧

થયું નિર્ભયું આલ, ઊંડું ઊંડું જગતધેરતું આલ;
કંઇ ઉદયકંઠા ઉઘડી રહી;

જ્ઞાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૨

જગતે ધર્યું નવરૂપ અજળ આશ્ચર્યવંતુ અનુપ;
સૃષ્ટિ દેવપ્રભા ઓઢી ઉભી;

જ્ઞાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૩

પૃથ્વીનો પુલકિત દેહ, લીલમલીલો પૃથ્વીનો પુલકિત દેહ;
નવી તૃણરાજી ઉપસી રહી;

જ્ઞાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૪

અલૌકિક ઉઘડયો ઉજાસ, સ્થળ સ્થળ પરમ પ્રગટયો પ્રકાશ;
શી ભવ્ય ભૂરૂકી ચમકી રહી !

જ્ઞાલિડા રે ! શું સમજાવું ?

અક્ષ વરસ્યો અક્ષાંડ વિશ્વને તૃપ્તિ થઈ અંગાંગ;

ત્રિભુ આત્મતૃપ્ત ઉભા અહીં;

હાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૬

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર

૧૩૦

વિરહનું આંસુ

(૫૬)

ક્યાં ય ઉર ના થરપે* મ્હારું, રે પ્રભુ, હું તે કેમ જિગર ઠારું !
 ઝરમર ઝરમર આ ઝવૌ રૂહે છે વાદળિયો ઉર ભોળાં;
 મંદ મંદ ગતિ રમે અનિલ આ એકલ વળી મળી ટોળાં:- પ્રભુ ૦ ૧
 ફૂળે કાકિલ ધડિ ધડિ વિસમી અધિક અધિક રઢિયાળું,
 મ્હોર કળી પુલ સ્નિગ્ધ વેલ તરુ બહે ન વહે મદ વારું:- પ્રભુ ૦ ૨
 સંધ્યા, તુજ આ લલક અનેરી ચમક જ ઘેરી ચલાવે,
 સુતનુ કુરંગી વત્સશું ગોલતી સ્મૃતિસણકા સળકાવે:- પ્રભુ ૦ ૩
 હાય ! દિવસ આવો જ હતો એ સાંઝે આમ ખીલી'તી,
 અમે ચાંદની તે પછી ઉજળી નદીવાંકે પીધી'તી:- પ્રભુ ૦ ૪
 છે એ સંધ્યા, નદી, બગીચો, એ જ કુરંગી, કાકિલ;
 એ સૌંદર્ય-અમી પણ જાતાં એક બન્યું વિખ કાતિલ !
 પ્રભુ હું તે કે કેમ જિગર ઠારું રે ક્યાં ય ઉર થરપે નવ મ્હારું । ૫

બલવંતરાય

* ટિપ્પણ. પૂના, ૧૯૧૭; ડ્રાગણ માસનું માવડું. સહવારે કરા સાથે, પાછલે પ્રહરે અને લગલગ સંધ્યાકાલ સુધી શ્રાવણના સરવણિયાં જેવું.

થરપે, તૃપ્તિ પામે. કાઠિયાવાડી ભજનોમાં આ શબ્દ જોવામાં આવે છે, કદાચ ટેકની આખી લીટી પણ જૂની હોય.—મદ, આમોદ; વારુ રૂચિકર; સાંઝે સાંઝે પણ.

૧૩૧

વિપ્રયોગ

(અનની ગીત)

“ આકાશે એની એ તારાઃ
એની એ ન્યોત્સનાની ધારાઃ
તરુણ નિશા એની એઃ દારા—
ક્યાં છે એની એ ? ”

“ શું એ હાવાં નહિ જોવાની ?
આંખડલી શું નહિ દહોવાની ?
ત્યાંએ ત્યારે શું રોવાની—
દારા એની એ ? ”

*

*

*

“ છે, જ્યાં છે સ્વામીની તારાઃ
સ્વર્ગોની ન્યોત્સનાની ધારાઃ
નહિજ નિશા જ્યાં આવે, દારા
ત્યાં છે એની એ !
છે ત્યારે એ ત્યાં જોવાનીઃ
આંખડલી એ ત્યાં દહોવાનીઃ
સ્વામી સાથે નહિ રોવાની—
દારા એની એ ! ”

મણિશંકર

૧૩૨ : /

૭. શીષા / ઉરનો ઓયાર ૦
 તરખાવે છે (ખંડ હરિગીત)

બિછળી ઉદ્ધાસથી
 સિન્ધુ-ઉર પર રાજતા
 હસે ઉજ્જવલ હાસથી
 અણુગણુ તરંગો આજ આ;

૧

પ્રહાસ કાલે જે હતું,
 પ્રહાસ તે આજે લસે;
 સિત તરંગો! બન્ધુ મુજ!
 રમે ક્ષમા, ઉરના હસે.
 ના હસે ઉર માહરું,
 આજ હું લાચાર છું;
 ના રુવે ઉર માહરું,

ધારું અકથ કેા લાર હું.

૩

અંતરમાં સમા ઉદ્ધાસથી
 નાયતો જીવન-ઉરે
 અન્ય સિન્ધુ તરંગ હા!
 આજે ન જીવનમાં રકુરે !

૪

વિચલિતગતાં ઓયાર કેા
 દાખતો મુજ ઉરને;
 અણુદોષેા પાપાણુ કેા જીતો રે

રોકે નયનના પૂરને.

વાણી વદવી ના ગમે,
 મૂકે લાર વહું ઉરે;

તદપિ વાણીરૂપમાં, કવિતારૂપમાં
એ ભાર ઉર હલકો કરે.

નરસિંહરાવ

૧૩૩

અદ્વાન્યુતિ અને આત્મરવ

સ્થામ પડ તિમિરોતણાં

માર્ગે મુજ જો ! આવરે,

ભીંત્ય દદ પાપાણની

એ કોણુ રચ્યો ઊભી કરે ?

૧

દાર તહિ દેખાય ના,

કોણુ એ દેખાડશે ?

દિવ્ય બળથી ભોંત્ય એ,

હા ! કોણુ તોડી પાડશે ?

૨

દાર દેખું બંધ, ત્યાં

વજ્રતાળું મારિયું;

કૂંચિયો વિધવિધ લઈ

બિધાડવાને હું મથું.

૩

બિધડે નવ દાર એ;

પાય મુજ નીચે સરે:

ક્યાં કળુંછું કળણમાં ?

મુજને ખબર કંઈ નવ પડે.

૪

ધર્મબળ ! મુજ બન્ધુઓ !

દિવ્ય શ્રદ્ધા ! માંત ઓ !

કળણકર્દમ દૂળતો

કો રોકજો ધરો કાથ ઓ !

૫

નરસિંહરાવ

૧૩૪

દિવ્ય યોજના

(ખંડ હરિગીત)

યન્ત્ર આ પ્રહાણડો
ગૂઢ નિયમે ચાલતો,
એક લક્ષ્યસ્થળ ભણી
જાતો વિકાસે મ્હાલતો; ૧

અણુગણ્યાં પ્રહાણડના
ગણ રહ્યા આ તરવરી,
એક લક્ષ્યસ્થળ ભણી
ચાલ્યા જતા પદ સ્થિર ધરી; ૨

માનવી જીવનતણો
ભવ્ય જે ઇતિહાસ તે,
અધિક એથી ભવ્ય વર્ણો
ભાવિ તણો જ વિકાસ તે. ૩

નિયમવશ ઉત્ક્રાન્તિમાં
મેળ હેનો છાજતો,
ઘટિતઘટનાયોગ એ
સંગીતસ્વરસમ રાજતો; ૪

જીવને સુખદુઃખના
રંગ વિધવિધ ગૂંથિયા,
નિયમ ગૂઢ વડે બધા
સંધર્ષ એ સર્વે રહ્યા; ૫

સર્વ સ્થળમાં વ્યાપિયું
નિયમનું સંગીત એ,

મૂળ સ્વર એ ગીતનો
ધ્રુવ નિયંતાની ખરે;

૬

એહ સ્વર જ પ્રધાન છે,
અન્ય તે સંગે ઝૂથ્યા,
તીવ્રકોમળરૂપ સહુ
બનતા વિકારો નવનવા;

૭

ગૂઢ છે કંઈ યોજના
લવ્ય એ સંગીતની,
એક યોજક દિવ્ય તે
સંગીતનાયક રહે બની;

૮

મન્દ માનવકીટ હું
દિવ્ય એ સંગીતમાં
દોષ કયમ કાઢી શકું ?
કયમ ભેગ કરું સ્વરરીત્યમાં ?

૯

નરસિંહરાવ

૧૩૫

મૃત્યુનો મહિમા

(ઉપનતિ-વસન્તતિલકા)

ઓ મૃત્યુ ! ઓ દુઃખ ! ભલેજ મહાલો !
 આ વિશ્વમાં પૂર્ણ પ્રતાપ ધારો !
 તહમે ખરાં બન્ધુ ગણી વધાવું,
 દંબદ્રા કરાલ નિરખી નહિ ખિન્ન થાઉં.
 તહમારો સીધી કંઈ વાદકોટિ
 ન તર્કશાસ્ત્રો જીતશે જ કોદી;
 હજાર વાદો ન કરી સક્યા જે
 તે એકે તીક્ષ્ણ તમ શસ્ત્ર સમર્થ સાધે.
 ભલે મૃતને નિર્બલ માનોં નિન્દો,
 કુતર્કશાસ્ત્રી ! નિજ યુદ્ધિ વન્દો;
 દુઃખો ધસારો, પણ બોધ સ્થાયી
 છાપે ઉરે સુદૃઢ છાપ, ન તે ધસાય.
 એ બોધને ઘેલપણું ગણે કો,
 મૃતને ન ચિન્તા મન આ ક્ષણે કો;
 વધાવું એ નિર્બલતા જ ઘેલી,
 જેમાં રહી સખલતા દૃઢ ભક્તિ કેરી.

નરસિંહરાવ

૧૩૬

મૃત્યુ અને સનાતન જીવન .

“ મૃત્યુકેરું સ્વરૂપ જો
સાચું માનવ પ્રીછશે
દ્વાર નવજીવનતાણું
જાણી નિરંતર રીઝશે; ૧
જો, સનાતનતાતાણું
પૂર વ્યાપ્યું સહુ સ્થળે,
મૃત્યુ ત્યાં લુપ્ત થયું,
જીવન વિના ન બોલું મજે. ૨

(ઉપનતિ-વસન્તતિલકા)

કાળા ધને ઉજ્જવલ સૂર્યગ્નિમ્બ
ઢંકાયું-તે ચિત્ર દૌસે અગમ્ય;
તથાપિ કાળો ધનછાયપૂઠે
ન્યોતિ રહ્યો ઝળહળી ન કદી ય ખૂટે. ૩

મૃત્યુતણી શ્યામલ છાપ ઢાંકે,
અનન્તતામાં ક્ષણ ભંગ દાખે;
તથાપિ એ છાયનોં પેલો પારે
દેદીપ્યમાન ચિરજીવનસિન્ધુ મહાલે; ૪

અનન્ત આ જીવનસિન્ધુમધ્ય
મૃત્યુ બને બુદ્ધબુદ્ધ, તેહ સદા
જાએ ફૂટી જો ! કંઈ વારવારે,
ને સિન્ધુ તો વહો રહે અવિરામ ધારે.” ૫

નરસિંહરાવ

૧૩૭

હું તો હુખ્યો છું

હું તો હુખ્યો છું દુઃખ નિવારો રે,

જાની સુકાની! મને પાર ઉતારો! ટેક.

ભર દરિયાકું તરીઆ નવ જાવે રે,

અખુટ ભરિયો માંય ખારો જ,

અથાગ જલકો અંત ન આવે રે,

નહિ હે આરો ને કિનારો રે. જાની૦ ૧

દિલ દરિયામાં ન સૂજે રે, કાણુ અવિચળ ધ્રુવ તારો જ;

ચોદિશ લાળું નહિ અજવાળું,

કાનસો દેશ હમારો રે. જાની૦ ૨

મહાસાગરમેં મિન મચ્છ મોટાં, મગર કરે ધમકારો જ;

ઘડી પલકમે પંડકું ખાવે રે,

સતચુર મોરો ઉગારો રે. જાની૦ ૩

મેં જાણું મહાસાગર ખુટે, છુટે ન પંડ મારો પ્યારો જ;

નવસેં નદીઓ માંય નીર મિલાવે

જુગ જુગ જાત હજારો રે. જાની૦ ૪

ધર્મદાનકા હુંગર વાળું, રામ પોકારું લખવારો જ,

કોટિક દેવકી માનતા માનું,

નહિ જુડતાં મેં બચનારો રે. જાની૦ ૫

જરા મરણકો રોજનો રોગી, અરજીન મ્હા દુખીઆરો જ;

અઢાર ભારમેં કોન દુખ કાપે,

વેદો વાણી વિચારો રે! જાની૦ ૬

અરજીન

૧૩૮

હું હુણું ભવસાગરની મધ્ય

માયા શું આ બોલો રે, ગુરુ ગમે કંઈ પડે નહીં રે જી,
હવે મુને ધારણુ રહેતી નથી ધીર;
દષ્ટિની સૌ સૃષ્ટિ રે, હુતારાન હાલી ઉડી રે જી; ૧
ઘેરી લીધી મ્હારા જીવનની એ સીમ,
દિશાએ તો એકે રે હાવે નથી સૂઝતીરે જી. ૨
ક્યાંએ કરતા નથી હાવે મુજ પાય,
અંધીવાન જોતું રે આ ઉર મ્હારું થઈ ગયું રે જી, ૩
ઊંકું ઊંકું કાંઈકે એમાં ધૂંધવાય,
શેતું એ છે, શું છે રે, મહાયત્ને નથી સૂઝતું રે જી. ૪
મન મ્હારું ભ્રમિત દિસે ભૂતમાત્ર,
કાંઈએ સ્પષ્ટ હુંથી રે, થાતું નથી આ ઘડી રે જી. ૫
બુદ્ધિનાંએ ભાંગી પડ્યાં દિસે ગાત્ર,
બળતા અંગારા રે મુખમાંહી કાંસિયા રે જી. ૬
હાથપગ બાંધી લીધા મંજ્જડ બંધ,
છાતી માંહી મેખો રે મારી હોએ વજ્રની રે જી, ૭
એવો હું હુણું ભવસાગરની એ મધ્ય-માયા શું એ-

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર

૧૩૯

દુનિયાં-ખિયાળાં

લૈરવી (ગજલ)

અહા ! હું એકલો દુનીયાં-ખિયાળાંમાં સુતો. ભટકું
રંજળતો ધક્કને રસ્તે અહીં તહીં આંધળો અટકું-૧

ખતાવી રાહ આ જોણે ગયાં તે શું દગો દેઈ !
રિયાવી, રોવરાવી, ને શું રમશો ખાકથી મારી !-૨

સ્મૃતિ આવી તમારી ત્યાં ન અશ્રુધાર રે' ઝાલી,
હૃદય રમતું ઉછાળા દૈ-જીવાની શું ફરી આવી ?-૩

સુણાવું લો કવિતા આ જિહ્વું રસ નેત્રથી ઝરતો,
હૃદય હૃદયે મિલાવો તો જીવું ઉઠું પડ્યો મરતો;-૪

અરે ! તે બાલપણના ક્યાં ગયા સાથી બધા સાચા !
ગઈ ક્યાં પ્રાણ પ્યારી તે !-રહી મુજ લાગ આ વાચા !-૫

સુણાવું તેય ક્યાં બેશી ! નથી કેા ઠામ રોવાનું,
ભર્યું છે એકદર દુનીયાવિષે ન્યાં ત્યાં વગોવાનું.-૬

ભણાવી દો મને, આજે, તમારી તે રોંતિ જૂની,
ન જોથી દાગ દિલ લાગે ન લાગે ઝિંદગી સુની !-૭

ખતાવો શી રોંતે હસવું, હૃદય ખાલી છતે રડવું,
વચનમાં પ્રેમ ખતલાવી ઇશારે પ્રેમિદિલ હણવું !-૮

અરે ઉસ્તાદ ! ક્યાં પાયો ? મને આ ધક્કનો પ્યાલો
કર્યો સંસાર ભર સુતો, વફાઈ ક્યાં મળે ?-ચાલો !-૯

ઉથામ્યાં ધર્મશાસ્ત્રોને-ગણાયો જ્ઞાનો પંડિતમાં,
ઠરી દૃષ્ટિ ન કેા ઠામે, પ્રીતિરીતિ અખંડિતમાં !-૧૦

હશે ક્યાં સત્ય દેખાડો, હશે શું સત્ય સમજવો,
 રડી રે'વું, કદી ગાવું, મને તો એટલો દહાવો-૧૧
 બધી દુનિયાં જુવે જોધી ગયાં મુજ નેત્ર તે કૂટી,
 બધી દુનિયાંનું અજવાળું મને અંધારો તે ઊંડી !-૧૨
 અહીં તહીં આ લટકવામાં નથી શાન્તિ તણી આશા,
 સિતમગર લે ધરી ગરદન:-નિરાશા એજ છે આશા-૧૩

મણિલાલ

૧૪૦

અમર આશા

કહીં લાખો નિરાશામાં, અમર આશા છુપાઇ છે;
 ખફા ખંજર સનમનામાં, રહમ ઊંડી લપાઇ છે-કહીં ૧
 જુદાઇ ઝીંઘી લરની, કરી રો રો બધી કાઢી;
 રહી ગઇ વસ્ત્રની આશા, અગર ગરદન કપાઇ છે-કહીં ૨
 ઘડીના વસ્ત્રની આવી, સનમ પણ છેતરી ચાલી;
 હજારો રાત વાતોમાં, ગમાવી એ કમાઇ છે-કહીં ૩
 અખમ દુનિયાં અખાનોના, મુસીબત ખોદના ખંજર:
 કતલમાં એ કદમખોશી, ઉપર ક્યામત ખુદાઇ છે-કહીં ૪
 શમાપર જાય પરવાના, મરે શીરો ઉપર ફરુદાઇ;
 અગમ ગમની ખરાબીમાં, મજેદારી લુંટાઇ છે-કહીં ૫
 કના કરવું કના થાવું, કનામાં શહ સમાઇ છે;
 મરીને જીવવાનો મંત્ર, દિલબરની દુહાઇ છે-કહીં ૬
 અહરવું નામ લે શોધી, તુરત પી લે ખુશીથી તું;
 સનમના હાથની છેલી, હકીકતની રક્ષાઇ છે-કહીં ૭

સદા દિલના તડપવામાં, સનમની રાહ રોશન છે;
 તડપતે તૂટતાં, અંદરે, ખડી માથક સાંધ છે—કહીં ૮
 ચમનમાં આવીને ઉભો, ગુલોપર આફરી થઇ તું,
 ગુલોના ખારથી બચતાં, બદન ગુલને નવાઇ છે—કહીં ૯
 હજારો ઓલિયા મુરશિદ, ગયા માથકમાં ફૂલી;
 ન ફૂલ્યા તે મુઆ એવી, કલામો સખ્ત ગાઈ છે—કહીં ૧૦

મણિલાલ

૧૪૧

માયાનો તિરસ્કાર

આંખ ભર્યે શું થાય ? હડીલિ ! આંખ ભર્યે ૦

ફેરવવા મુજ સરખા પાછળ,

તું વિધ વિધ પલટાય—હડીલિ ! ૧

રૂપથી વાણી વિલાસથી મોહથી,

બાંધ્યા તે જ ફસાય—હડીલિ ! ૨

હું રસધેલો તું રસસૂત્રી.

મેળ હવે નહિ ખાય—હડીલિ ! ૩

લાજ તજ ધરબાર તજ્યું વળી,

મિત્ર સગાં તે સહાય;—હડીલિ ! ૪

તો, પણ પાશ તને નવ લાગ્યો,

આ દિલ રસ ઉભરાય.—હડીલિ ! ૫

તું રસમય બન કે તજ પાલવ,

રસ રસ રસ ઉભરાય !—હડીલિ ! ૬

શું રસમણિ રસરૂપ બતાવે ?

રસવણ વિરસ જણાય.—હડીલિ ! ૭

મણિલાલ

૧૪૨

નિર્વાણપદ

રણુધીરા ઓ, લાઘ પામે પદ નિર્વાણ,
લલા લલાના, કાંઈ છૂટી નય ઓસાન—હો જી
સત્ય શબ્દના અખતર પહેરે જી શીલ ટોપ શિરે ધારે,
જ્ઞાન અજ્ઞને હાથ કરે નિજ, મદમત્સરમોહ મારે—રણુ
ગગનવાસના તૂટી પડે કે જી, ઉર્વા ધરજાઓ કાટે,
તોય ધર્મપદ પાછો ન મૂકે, વીર ન પડે ઉચ્ચાટે—રણુ
એજ મહાવીર શત્રુ સમુદર જી, રક્તભર્યો એકે કાળે,
હનુમાનસમ કુદી જઈને શાન્તિ સીતા લાળે—રણુ
એજ સત્યનો ભોગી લાઘ જી પુરુષાર્થ ધન્ય તેનું,
મૃત્યુ જીવનમાં સત્ય સંગ્રહી, લંક પ્રળળી દીધું—રણુ

ત્રિભુવન ત્રેમશંકર

૧૪૩

૧૪૩

વનમાં વહાલે વેણુ વગાડી

વનમાં વહાલે વેણુ વગાડી !

વગાડી રે વનમાં વહાલે વેણુ વગાડી ! ટેક :

વેણુ વગાડી ને સૂતી જગાડી, રોમે રોમે આંખ ઉઘાડી !
જંગલાંની ઝાડી દીલમાં દેખાડી, મનમાંથી મોહ પમાડી !
સખી, થાય દરશન દહાડી ! વનમાં વહાલે. ૧
જળ જમનાનાં જરા નહિ ચાલે, ગંગા તો પડી ગછ પછાડી,
પવનને પાણી તો થીર ચંબ્યાં, વસંત, ભૂલી ગઈ ઝાડી !
નહિ ખીલી વેલ કે વાડી ! વનમાં વહાલે ૨

ગોવાળીઆ તારી ગાવડી રે, ભૂલી નહિ તે ખોલી બરાડી,
ધાવતાં વાછરડાં ધ્યાનથી ચૂક્યાં ! આમાં છે કઈ મારી માડી ?
પોતાની લેસે પરખી ન પાડી ! વનમાં બહાલે ૦ ૩

ચક્ર ચોરાશીનું ચાલતાં અટક્યું, મટી ગઈ હોળી ધુલાડી !
અવન ગવન હવે કાણુ આવે ? એ ખેલ બાણુ ખેલાડી !
મારું નહિ માને અનાડી ! વનમાં બહાલે ! ૪

હુંગર પર દાવાનળ થોભ્યો, લુચ્ચાએ લ્હાય લગાડી !
પહાડીની ઝાડી બળતી ઉગારી, નરખી જો નામની નાડી !
પછી કાણુ બોલે બલાડી ? વનમાં બહાલે ! ૫

હુંગર ડોલ્યાને સૂરજ થોભ્યા, અટકી ગઈ ચંદ્રની ગાડી !
નવલખ તારા સ્થિર થયા છે, જોતી તું પુરાણુ ઉઘાડી !
અરજીન ત્યાં તો ઉભો અગાડી ! વનમાં બહાલે ૦ ૬

અરજીન

૧૪૪

અભાનોભિં

(કારી)

ગળેને આજ પ્રેમની ઝલક છાઇ રે, ગળેને આજ-પ્રેમની.

પૃથ્વી રહી છવાઇ,
પરવતો રહ્યા નાહી,
સચરાચરે ભરાઇ રે,—ગળેને ૦ ૧

ભૂત ને ભવિષ્ય ગયા,
વર્તમાન સર્વ થયા,
એકમાં અનેક રહ્યા રે—ગળેને ૦ ૨

કીડીથી કુંજર સુધી,	
ગળી ભેદબુદ્ધિ ઉધી,	
વાટહી અભેદ સુધી રે—ગગને૦	૩
વાદને વિવાદ ગળ્યા,	
ઝેર વિખવાદ ટળ્યા,	
બુદ્ધ સહિ ભેગા મળ્યા રે—ગગને૦	૪
પ્રત ભોગ તપ સેવા,	
બુદ્ધા છે પ્રસાદ મેવા,	
પંડિતો વેદાંતો તવા રે—ગગને૦	૫
ધનભાગ્ય તેનાં જોણે,	
પ્રેમ પી નિહાળ્યો નેણે,	
સુખને શું કેશે વેણે રે—ગગને૦	૬
સાંભળશે કોણુ કે'શે,	
શાં થકી વખાણી લેશે	
ન કલે કે'વાધ રેશે રે—ગગને૦	૭
પ્રેમ જે કહી બતાવે,	
પ્રેમ નં કરી બતાવે,	
મણિ તેને મન ભાવે રે—ગગને૦	૮

મણિલાલ

દિપાવળી

૨, ૩

કાંડિનલ ન્યૂમેનની મૂળ પ્રાર્થના

Lead, Kindly Light, amid encircling gloom (૧૨)

૧૨૫૧ Lead Thou me on;

The night is dark and I am far from home,

Lead Thou me on;

Keep Thou my feet, I do not ask to see

The distant scene; one step enough for me.

I was not ever thus, nor prayed that Thou

Shouldst lead me on;

I loved to choose and see my path; but now

૧૧૫૧૧૧ Lead Thou me on.

I loved the garish day, and spite of fears,

૧૨ Pride ruled may will; remember not past years.

So long Thy power has blest me sure it still

Will lead me on,

O'er moor and fen, o'er crag and torrent till

The night is gone,

And with the morn, those angle faces smile.

Which I have loved long since, and lost
awhile.

૬

સરખાવે Lord's Prayerના નામની ખ્રિસ્તી પ્રાર્થના:—

Our Father which art in heaven, Hallowed
be thy name.

Thy Kingdom come. The will be done in
earth, as *it is* in heaven.

Give us this day our daily bread.

And forgive us our debts, as we forgive our
debtors.

And lead us not into temptation, but deliver
us from evil: For thine is the Kingdom, and the
power, and the glory, for ever. Amen.

St. Matthew VI. 9-13

૭

૧. કુલહોવદ્વાહ—“કહી દે, ઇશ્વર એક છે.”—આ શબ્દોથી
શરૂ થતી કુરાને શરીફની સૂરત (અકરણ) અતિ પવિત્ર અને અતિ
અગત્યની છે; એટલે સુધી કે ઇસ્લામની આખી ઇમારત એ ઉપર
જ ચલાય છે.

સંસારથી—કુટુંબી જીવન, બાકીની પંક્તિઓમાં એની વિગત છે.
અવતારની હિન્દુ માન્યતાથી ઇસ્લામ અહીં સામે રસ્તે જાય છે.

જેશ—સગાં. બિરાદર, ભાઈ, સંરખાવો આતા. અહિં બિરાદર
ગાઠ રતેહીના અર્થમાં છે. સગાંબહાલાં.

ખલકે, દુનિયામાં. ફલકે, આસમાનમાં.

૨. ખલક—પેદા કરેલી સ્ત્રી—પ્રાણી, વનસ્પતિ ઇ.

ધર્મ નામ—જેમ અનેક રાજા, બાદશાહોએ ગાદી ઉપર બેસતાં
ખાસ નામ ધારણ કર્યું છે, અને હાલ પણ તેઓ તેમ કરે છે.

ખુદા—આપ. આ—આમદન—આવવું—પેદા થવું: આપોઆપ જ પેદા
થયેલા. સંરખાવો—સ્વયંમ્.

ક. મ.

માનવહૃદયમાં પવિત્રતા અપવિત્રતાનો સંગ્રામ ફરી ફરીને થયા કરે છે.

એક યુદ્ધ કે એક મહાવિગ્રહે પણ જીતી ઉતરે એવી વ્યક્તિઓ મહા-
ભાગ્યશાળી, ધણાખરા ફરી ફરીને પડે છે. સરિતાના પાણીનો આપણે
ઉપલો તરંગિત જલપટ અને તે નીચેનું જલપડ, એમ બે ભાગે
વિચાર કરી શકીએ; તેમ આ પ્રાર્થના કરનાર પોતાની જીવનસરિ-
તામાં બે ભાગ હોવાનું પ્રભુને કહે છે. તે કહે છે—મહારું ખરું અન્તર
જીવું છે, પણ મહારાં સર્વ આચરણો મારા અન્તરની ખરી લાલ-
સાઓ પ્રમાણેનાં જ બની આવતાં નથી. મહારાં ધણાં આચરણો
મહારી ખરી લાલસાઓથી ઉલટાં જ વહે છે. એ આચરણતરંગો
ક્યાંથી? સરિતાના તરંગોનાં ઉત્પાદક બલ ચાર: મૂળ વહેણ, અનિલો,
દરિયાની ભરતીઓટ, અને જમીનનાં ઉંડાણોમાંથી ઉઘે કુટી સરિતાના
પાણીમાં વેગથી ભળતાં ઝરણો. અનિલો=અકસ્માત—અદૃષ્ટ, દરિયો=ભવ.
આખો જીવનસ્રોત વિશુદ્ધ તહેને ધરાવી શકાય એવા અધર્મરૂપ થાઓ.

ભણકાર—ટિપ્પણ.

૧૨

- કડી. ૧. જોખનિયું=ચ્છડતી કળા.
 ,, ૩. ત્રણ તાપે=આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિ.
 ,, ૪. ભણ્યો...છાપે: જે ભણ્યો કહેવાતો તે બહેમી અને શૂરો
 તે કાચરની છાપે ઝોળખાય છે.
 ,, ૫. અલાપ=ગીત ગાતો (જે દેશ પોતાનાં છોકરા છોકરીની
 બહાલ કરતો).
 ,, ૭. પસ્તાતા ડાહ્યાપર: પસ્તાતા ને ડાહ્યા એવા દેશ દીકરાપર,
 ,, ૧૦ તે=દેશ.

અલપ્રતાપે: પરાક્રમ કરવાની શક્તિથી (કૃપાથી)

કર્તા

૨૫

x

x

x

આરંભમાં કવિ પ્રકૃત સિંહની આસનસ્થિતિનું ભાવયુક્ત સજીવ
 ચિત્ર આપે છે. તહેના કર લાંબા, અને પહોળા પસારેલા છે; આંખ
 અર્ધ નિમીલિત છે અને તહેની વચ્ચે મસ્તકને ધારી રાખ્યું છે. દેદી-
 પ્યમાન અંગ પર ફેલાયી રહેલી યાળ કાંઈ અપૂર્વ ન્યોત્સનાથી તે
 અંગને શણગારે છે અને તેની આસપાસ જ જાણે, સંક્રાંતિની સ્વતં-
 ત્રતાથી તહેની વશા (સિંહણ) ધીમેથી મરણ મુજબ ખેલે છે.
 કવિ કહે છે, કે એ સિંહ નથી એ તો શૃંગારની જ મૂર્તિ છે,
 વાત્સલ્યની જ મૂર્તિ, અથવા અતુળ બળની જ મૂર્તિ છે, એને છોડ-
 વાને કાણુ શક્તિવાન છે ? કવિએ જેમ મથાળે દર્શાવ્યું છે તેમ આ
 શાન્ત અને સ્વસ્થ સ્થિતિનું ચિત્ર છે, અને તહેમાં રતિ, વાત્સલ્ય
 અને પ્રતાપ ત્રણે ભાવને અવકાશ મળી શકે તેમ છે. કરને, લાંબા
 અને પહોળા પસારવામાં શાન્તિનો ભાવ છે, નેત્રના અર્ધ નિમીલનમાં
 શૃંગાર પક્ષે ભોગ તૃપ્તિ છતાં આસક્તિનો, તેમ વાત્સલ્ય પક્ષે અનુવૃત્તિ
 આનંદ અને પ્રેમનો ભાવ છે. ઉપર જે આસક્તિ તથા પ્રે-

બતાવ્યો. તહેને યાળની ભવ્ય વીર્યયુક્ત સ્થિતિ સજીવ બનાવે છે. તૃતીય પક્ષે તપાસિયે તો—એટલે એ જ સ્થિતિને પ્રતાપ પક્ષે જોયિયે, તો ત્યાં પણ એ લિપિયોનો અને એ શબ્દોનો યુક્ત ભાવ બહાર નીકળી આવે છે. લાંબા અને પહોળા કર એ અહિંયા નિઃશંકતાની નિશાની છે. (જેમ બહીકણુ પ્રાણી પોતાના પગ ટુંકા અને સાંકડા સંકાચી રાખે તેમ નહિં એવો એમાં ભાવ છે.) જેમનું અર્દ્ધ નિમીલન એ અત્રે મદ અને શત્રુઓના તરફ અવગણના બતાવે છે, અને ચાલતો ભવ્ય આટોપ એ વીર્ય પ્રભાવ અને કલહની ગમે તેવી સ્થિતિનો નિરૂપકાર બતાવે છે. બીજા શ્લોકમાં, કવિ તેના અતુલિત પ્રતાપનું માપ આપે છે, અને તે જ માપનો કાંઈક વિચાર આવે માટે પ્રથમની બે પંક્તિઓમાં સમ્ભાવના કરે છે, કે મદકળ ગજનાં કુંભસ્થળો ભેદી નાખે એવી વજની શક્તિ સમાન તહેની જવાળા (પ્રતાપ) છે. સાંબળતાં જ વિકળ થયા જયો મૃગલીઓનાં ગર્ભ આપે જ છૂટી જાય એવી એ જવાળા છે. કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે એ જવાળા ક્યાં છે ? કવિ ઉત્તર આપે છે, કે એ જવાળા જણાંતી નથી; એ જવાળા અસહ અંગારને પાડતી નથી, પણ હવન વિભૂતિમાં જેમ સૌમ્ય મૂર્તિરૂપ થયા જવાળા રહે છે તેમ પન્નમાં, કણ્ઠમાં અને નેત્રોમાં આ જવાળા પણ સૌમ્ય મૂર્તિ ધારણ કરી રહે છે. ત્રીજા શ્લોકમાં કવિયે સમ્ભાવના કરેલ પ્રતાપ માપનું પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાન્ત આપે છે. અગ્નિ ચારે મેર વરસી રહ્યો છે (આવા મધ્યાહ્નના ઉગ્ર તાપમાં) તથાપિ ગિરિ ડરતો ડરતો પોતાની મેળે જ સિહને વૃક્ષ-શુદ્ધમાદિની છાંય અમાપે આપે છે. ઝરણના જળકણુમાં લીન થયોને પછી પવન પણ તહેને શાન્તિ આપવા વહે છે. આમ તહેની આસના-વાસના કરે છે છતાં, રખે તે પોતાના ઘોંઘાટથી નાખુશ થાય એવી ભીતિથી વાયુ તેમ ઇતર રવ બહીતાં બહીતાં વહન કરે છે. કવિ બતાવે છે, કે તહેના પ્રતાપનો મહિમા એવો છે કે નથી પાસે દાર-પાળ, નથી પાસે અનુચરો, છતાં પણ રાજમર્યાદા એની મેળે જ

સચવાય છે. એથી શ્લોકમાં, કવિ સિંહની વાત્સલ્યમુદ્રાને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. કવિ કહે છે, કે ઉપર જે એના પ્રતાપનું સ્વરૂપ બતાવ્યું તે જોતાં તો એનું સ્વરૂપ વૈષમ્યયુક્ત કહેવાય. પણ એમ નથી. “એનાં અર્ધ નિર્માલિત નેત્રા” ને બતાવી, એમાં જે પ્રેમભાવ વસ્યો છે તે સ્પષ્ટ કરે છે, કે ભીતિ અને ત્રાસને સ્થાને, મોઢી દૃષ્ટિએ પ્રેમભાવે વાસ કીધો છે. આમ છે તો, ઓ ! હરિણ અને ગજનાં જુદો, મોજમાં આવી આવીને તમ્હારી અને સિંહની પ્રાન્ત સીમામાં વિશ્વોભ ન આવે તેવી રીતે, નિર્બ્રાન્ત સ્વચ્છન્દ ગેલ કરો.

છેવટના શ્લોકમાં અરણ્યના મધ્યાહ્નમાં જે વસ્તુસ્થિતિ બહાર પડી આવે છે તેનું યથાર્થ ચિત્ર આપે છે; પરંતુ એ સાથે એમાં બીજી રીતે એ હરિણ ગજકુળોને, ભીતિ સ્થિતિમાંથી મુક્ત થયો નિર્બ્રાન્ત સ્થિતિ ગ્રહણ કરે, તેવું સૂચન છે. આખા વર્ણનમાં કવિ, કાંતો તમ્હારે, આવો આનન્દ ભાવ ગ્રહણ કરવો, એમ કહેવાને ભાવ દાખલ કરે છે અથવા તો આસપાસના આનન્દી બન્ધુઓ તમ્હને આનન્દમાં નોતરે છે,—એ ભાવ દાખલ કરે છે. આનન્દની મસ્ત તંથા સ્વચ્છન્દ સ્થિતિનું કવિએ અત્રે આખેદ્દય ચિત્ર આપ્યું છે.

x

x

x

જટિલ

૨૨

આ કાવ્ય સ્વિત્તરલાંડના લ્યુસર્ન શહેરમાં, ગ્લેશિયર ગાર્ડનમાં, ફ્રાંસના ક્રાંતિચક્ર વખતે (સને ૧૭૮૯ થી ૧૭૯૩ માં), ફ્રાંસના રાજા રાણી અને રાજકુટુંબને, દેશ સમસ્તે અને બીજા યુરોપિય રાજ્ય આદિએ, ત્યજ દીધાં હતાં, તે વેળાં, તેમના શરૂવીર અંગરક્ષક સ્વિસ ગાર્ડસે તેમની રાજભક્તિમાં પ્રાણાર્પણ કીધું હતું, તેના સ્મરણમાં, સિંહ પ્રતિમા મુકી છે, તેના અમારી પાસેના ચિત્ર ઉપરથી, સ્ફુરી આવ્યું છે.

કર્તાની નોંધ

જેમહણે 'શાન્ત સ્વસ્થ કેસરી' એ નામનું પદ પ્રથમ રચેલું તે જ વિદ્વાનનું આ કાવ્ય છે. બન્ને કાવ્યને અમે ચિત્રકાવ્ય લેખીએ છિયે. એટલે બન્ને કાવ્યમાં કર્તાએ ચિત્ર આપવા યત્ન કીધો છે, એમ અમ્હે માનીએ છિયે. પણ આ ચિત્રવૃત્તિથી ઉદ્ભવેલાં છે; અને એ ચિત્રો ચિત્રિત ભાવને કેટલે અંશે પ્રદર્શિત કરી શકે છે એ બતાવવું એ જ અમ્હારું લક્ષ છે. શાન્ત સ્વસ્થ કેસરીમાં આદિથી અંત સુધી કેસરીની છબિ ચીતરાએલી છે; અને તેની સાથે જ શાન્તિ અને સ્વસ્થતાના ભાવો આપોઆપ નિકળી આવ્યા છે. એટલે અમ્હે એ જગ્યાએ છબિ પ્રથમ દર્શાવી ભાવચિત્ર પછીથી સ્ફુટકીધું છે. અમ્હારી કહેવાની મતલબ એવી છે, કે શાન્ત સ્વસ્થ કેસરીનું કાવ્ય હૃદયભાવથી ઉત્પન્ન થયું છે, એટલે શાન્ત અને સ્વસ્થ કેસરીનું ચિત્ર ભાવકલ્પિત છે; તથાપિ તે સૃષ્ટિના કેસરીનું એક ચિત્ર છે; સૃષ્ટિના કેસરી જેવું જ તે ચિત્ર પડ્યું છે, અને એમ હોવાથી વાચકને બે ઘડિ એમ જ લાગે કે આ કાષ્ઠ દષ્ટિગોચર કેસરીનું જ ચિત્ર છે, એને એ ચિત્ર આપતાં-એટલે એવા કેસરીની છબિ ચીતરતાં હૃદયભાવ આપોઆપ ઉપજી આવે છે. અમ્હે માનીએ છિયે, અને અમ્હે કહ્યું પણ છે, કે કર્તાના એ કાવ્યને નિર્સર્ગેજ શ્રેષ્ઠ બનાવ્યું છે.

હવે વિકરાળ વીર કેસરી-એવુંજ ચિત્રકાવ્ય છે, છતાં એમ પણ જણાયો આવે છે, કે એ સૃષ્ટિના કેસરીની છબિ નથી; પરંતુ કર્તાના હૃદયકેસરીની કાષ્ઠ નવીન છબિ છે. કર્તાએ પોતેજ કેસરીની છબિ પાડતાં પાડતાં હૃદયની છબિને જ પકડી લીધી છે. આમ કેમ બન્યું એ શ્રેણિ તપાસતાં જ આપણે કર્તાની વિચારશ્રેણિ તપાસી શકીશું.

કાષ્ઠ મહા ઉત્પાત વિશ્વમાં ફેલાયી રહ્યો હોય, એનું ઝેર ભૂત-માત્રમાં પ્રસરી રહ્યું હોય, અને વિજયની પરાકાષ્ઠાએ એ પહોંચેલો હોય,-તેવા ઉત્પાતને પણ ધ્રુજાવી મારે, ત્હેનો કચ્ચરધાણ વાળી નાખે, એવું વિરાટસ્વરૂપ કર્તાના હૃદયમાં વસી રહ્યું સમ્બન્ધય છે. કર્તાની

કેસરી વિકરાળ છે, અને એમ છતાં તે વીર છે. એનાં આચરણ પ્રશંસાપાત્ર છે. જાણે ત્રેતાયુગને અંતે અને કલિના પ્રારંભમાં પાપ-
મોચન કૃષ્ણ જ તે હોય, તે પ્રમાણે આ આર્યકવિ પોતાના વિકરેણ
કેસરીની પ્રશંસામાં જ આનન્દ માને છે. પ્રશંસાનો આરંભ કેસરીની
વીર્યદર્શિકા છબિથી થાય છે. વર્ષાઋતુના આરંભમાં મહા ઝન્ઝાવાત
અને તોફાનની સાથે આકાશગામી મેઘ એના પ્રભાવથી જાણે, અતંજ
અને વિતંજમાં ફેલાયી રહ્યો છે; સૂર્ય અને તિમિર ક્રોધ જાણે એના
ઉલ્કાપાત સામે ટકી શકતું નથી; આખું વિશ્વ એના ભાર નીચે દબાઈ
રહ્યું છે. આવા શત્રુની સામે આપણા કવિનો કેસરી એકાએક ત્રાડ
પાડી બેઠો છે. પર્વતોનાં ગહન વિવરો અને મ્હોટાં મ્હોટાં વૃક્ષપૂર્ણ
કાનનો એ ત્રાડથી ગાજી બેઠો છે; પહાડોની પણ પેલી ગમ અને
બીચે છેક આકાશ પર્યન્ત એનો ફેલાવ છે. પીળી ચટપટિત યાજ
આપોઆપ બિભી થયી ગયી છે; અને એ નવા શત્રુની સામે યુદ્ધમાં
પુરુષ વીજળીની પેઠે ચમકી રહ્યું છે. ખરે જાણે ત્રિભુવનજયિની
ચણ્ડિકા જે વાહનથી રીઝે છે તે જ આ કેસરી હોય ! એટલું ચિત્ર
આપ્યા પછી કવિ પોતે જ સમ્ભાવના કરે છે, કે આ તે કદિ ન
ખૂટે એવો નાદનો નવીન ધોધ જ શું ફૂટી નીકળ્યો હશે ! અથવા
ત્રિભુવનને ચૂરેચૂરા કરી નાખે એવો ગર્જનાનો ક્રોધ ગોળો જ આપોઆપ
વહ્યો હશે ! પોતાના કેસરીથી કવિ પોતે જ એટલા આશ્ચર્યમાં
હુબ્યા છે કે શબ્દપ્રવાહને કેવળ આશ્ચર્ય કથનમાં ઝુકાવવો, કે કેવળ
છબિના ચિતારમાં રમાડવો, એ એમાંથી શું કરવું રહેતા વિચારને
વાસ્તે ધીરજ રહી શકી નથી. આશ્ચર્ય-કથન પુનરપિ છબિ ચિતારમાં
વળી જાય છે અને કવિ કહે છે, કે આ ધગી રહેલાં નયનો શું
અગ્નિનો વરસાદ વરસાવે છે ? આ પન્ન શું વળનો પણ
તિરસ્કાર કરે છે ? આ તે આ ત્વરા શી ? હૃદય માત્ર આને દેખી
લડકી જાય છે, અન્નયી જાય છે, મહા શૂરવીર પણ એના
ઝપાટામાં ચૂરેચૂરા થયી જાય છે ! તો આ બિચારા અતંજ અને

વિતળ એને એક કરનાર ઝંઝાવાતનો અને તિમિર અને મિહિર સર્વને ઘોળી પી જનાર ઉલ્કાપાતનું શું ગળું? કર્તા આટલા વિચાર સુધી જાણ અને ભાવ બન્નેને સાથે રાખી શક્યા છે. હવે પછીનો ભાગ ફક્ત વીર્યવર્ણનથી જ શોભે છે; શોભા નથી ચિત્રથી ઉત્પન્ન થતી, નથી ભાવથી ઉત્પન્ન થતી; આટલે આવ્યા પછી આપણે સમ્મુખ શકીએ છીએ, કે કર્તાના ઝંઝાવાત અને ઉલ્કાપાત સૃષ્ટિના ઝંઝાવાત અને ઉલ્કાપાત નથી, અને એટલા માટે એના સામે થનાર કેસરી પણ સૃષ્ટિનો કેસરી નથી. પ્રસ્તુત ઝંઝાવાત અને ઉલ્કાપાત કોષ રાજ્યની મહા ઉથલપાથલ છે; જેમાં શસ્ત્રાઘાતથી અને શર- વાહનથી લોહીનાં સ્રોત ચાલી નીકળે છે. રાજ્યનું સિંહાસન ડોલી જઈ છે, મુકુટ નમી જાય છે, અને રાજ્ય કાન્તિના હાથમાં જાય છે. કોષ કોષની સહાયે રહે એવું રહ્યું નથી. ભૂત માત્ર લયનાં વનમાં ભીરુની પેઠે ભૂલાં પડ્યાં છે. કોષ પક્ષ ગ્રહણ કરે તેવું નથી, તો કોણ સંરક્ષા કરે! લાખો માણસ એમ મરણના શરણથી જ વિશ્રાન્તિ પામે છે. એવે સમયે ઓ કેસરી! ત્હે જ તારા પ્રભાવે કરીને, તારા પ્રતાપથી, અંગે અંગ છિદ્રથી વીંધી, રુધિરનાં ઝરણો આપી ભોગ આપ્યો છે. ખરેખર આવા પરાક્રમને અંતે અંગ સંકોચતાં ત્હે તારી ભીષ્મવૃત્તિને શોભા આપી છે. કર્તાના કાવ્યનો વિચાર અમ્હે સંક્ષેપથી સ્કુટ કરી ચૂક્યા છીએ અને જે શબ્દમાં કર્તા કેસરીને ધન્યવાદ આપે છે તે જ શબ્દમાં અમ્હે કર્તાને ધન્યવાદ આપીશું, કે તારી વીરશ્રીતે, કે તારી ચિત્રભક્તિને—તારા મહા પરાક્રમને ધન્ય છે. તારા જેવા જ કેસરી હમેશાં ઉદ્દેહ ધારણ કરનાર વનનું સામ્રાજ્ય ભોગવવાને, ત્હેની શોભા ભોગવવાને લાયક હો !

જટિલ

૨૭

૧. દરાજ, (ફારસી) દીર્ઘ.
૨. જુગનું, (ફારસી) આગિયો.
૩. ઝીઘી=તમરાં
૪. નવ, નવીન, નવાં. (પાણી).

૨૯

શશીલીટી—ચંદના પ્રકાશનો પાણી ઉપર વધારે ચળકતો જે સેફો પડે છે તે.

વીળે હીલે તે આનંદા—એ સેફો અને જેના ઉપર તે પછો હોય તે પાણી ભરતીથી જોયાં નીચાં થયાં કરે, એટલે જેનાર ચંદનીથી આનાંદત થાય એનું વર્ણન છે. વીળે, ભરતી.

જિએ.—આસમાન અને જમીન એ બેની વચ્ચેની ચંદની હવામાં ધુજતી પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવી જણાય છે, વખતે ઘણી સંકેત, વખતે શીટી લાલી અને વખતે ભૂરી, હોવાની હાલત પ્રમાણે દેખાય છે.

ગોરી—ચંદની.

રસે કુખ્યા.—કુદરતના વિચારમાં પોતે ધ્રુમ થઇ ગયા.

કર્તા

૩૧

કડી. ૩. ચરણ ૨. લાબ્યો—નો કર્તા 'રવ,' કર્મ 'અર્મોરસ.'

કડી. ૪. ચન્દ્રમાં ગાનનદી બહેતી,—એમ ચન્દ્રનું લાવણ્ય અને ગાનનું માધુર્ય એ બંને સુંદરતાદારાએ સન્નતીય જ ગણીને કલ્પનાબળે માનેલું છે.

૩૨

આ નવીન છંદ એક અંગ્રેજ કાવ્યની રચનાને અનુસરી અત્ર શુજરાતી પિંગળમાં ઉતાર્યો છે. આ નવીન છંદનું માધુર્ય અને તેનો સરલ પ્રવાહ કાનને બહુ સુસ્વર અને ગાનમય લાગે છે.

કડી. ૧ વરણ, તજીને; છોડીને. 'બની' અત્ર કૃદંત છે, ક્રિયાપદ નથી. 'નિરખે' નો કરતા 'મરણ' છે.

„ ૫ જગતી, પૃથ્વી.

„ ૭ લટકે, લટકાથી.

„ ૮ નેમે, પ્રમાણિકપણે.

„ ૯ સમતા, શાંતિ.

કડી ૧૦ કંઈ હાસ્ય કટુ...મીઠાં:-કંઈક હસવામાં કેવો કડવાસ આવેલો છે, કંઈક આંસુમાં કેવો મીઠાશ સમાયેલો છે !

ન દીઠાં દગ પાડે:-માણસના આત્માપર કંઈક ચિત્રવિચિત્ર પ્રપંચલીટાં ચીતરાયલાં છે તે સૌ જોયાં કે નહિ જોયાં હોય તે બધાં મહારી દૃષ્ટિએ પાડે છે-દેખાડે છે.

કડી ૧૧ હમણાં...પ્રતિજીવનમાં:-હમણાં અહિં તે ચિત્ર પાછું સજીવન (Revive) થાય છે.

રળી, આનંદ; મઝા; ઉમંગ.

કડી ૧૨ પંચકરી, પાંચ હાથવાળી. ચંપેલીના ફુલને પાંચ પાંખડી હોય છે.

ફરજે, ફરજથી (by sweet duty bound),

ભલી-શુભ ગુણવાળી.-તહારી સુગંધ જેવી.

દવ અશ્રુચકી=દવ-ઝાકળ-નાં આંસુથી.

કર્તા

૪૫

શ્લો. ૫.

દિવ્ય ઓથાર-અલૌકિક દિવ્ય શક્તિના પ્રેરેલા ક્ષોભ-ભાવ-સંચલન-થી થયેલું, હૃદયને જાણે રૂમો ભરાય હેવું કોઈ ભાવમય દબાણ શ્લો. ૬.

ઉચ્ચગાનના પુકાર-અલૌકિક, દિવ્ય, ઉન્નત ભાવની પ્રેરણાઓના ધ્વનિ. (માત્ર આધ્યાત્મિક શ્રવણથી જ સંભળાય હેવા; કાયિક શ્રવણથી નહિ.)

‘ ઉચ્ચ ’ એ ‘ ગાન ’નું વિશેષણ છે, ઉચ્ચ=જિંચા-ઉન્નત-પ્રકારનું; ઉન્નત ભાવ પ્રેરણાનું અને ઉન્નત ભાવથી ભરેલું.

હૃદયવીણા (ટીકા) માંથી

૪૮

એમાંનાં કુદરતચિત્ર મહાબલેશ્વર, ગિરનાર અને આણના દેખાવો ઉપરથી ઉપજાવેલાં છે.

૭-૮ પર્વતમાંનાં ઝરણોના બરફ જેવાં પાણીથી બારે માસ ભરેલા રહેતા સ્ફટિક ગુહાકુંડના હિમ જેવા શિલાતટ ઉપર પડ્યા પડ્યા.

૯ ઉટજકુંજ, નીચે ઝાડ ઝુંડોની ઘટામાં આવી રહેલ ઉપરથી ભેટાં નહાની નહાની કુંજે જેવાં જ દેખાતાં ગામડાં.

૧૪ અન્તર, બંને અર્થમાં. બધી બાબુએ જોજતો સુધી વિસ્તરતો લાંબો જગતપટ આંખ આગળ ઉઠતો જ આવે છે; અને વળી આવા શાન્ત એકાન્ત નિર્ભળ અને શક્તિઓને ઉત્તેજતા જીવન-ટાપુઓમાં વર્ષોના અતુલવ શ્રવણ અધ્યયન આદિને અન્તર્દષ્ટિ અસાધારણ સરલતા અને તીક્ષ્ણતાથી ખેસાડે છે, ઉઠેલે છે, એકખીન્ન સાથે ઘટાવે છે, તેમાંથી નવનવા મારોદ્ધાર ઉપજાવે છે, વગેરે.

૧૬ નિધન, મૃત્યુ. પંક્તિઓ, એ ચિત્રની રેખાઓ.

૧૮ ભંગ, ઉપસતા અને ખેસી જતા મોજ. સંકલ્પ, ઇચ્છા-શક્તિ; સંકલ્પો, ઇચ્છાઓ, માણસોના ઇચ્છાપૂર્વક પ્રયત્નો. માનવ સંકલ્પોની ભંગમાલાથી ખળભળતો વિધિસમુદ્ર.

૧૯-૨૬ આ વર્ણન નર્મ બાષ્પ (watery vapour) ની સફેદ પાતળી વાદળીઓનું અને તેમની અનન્તવિધ ક્રિયાઓનું છે. ૨૦ ફરતાં જ, ચારે તરફનાં. ૨૧ ઝાડનાં ઝુંડ પર્વતના સ્ફુટતા ઢોળાવ ઉપર આવી રહેલાં હોવાથી તેમના ધ્રુમટ સમૂહની શર્યાતે ઢળતી કહી છે. ૨૨ ફર, હાથ, ડાળ. ૨૪ ચળક, તેજનાં હીરામય બુંદ, બિંદુઓને પંખીઓની ગિલી કલગીઓમાં ખચે, ઠાંસી ઠાંસીને ભરે છે.

૨૭-૩૭ 'મુરતીઓ' વગેરે અવતરણ ચિહ્નમાં મુકેલા શબ્દો લૌકિક ખોલીના છે. ૩૪ કુઠારિ, કઠિયારા. ૩૮ કવિ, બાયરન (Byron).

૪૧-૪૨ પથરાઉ જમીનમાં ઉગતું ઝાડ પોતાનાં મૂળ ઉઠાં પોત્તી અને પાણીવાળી જમીન સુધી ઠેક પહોંચાડી શકે છે તે પ્રમાણમાં તે વધી શકે છે. ફેલક, યર (layer).

૪૩ શમે, શમ આદિ સંપત્તિમાં એટલે ચારિત્ર્યમાં.

૪૫ તપેલાને શાંત કરતું, કંતાએલાને બહલાવતું; પ્રકાશ અને ઠંડક અને આપનારું, મનોહર, કૌમુદી જેવું તેજ; પણ કૌમુદી ભૌતિક અને આતો સાત્ત્વિક.

૫૨ પદ્મિ, પગલાં નહિ પણ વાળ વગેરે ચિહ્ન.

૫૪ વત્સને, કવિતાના નાયકને, પોતાને.

૬૧-૬૨. ખીણને લપેટી લેતી છાયા લોચનને લોભાવે છે. પર્વતની બે ઊંચી લાંબી ધાર કે પછી એક જ અર્ધ ચંદ્રાકાર ધાર વચ્ચે આવેલી ઊંડી ખીણ ઉપર સુધટ છાયા પડે છે, અને મહા-બલેશ્વરની 'ધનશ્યામ ખીણ' (Blue Valley) ના જેવો દેખાવ થઈ રહે છે, તે ઊંચી ટુક ઉપર સખ્ત તડકામાં ઉભેલાને જોતાં અતિ આકર્ષક લાગે છે. વળી આ સ્થૂલ વિષયને ઉપમેય ગણી તેનાં ચોગ્ય ઉપમાનરૂપ સ્થૂલેતર વિષય લગી કાંઈ વાંચનારની કલ્પના જાય, તો તે પણ ધનશ્યામ છાય, મોહિની, લોભાવતી આદિ પદો વડે ધ્વનિત છે.

૬૪ હા, બરોબર, સમજાયું.

૬૫-૬૮ વિવિધ પંથ અને જુદા જુદા જમાનાનાં સ્મરક રૂપ જ રહેલાં આ ઊંચાં શિખરો ઉપરનાં પડેલાં-તજ દીધેલાં-મંદિરો હજી સુકંઠ ઘંટ ધરે છે, જે અનિલો જ રમતમાં પૂજામિષે વગાડ્યા કરે છે;...ઉત્પત્તિસ્થાન વગરના જણાતા અને ઘણીવાર સંભળાતાં આવા ઘંટરવ વિશે વહેમી અને લલા લોકો ચકિત થઈને કંઈ કંઈ વાતો કલ્પે છે...

૭૬ અનિલ, માત્ર સ્થૂલ અનિલ નહીં.

૮૨-૮૩ ઇતિ હ આસ; ઇતિહાસ: કાંઈ ધર્મનો નાશ થતાં તેનાં પવિત્ર પુસ્તકો ઇશ્વરવાણી તરીકે ગણાતાં અને પૂજાતાં અટકી પડી સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વાહ્યમયમાં જ ખપે. હોમર અને હેસિયડના ગ્રન્થોને ગ્રીક ગ્રન્થ માત્ર કાવ્યો નહીં પણ આપણે મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોને ગણીએ છીએ તેમ પવિત્ર ધર્મબોધક ધર્મશાસકો ગ્રન્થો ગણતી.

૮૫ ત્રીજી, વેદ. ૮૬ કાવ્યો સમું જ.

૮૭ શશિકલા, ઇસ્લામના વાવટા ઉપરનો ખીજનો ચંદ્ર. ઇસ્લામીઓ પોતે એ ચંદ્રકલાને પોતાના ધર્મની સંજ્ઞા તરીકે ગણતા નથી; એવી કાંઈ પણ સંજ્ઞા રાખવામાં એમને મન મૂતિપૂર્ણ છે, અને તેનો તો એમનામાં ઉચ્ચ નિષેધ છે. પણ ખ્રિસ્તી ધર્મનું સ્થાન અહીં તેની પ્રસિદ્ધ સંજ્ઞા કસથી ઝૂં છે, તેમ ઇસ્લામનું શશિકલાથી ઝૂં છે.

૮૯ સલિલ એનામાં ભરલું હોવાને લીધે ચળકતો.

૯૭-૧૦૦ બ્રમભેદ આત્માશિશુનો જગતમેલ ઉતારે છે... અને તેને પોતાના અંકમાં પોઢાડીને પોતાના ધામને યોગ્ય બનાવે છે:— કાણ? અહીં વસી શ્વસી લસી રહેલી છે તે ગંભીર, વિશદ, સમરસ દિવ્ય શાંતિ.

૧૦૧-૧૧ આ દિવ્ય શાંતિને જ ચેતનઉર, સત્સ્વરૂપ, ભાસ્કર, આદિ રૂપે સંબોધન છે. ૧૧૦ લખ, સ્વ. ગોવર્ધનરામે ચલાવેલા અર્થમાં.

૧૧૪-૧૫ તું-હાથમાં, તારા હાથમાં, સૃષ્ટિનાટકનો સૂત્રધાર તું જ છે, કાલ તો તારો મુખ્ય નટ માત્ર છે.

ભણકાર, (ટિપ્પણમાંથી)

૪૯

લેતા વિરાટ પગલાં વિ: સારા જગતની અને પ્રાચીન અર્વાચીન ઇતિહાસની કથાઓમાં વિરાટ પગલાં ભરતો આત્મા વિચરતો હતો.

ધર્મગોષ્ઠા=ધર્મના રક્ષક. ગ્રેટબ્રિટનના ઇતિહાસમાં આફ્રિકા હેનરી રાજાને Defender of Faith નો ઇલકાળ મળ્યો હતો; તે આજ સુધી ત્યાંનાં મહુ રાજા રાણીઓ વંશપરંપરા ભોગવે છે.

૭ મી કડીનો સાર એવો છે કે સૂક્ષ્મના સંદેશા સ્થૂલમાંથી આપણે શું સુણતા નથી? સુણીએ છીએ જ. સ્થૂલ તે પાર્થિવ નયને વંચાતો લખેલા શબ્દ છે, અને સૂક્ષ્મ તે મહીનો અર્થ છે.

કાલિદાસ કહે છે કે ઉમામહેશ જેવાં વાણી ને અર્થ સંલગ્ન છે. Sermons in stones, and books in running brooks, શિલાઓમાં ધર્મોપદેશ, અને વહેતાં ઝરણાંમાં શાસ્ત્રો, એવી મહાકવિ શેક્સપિયરની ઉક્તિ પણ સુપ્રસિદ્ધ છે.

ઇતિહાસવાદી પ્રભુ=ઇતિહાસના વહેણમાં વહેતા પ્રભુ.

તે સિન્ધુના જલ તણી વિ: 'જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી' કાન્તના મનોહારી શંકરાલરણુમાંના એ ચરણ ઉપરથી. ગિરિમાળની હિમભૂમિ=હિમાલયની પર્વતમાળાનો પ્રદેશ, જે ઓળંગી ઔદ સાધુ સાધ્વીઓ ચીન જાપાન અને તે દેશની ચે પેલી પાર ઉતર્યાં. સુભગરાધવપાદ=રામચન્દ્રજીનાં પગલાંથી સુભગ બનેલી.

વીરવીરી: અશોકનાં પુત્ર અને પુત્રી, કુમાર મહેન્દ્ર અને કુમારી સંધમિત્રા.

રાજર્ષિ અશોક: મનુષ્ય એટલે જ ગુણદોષનું પૂતળું, ને અશોક દેવમાં, તેમજ જલાલુદ્દિન અકબરમાં, પણ દોષ હતા. છતાં ભરતખંડના કે સારી દુનિયાના ઇતિહાસમાં એ રાજર્ષિઓની જોડી મહા દુર્લભ છે. સેનાપતિ, રાજનીતિવેત્તા, મહારાજ્યોના સ્થાપનાર અને ધુરન્ધર, પ્રજાના પરમ હિતૈષી, ઉદારભાવ, ધાર્મિક, તત્ત્વચિન્તક, સંસાર-સુધારક, ધર્મસુધારક: આવા આવા ગુણોના નિધાન એવા રાજર્ષિઓ લોકસંઘને દુર્ભાગ્યે મનુષ્યની કથામાં અતિશય વિરલ છે.

૧૩ મી કડીનો સાર: સુન્દરીઓની બાહ્ય એષ્ટા ઉપરથી આંતર ભાવનાં અનુમાન કરતાં ભાષ્યો રસશાસ્ત્રીઓ રચે છે તેમ સ્થૂલનાં દર્શનમાંથી આંતર ભાવનાં ખીજાં અનુમાન પણ હોઇ શકે. સરખાવે ૭ મી કડી.

કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ નો. ટીકામાંથી.

૫૦

૮. રમાલ=ફેટો

૧૧ બગની વેલડી=બગલાંની હાર. તે વેલી અને વેલી ઉપરનાં કુલ તે બગલાં.

૧૨ ચતરંગ = ચાર રંગની

૧૫ ૮૫ = એ જ વેળા, તરત જ.

૧૩ ગોવિન્દ = ગોપેન્દ્ર = ભરવાડનો રાજા. બાઇબલમાં ધર્મ-ગુરુઓને ભરવાડ કહેલા છે અને માનવીને તહેનાં ઘેટાં કહેલાં છે: એ રૂપકનો અહીં ઉપયોગ કીધો છે. ધર્મગુરુઓનો રાજા, ધર્મગુરુઓને પણ ધર્મદાતાં. ગોવિન્દ = પ્રભુ. પ્રભુને ધર્મગોપ પણ કહે છે.

કર્તાની ટીકા

૫૬

હીર = worth, જે કાંઈ મહારામાં સાઈ છે તે.

મીર = પાર્ટી લશ્કર

કર્તાની ટીકા

૫૮

૪ જ્યોત્સ્ના, પ્રકાશ.

૫ સજ, સર્જ.

૭ સુની, સુણતાં; એ પ્રમાણે આગળ પણ.

૮ જોહુર, ફસારિયાં કરવાનો ડંકો.

૧૬ સમર ખિચ, રણક્ષેત્રમાં, રણ દરમિયાન.

૧૯ ભાલ અને કંઠ તેજ ધોડીનાં.

૨૩ આ એક જીવાન નહીં, આખા પ્રદેશના બધા જ જીવાનો એટલી જ ત્વરાથી ચાલી ગયા.

૨૭ દુર્ગ, કિલ્લા નહીં, કિલ્લા પછીની જ લીટીમાં આવે છે.

૨૮ અંધર-જીવ, અંધર જીવની સ્થિતિ.

૩૭ તારું, તારેલું હતું. ૩૮-તે મહાત્માઓનાં.

૪૦ નિજ આશ્વાસન

કર્તાનું ટિપ્પણ

૫૯

આ કથા મહાભારતમાં છે અને અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ છે. નવીન સ્વપ્ન થયેલો અભિમન્યુ યુદ્ધમાં જાય છે અને ઉત્તરા હેને રોકે છે,

પછી યુદ્ધમાં એ પડે છે. એ માત્ર કથામાંથી લીધેલું છે. બાકી ઉત્તરાતું સ્વપ્ન અને બધો સંવાદ કદપી કાઢેલાં જ છે.

૧. નવોઢા=નવી પરણેલી યુવતી.

૫. પદ્મોમાં=પાંપણોમાં.

નવાં-લગ્ન પછી પહેલપહેલાં જ આ આંસુ પાડ્યાં, (પ્રસંગ જ પ્રથમ), તેથી, તેમજ, -નવવધૂના નવા નવા પ્રેમને લીધે એ પ્રથમ આંસુમાં મોહની શક્તિ પણ અપૂર્વ નવીન તેથી પણ-નવાં આંસુ.

૮ તથા ૯. યુગ્મક છે. ' સુકુમાર જુગલ કપોત કેરું ' એમ સમ્બન્ધ છે.

૧૧. જિહ્વા=જીભ; અગ્નિની જ્વાળા; ભડકાની શિખા.

૨૧. અસિ=તલવાર.

દૃશ્યવીણા (ટીકા.)

૬૧

મુંબાઈમાં એક ગૃહસ્થના ધરમાં રાજા રવિવર્માનું ચીતરેલું કૃષ્ણની વાટય જોતી રાધાનું ચિત્ર જોઈને મૂળ પ્રેરણા થઈ આ કાવ્ય રચાયું છે. હેમાનું વર્ણનવિષય ચિત્ર તો કારવાર પાસેના એક કિનારાના દેખાવ ઉપરથી આલેખ્યું છે.

૩. પીતાં-(=પીનારાં) 'શૈલોતરુ'નું વિશેષણ છે.

૪. વિચારે=વિચારમાં.

૫. ઊંડું ધ્યાન ધરી પડિયો (પડેલો) અને અનન્તતાના ગભીર શ્વનિ ઉદ્ગ્રોધતો અસીમ સિન્ધુ તટશૈલતળે ધોળા તરફગ નચાવે (છે) અને ભાવે (ભાવથી) વાળુતટે ઊંડું ગાન ગાય (છે).—આમ અન્વય છે.

૬. અદૃશ્ય-એ 'બાલા'નું વિશેષણ નથી. 'નિરીખતી'નું કર્મ છે. જોવાનું કશુંક છે પણ નથી જણાતું હેવું કશુંક જુવે છે (જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે)—એમ અર્થ છે. (મતલબ કે મળવા આવનાર પ્રિયને જોવાનું કરે છે.)

રસાલા—આ શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃત નથી. ‘રસાળ’ એ ગુજરાતી વિશેષણનું સ્ત્રીલિંગ ‘રસાળી’ થાય. અહિં કવિતાનું સ્વાતન્ત્ર્ય ગણવું. હૃદયવીણા (ટીકા)માંથી.

૬૭

ત્યાં = તહમે જ્યાંથી આવો છો તે દેશે.

મધુરમધુ = મધુ સમાન મધુર.

દેવસંગે = હૃદયમાં પ્રભુનો વાસ છે, તહમે પણ હૃદયમાં વિરાજે દેવની સાથે.

દિવ્યવાસી = દિવ્યાસી = આકાશવાસી

કર્તાની ટીકા

૬૮

૧. શ્રી ગિર્વાણ, સંસ્કૃત. ૩. મેધે, મેધહત કાવ્યેઃ ખલુવેલી, વહેવરાવેલી. ૫. વિષુધ, (૧) વિદ્વાનો (૨) દેવો. ૭. નીલી, ઘેરાશ્યામ રંગની. ૧૨. ઉન્મુખ, ઊંચા મહોવાળો. ૧૩. ભિન્ન, જેવું મન ભેદાયું છે એવો. ૧૬. વિદારણ, વિભેગી સ્ત્રીપુરુષોનાં હૈયાં. વિદારનારો. ૧૭. જગજીવન, જગતને જીવાડનારોઃ તન્વીને, સૂકાઈ ગયેલીને. ૧૮. કુટજ, કડાનાં ફૂલ. ૧૯. ખેચર, પક્ષી.

કર્તા

૭૪

સમસ્ત સ્ત્રીજાતિના ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવે છે. કન્યા, સૌભાગ્યવતી, અને વિધવા. એ ત્રણ વર્ગના ધણાએક પ્રશ્નો એવા છે કે તહેમનાં કારણોને કાઢી એક મિન્દુમાં સંકીર્ણ કરીએ તો તે એક સ્નેહશૂન્યતામાં આવી સમાય. રસ, સૌન્દર્ય, વિલાસ ખીજે સ્થળે શોધતાં નહીં જડે; પણ સ્નેહને પુણ્યમન્દિર જ એમના અખંડ વાસ છે, એ આ કાવ્યમાં વિકાસનું સૂત્ર છે.

કથા એવી છે કે ભાવના રૂપે પૃથ્વીલોકથી ત્રણ યૌવનાઓ આકાશે ચઢી, અને પોતપોતાને રચતાં સ્વરૂપ લઈ અન્દ્રિકામાં ર

લાગી. વરમાળાના જેવી સ્વર્ગગંગાનું રૂપ કુમારીએ લીધું, ખીલતી ચન્દ્રકલાનું રૂપ સૌભાગ્યવતીએ લીધું, ને સમાધિસ્થ સમી સ્થિર છતાં પલક પલકે પલકી જતી, ત્હોયે ઝાંખી પ્રકાશતી, તારિકાનું રૂપ વિધવાએ લીધું, અને ત્હાં એકાન્તને તીરે ઉરના પડદા ઉઘાડી અન્તરની વાંછનાઓ પરસ્પર કહેવા લાગી. એ સહિયરવાર્તા પછી તે ઉપરથી ઉપજતા કેટલાક વિચાર છે.

સ્ત્રીજાતિનાં અનેક પ્રશ્નોમાંથી, મહત્ત્વનો આ એકજ પ્રશ્ન આ કાવ્યમાં તો ચર્ચાયો છે.

કડી. ૩. નીચું નિહાળી વિ. નીચું જોઇ સખીઓ ભણી. તીરછી નજર કરવાથી ત્હેના મુખનો પ્રકાશ ઝંખવાતો, પણ તેથી ત્હેની દેહલીલા વિશેષ ખુલતી.

કડી. ૪. કલાપીના મિત્ર મસ્ત કવિએ રચેલું વિભાવરી સ્વપ્ન નામનું એક સુંદર કાવ્ય કેટલાંક વર્ષો ઉપર છપાયું હતું. તે કાવ્યમાંનો એક ખંડ કવિએ ‘હો ! રમતાં રહ લાગી રાણીને’ એ ગરખીમાં ઉપાડયો છે. પણ ધીરે ધીરે આગળ ચ્હડતાં ભાવ અને કલ્પનાનાં પૂર એટલાં ભરવેગ વહેતાં થયાં કે એ ગરખીના કાંઠાઓને તોડવા લાગ્યાં. ધ્રુવપદ ખરી પડ્યું, પ્રત્યેક ચરણને અન્તે આવતો સભ્ય-પ્રચારનો ‘રે’ પલટાઇ ચરણના અંગમાં સમાઇ ગયો, અને...એક નવીન જ છંદ—સ્વરૂપ, પ્રતાપી, કૂદતું, ભરતીનાં મોજાંની પેઠે ગર્જતું ને ઉછળતું, કવિના હૃદયમાંથી જન્મ્યું. એ નવીન ઢાળ અહીં સ્વીકારી આ કાવ્યની ત્રણે સખીઓની ઉક્તિમાં વાપર્યો છે.

છન્દોનાં સ્વરૂપ કચ્છારે બદલવાં જોઇએ, અને કેમ બદલાય છે એ કવિના મનોવ્યાપારની ઊંડી અને અગોચર કથા આ ઉપરથી રસશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને ચોક્કસ દરજ્જે સ્પષ્ટમજ્જશે. નવીનતાને ખાતર જ કવિઓએ છન્દવિપર્યય કરવાના નથી, તેમ જ નવીનતાને ખાતર જ છન્દવિપર્યય સહિ થાય છે એમ કહેવું એ અન્યાયી છે: એ બન્ને વાતો ધ્યાનમાં ઉતારવા આવા ઇતિહાસો વિચારવા જેવા છે.

‘હો ! રમતાં રહ લાગી રાણીને !’ એ ગરબી ઉપરથી ઉપજેલા આ ઢાળનું છન્દઃશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ખીજી રીતે ચે સરલ ને સાદું પૃથક્કરણ થઈ શકે એમ છે. ગુજરાતી પિંગળમાં બાવીશ અક્ષરના અક્ષરમેળ બાવીશા સવૈયા બાણીતા છે, એ આ ઢાળનું શુદ્ધ બન્ધારણ માની શકાય. તે સવૈયાને માત્રામેળ કહે, તહેમાં ચે ક્યાંક ક્યાંક માત્રાઓ વધાર્યે પણ આ ઢાળનું રૂપ સાધી શકાશે.

કરુણ, શૃંગાર તથા વીર રસમાં આ બાવીશા સવૈયાનો ઢાળ સચોટ વાપરી શકાય એવો છે. તેથી આ ઢાળનું ભવિષ્ય આશાભર્યું ને ઉજળું લાગે છે.

કડી ૫. એ વૈજયન્તી માળ = મન્દાકિનીની દેહ જેવડી જ મ્હોટી માલા. એ વિશાલ માલામાં શરીરભાગ ઢંકાયેલો હતો તેથી દેહરેખા તરીકે એ માલા જ દૃષ્ટિને દેખાતી.

કડી ૬. નેનનું કિરણ વિ. આંખનું કિરણ ફરી ફરીને અન્તે પાછું આવી આંખમાં વિરામેઃ તેમ મ્હારી ચે મનની આશાઓ અન્તે કલ્પનાઓ ફરી ફરીને પાછી મનમાં જ વિરામશે કે શું ?

કડી. ૨૧. એ છોળની પેઠે આવે ને બળે:

માત્રારૂપશાસ્ત્ર કૌતેય ! શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિત્તિક્ષસ્વ ભારત ॥

ગીતા અ. ૨. શ્લો. ૧૪.

કડી. ૨૪. સંસારને સર અમૃત વિઃ મહાત્મા ભર્તૃહરિએ શંકા મૂકી છે કે:

ન જાને સંસારઃ કિમમૃતમયઃ કિં વિષમયઃ

કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ જો. દીકામાંથી

૮૫

લી. ૪ તે સુભગતા, એ ચળકતા રંગોનું સૌંદર્ય.

૮ લોકવખાણ, શેખચલ્લીપણામાં કલ્પેલાં.

૯ ત્હને અવગણી, ત્હને ન જોઈ, - રે, ખુદ સ્નેહને પણ જોયો નહીં !

ભાણકાર-૧૮.

૯૧

ઔદ્ધમતે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ પાંચ સ્કન્ધ (સ્વંધા) વડે બંધાયેલું છે. મરણ વખતે સ્કન્ધ બધા વિનાશ પામે છે, પરંતુ મનુષ્યના કર્મના પ્રભાવથી તત્કાળ જ નવા સ્કન્ધ બંધાય છે અને નવું જીવન ચાલે છે; નવા બંધાયેલા સ્કન્ધ અને પૂર્વજન્મના સ્કન્ધ જુદા જુદા હોવા છતાં બન્નેને સાંકળનારા કર્મવડે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ એનું એ જ છે એમ એકતા સચવાય છે. એ કર્મનો જ નાશ થાય, તો પછી પુનર્જન્મનો સંભવ જ તૂટે. આ કર્મનાશ અને તે દ્વારા નિર્વાણસિદ્ધિ એ ઔદ્ધમતે પરમ લક્ષ્ય છે. એ સિદ્ધિ માટે માર્ગ (મર્ગો) ચાર કર્મનો કલ્પો છે. તેમાં ચોથો અરહત્તમર્ગો (અર્હત્ત્વમાર્ગઃ) અર્હતપણું મેળવવાનો માર્ગ; અરહા-અરહન્તો-એટલે યોગ્યતાવાળો, નિર્વાણની યોગ્યતાવાળો. આ કાવ્યમાં નિર્વાણનો અર્થ મરણની પૂર્વજ મેળવેલી વિકારનાશ તથા અલૌકિક શાન્તિની સ્થિતિનો જ લીધો છે.

આ નિર્વાણની સમાધિ દશાની શાન્તિમાં કદી પણ લંગ થાય ખરો? આ શંકા અને હેનું સમાધાન આ કાવ્યમાં છે. યશોધરા યુદ્ધની પ્રથમમાં પ્રથમ-પરિવાળિકા (મિક્કુલુની)-શિષ્યા થઈ હતી; રહેની કને આ શંકા આ કાવ્યમાં પૂછાવી છે. અરહન્તની પૂર્વાવસ્થાના કોઈ પણ વૃત્તાન્ત તેના મનમાં છાયા પાડી તેના નિર્વાણમાં ક્ષતિ પમાડી શકે કે કેમ? એમ એ પ્રશ્નનું રૂપ મૂકાયું છે.

યુદ્ધ મહાત્મા હેની Parables (રૂપકાદિદ્વારા દષ્ટાન્ત) થી સમાધાન કરવાની પદ્ધતિનો આશ્રય લઈ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતો અહિં દર્શાવ્યો છે. ક્ષિતિજમાં લટકતા ચન્દ્રનો ચાંદનીનો લાંબો વિશાળ પટો, સમુદ્ર ઉપર પડેલો, યશોધરાને યુદ્ધ બતાવે છે; અને તે ક્ષણે એ ચટાની ખઠારથી આવીને કૌમુદીમાં પ્રવેશ કરતી, એક નૌકા-સફેદ શદ્-વાળી નૌકા-તરફ હેની નજર ખેંચે છે. આ નૌકાથી ચન્દ્રની શાન્તિમાં લંગ નથી થતો, ઉલટી એ નાકા કૌમુદીની સાથે એકરૂપ બની જાય છે. તેજ રીતે, અરહન્તની નિર્વાણ શાન્તિમાં ગમે તે વિક્ષેપનો ભાસ

આણનારા વૃત્તાન્ત-આવે તો તે પોતાનો શાન્તિવિરોધી ગુણ તજી નિર્વાણદશાની જોડે એકરૂપ થઈ વિલીન થઈ જાય છે; નિર્વાણને કરો વિકાર અર્પતા નથી. નિર્વાણના અતિ ઉર્જિત ગુણનું સ્વરૂપ ખીન્ન સર્વ જ્ઞાત્રો, પોતાનો ગુણ તજીને, પ્રાપ્ત કરે છે, એ સિદ્ધાન્ત આ કાવ્યમાં ઉપજાવ્યો છે, માટે કાવ્યનું નામ તદ્દગુણ પાડ્યું છે;—અતત્ (તે નહિ, અન્ય વસ્તુ) તે તત્ (તે, પ્રધાન વસ્તુ)નો ગુણ સ્વીકારે માટે તદ્દગુણ. કાવ્યશાસ્ત્રમાં તદ્દગુણ નામનો અલંકાર છે તે ઉપરથી આ નામ લીધું છે. તદ્દગુણ અલંકારનું લક્ષણ

સ્વમુત્સૃજ્ય ગુણં યોગાદત્યુજ્જ્વલગુણસ્ય ચત્ ।

વસ્તુ તદ્દગુણતામેતિ મળ્યતે સ તુ તદ્દગુણઃ ॥ *

મમ્મટે આપ્યું છે.

આ તદ્દગુણ કાવ્યમાં આ અલંકારનું ઉદાહરણ જતાવ્યું નથી. પરંતુ એ અલંકારનું તત્ત્વ વિશેષરૂપે વપરાયું છે; માટે તદ્દગુણ નામનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૪. ઉદ્ધિવ્યોમ—ઉદ્ધિ (સાગર) અને વ્યોમ (આકાશ); દ્વન્દ્વ સમાસ. જ્યાં સુખ્યતાં ઉદ્ધિ વ્યોમ—અર્થાત્, ક્ષિતિજમાં, જલૌધે—જલ+ઓધ (= સમૂહ, પ્રવાહ), જળના સમૂહમાં પ્રવાહમાં.

૫. ચાંદનીના પટાની જેને બાણ કાળી અંધારાની છાયા તહેમાંથી એકબાજુથી આવીને ચાંદનીમાં પ્રવેશ કરતી નૌકા વર્ણવી છે. શુભ્રવેશ—ધોળો વેશ; શદ ધોળો તેથી.

૮. શાન્તિના જળમાં લહરી થાય (મોગ્ધ ઉત્પન્ન થઈ ચલતા જેવો ભાસ થાય) તહેને અજ્ઞાન જનો શાન્તિની સ્થિતિમાં ભંગ થયો માને છે. પરંતુ વસ્તુતઃ—

*અર્થે અતિ ઉજ્જ્વલ ગુણવાળી વસ્તુની જોડે યોગમાં આપવાથી પોતાનો ગુણ તજીને કોઈ વસ્તુ તહેનો (ઉજ્જ્વલગુણ અન્ય વસ્તુનો) ગુણ લે છે—તે તદ્દગુણ અલંકાર.

૯. નિર્વાણના સિન્ધુના જળમાં કદી પણ શાન્તિમાં વિકાર થતો નથી; વિકારનો આભાસ થાય કદી, તો તે જુદી જ વસ્તુ છે (અન્ય જ એ પ્રકાર);

આ અન્ય પ્રકારનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે બુદ્ધ મહાત્મા પોતાની જ નિર્વાણદશામાં બનેલા અનુભવોમાંથી એક કહી બતાવવાનો આરંભ કરે છે.

૧૦. બોધિવૃક્ષ—બુદ્ધ અનેક થઈ ગયા કહેવાય છે; તે દરેક બુદ્ધને બુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ અમુક વૃક્ષની તળે ચિન્તન, તપ, કર્યાથી મળે છે; તે પછી તે વૃક્ષનું નામ બોધિવૃક્ષ કહેવાય છે; એ. આડ બૌદ્ધોમાં પૂજ્ય ગણાય છે. શાક્યમુનિનું બોધિવૃક્ષ અશ્વત્થ હતું; હેની પૂર્વના બુદ્ધ કશ્યપનું ન્યગ્રોધ વૃક્ષ હતું.

બોધિવૃક્ષ તળે તપ કરતી વખતે અનેક વિદ્વો, લાલચો, વગેરે પ્રગટ થાય છે; માર (પાપનું મૂર્ત રૂપ) પ્રલોભક રૂપે આવી બુદ્ધ થનારને કસોટીએ ચડાવે છે, મારનું સૈન્ય પ્રલોભનાદિકનું માયારૂપો ધારીને ચલિત કરવા મથે છે; અન્તે હેના ઉપર વિજય મેળવીને સમ્મા સંબુદ્ધો (સમ્યક્સંબુદ્ધઃ) સારી રીતે પ્રકાશ પામેલો બને છે, નિર્વાણ ભોગવનારો બુદ્ધ બને છે, અર્હત્ (અરહન્ત) થાય છે.

૧૧. ૧૨ આ બુદ્ધત્વના નિર્વાણની સિદ્ધિનો છેવટનો ક્રમ અર્હિ આલેખ્યો છે.

૧૧. સંવેદન—અનુભૂતિ; આન્તર અનુભવ; ઊંડા હૃદયમાં અનુભવ.

૧૨. અપ્રમેય=તર્કના પ્રમાણથી સાબીત કરાય નહિ હેવી (અપ્રમેય દશા); કેવળ માનસ પ્રત્યક્ષથી જ અનુભવાય, બીજી રીતે પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી બતાવાય નહિ, માટે અપ્રમેય.

૧૩. ભિન્નભાસી—નિર્વાણથી ભિન્ન ભાસતા; નિર્વાણના સ્વરૂપના વિરોધી જેવા જણાતા.

૧૪. દુકૂલ=રેશમી ઝીણું લૂગડું.

૧૬, એ નૌકાના સરખી ત્હારી મધુર મૂર્તિની સ્થિતિ હતી.

૧૭. નિર્વાણને ચાંદનીનું રૂપક આપી, હેને જળનું રૂપક વળા આપ્યું છે, તે ચાંદની અને સિન્ધુ જે અત્યક્ષ હતાં તેના મિશ્રરૂપનું કાંઈક અનુલક્ષણ કરે છે.

૧૮. ૧૯. પૃથગ્જનન—અજ્ઞાન, પામર જન

નૂપુરકંકાર (ટીકા) માંથી

૧૦૭

+ + +

પ્રથમ. કાવ્યને નામ આપનાર શબ્દ જરાક કઠંગો શ્રવણને લાગે છે. ‘ફૂલડાં કટોરી’ એમ બહુવચનયુક્ત પૂર્વપદવાળો સમાસ સુરુચિયુક્ત નથી લાગતો. ‘ફૂલની કટોરી’ એમ હોત તો ચાલત અને આ વાંધો ના ઉત્પન્ન થાત. પદ્યમાં પણ ‘ફૂલની કટોરી ગૂંથો લાવ્ય’ એમ સારી રીતે એસે એમ છે. પરંતુ આ બહુ મહત્વનો દોષ નથી.

અમૃત—એ શબ્દમાં મૃ તે જોડાક્ષર હોય એમ ભ્રમથી પૂર્વેનો ‘અ’ ચડકાવીને બોલવાની ભૂલ્ય આ શબ્દ આ કાવ્યમાં જે રીતે ગોઠવ્યો છે તે ઉપરથી જણાઇ આવે છે. તેથી શ્રવણને કંઈશતા ઉત્પન્ન થાય છે. મણિલાલ દ્વિવેદી જેવા સંસ્કૃતના સારા જ્ઞાનવાળા વિદ્વાનને હાથે પણ

‘જે કર્ણ—અમૃત રસાયન ચિત્તકેરાં.’

જેવા સ્થળમાં દોષ થયેલો જોયો છે તો સંસ્કૃતના જ્ઞાનનો ગન્ધ પણ જેને નથી હેવાને આ દોષ માટે ક્ષમા આપી સકાશે, પરંતુ ક્ષમા ન આપી સકાય હેવો દોષ સંસ્કૃતના જ્ઞાનનો અલાવ છતાં સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો જોડે ઉદ્ધત છૂટચ લેખને રા. નહુનાલાલ માથે બહારી લે છે તે ખેદકારક છે. ‘ચન્દ્રી’ એ શબ્દ આ ધૃષ્ટતાનું ઉદાહરણ છે. એ રૂપ આપી એ શબ્દમાં શો નવો અર્થ સમાવવાનો પ્રયત્ન તેઓ કરે છે તેજ પ્રથમતો અગમ્ય છે.—‘ચન્દ્રી શુકીનાં તેજ’—એમ એક બીજે પ્રસંગે હેમણે પ્રયોગ કર્યો છે; ત્યાં પ

હાસ્યજનક પરિણામ આવ્યું છે, ને શું ઉદ્દિષ્ટ છે તે વાત તો ગૂઢ જ રહી છે. ‘ચન્દ્રિકા’—ચાંદની—તો ઉદ્દિષ્ટ નહિ જ હોય એ આ કાવ્યના સંદર્ભ ઉપરથી જણાય છે. ત્યારે ‘નહાનો સરખો ચન્દ્ર’ એ મતલબ હશે? તો હેવા ચન્દ્રમાંથી અમૃતની ધારા વરસતી સંભવે નહિ. ‘ચન્દ્ર’ ને સ્ત્રીલિંગ બનાવી રસિકરૂપ આપવાની જ ઇચ્છા હશે, અથવા ચન્દ્રને સ્ત્રીરૂપ કહ્યો હશે એમ વખતે સંભવે પણ તેમ કરવા જતાં હાવું અપરિચિત સાક્ષરતાવિરોધી અને હાસ્ય-જનકરૂપ ઘડી કાઢવાથી તો રુચિલિંગ જ થાય છે. ‘ચંદ્ર’ એ પ્રાકૃત રૂપ હિન્દી કવિતામાંથી અને નર્મદ કવિનાં કાવ્યોમાંથી પ્રાપ્ત થએલું જેમ ભાષાશુદ્ધિને ક્ષોભ આપવાથી અલગ રહે છે તેમ સુરુચિ અને રસિક ભાવનાને પોષક બને છે. એ રૂપ સ્વીકારવામાં રા. ન્હાનાલાલને નહાનમ લાગતી હોય તો લાચાર! પરંતુ પોતાની મેળે અપૂર્વ શબ્દ ઘડી કાઢવાની દૃષ્ટ્ય સમર્થ વિદ્વાન અથવા કવિજન પણ વિરલ પ્રસંગે લે છે અને લે છે ત્યારે સફળતા હેવાને જ અને અમુક મર્યાદા સાચવ્યાથી જ મળે છે—એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

‘ચાળવું’—ઉપરથી ‘ચાળણી’ શબ્દ થયેલો છે. છતાં ‘ચાંચણી’ એમ રૂઢ થયેલું રૂપ અશિષ્ટ માની શિષ્ટ બનાવવા જતાં, ય. તો રકારનો જ થાય એમ ગણી લઈ ‘ચારણી’ શબ્દ રા. ન્હાનાલાલે વાપર્યો છે તે ઉઘાડી રીતે જ ખોટો અને હાસ્યજનક છે. પરંતુ આ શબ્દશુદ્ધિની જ માત્ર વાત છે તેથી, તેમજ રા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી જેવા વિદ્વાતા માટે વિખ્યાત પુરુષે પણ આ પ્રકારની જ ભૂલ્ય કરેલી છે—‘ચારણી’ શબ્દ વાપર્યો છે—તેથી રા. ન્હાનાલાલ જેવા યુવકને આ ક્ષતિ માટે બહુ દોષ નહિ દેખે તો ચાલશે; જો કે એ શબ્દની અશુદ્ધિ તો તેથી લુપ્ત નહિ જ થાય.

ઉપરના કાવ્યની ત્રીજી કડીમાં અમૃતને ‘દશધાર’ ઝરી જતું કહ્યું છે તે જરાક સમજાતું નથી. અંજલિ બે હાથની બનાવતાં દસ આંગળીઓ વચ્ચે આઠ (અથવા તો બે હાથ બેડાતાં ટચલી

આંગળીઓ છૂટી રહી ગણતમાં નવ) તડો પડેલી હોય તેથી ‘અષ્ટધાર’ અથવા ‘નવધાર’ મંલવે. આ એક ન્હાની સરખી શંકા નોધીને જ ખસ કરું છું.

‘જગમાલણી’ એ રૂપમાં ‘જગત્’ અને ‘માલણી’. એ ઉપમેય અને ઉપમાન વચ્ચે લિંગભેદ આવે છે તે જરાક રુચિને ફોલ કરનાર જણાય છે, પણ હેને અદલે શું મૂકવું-જોષવું હતું તે શોધી કાઢતાં જરાક વાર લાગશે.

આટલા દોષાંશ બતાવ્યા પછી હવે આ કાવ્યના અસાધારણ ગુણાંશ બતાવવાનું આનન્દમય કર્તવ્ય બનવું છું. આ કાવ્યમાં સમાયલા અતિ ઉંચા પ્રકારના ધ્વનિનું શ્રવણ રસિક જનોને તરત થશે. મ્હારી અદ્વિતિ પ્રમાણે મ્હને જે ધ્વનિનું શ્રવણ થાય છે તે અહિં દર્શાવીશ. વાચ્યાર્થ તો સ્પષ્ટ આટલો જ છે કે ચન્દ્રમાંથી અમૃતઝરણુ પડે છે તે કવિ હાથની અંજલિમાં ઝીલવાને અનિચ્છુ છે; હેનાં કારણો અંજલિમાં છિદ્રો હોવાથી પૂરું ઝીલાય એમ નથી, તેમ જ હાથમાં છૂંદણાંના ડાઘથી અમૃત મલિન થવાનો ભય છે; અને ઝીલવું તો છે. ના ઝીલે તો અમૃતઝરણુ વ્યર્થ જતું રહે; માટે એ ઝીલવા માટે જગત્ રૂપી માલણીની કને ફૂલડાંની ગૂંથેલી કટોરી માગે છે, કેમકે ફૂલની પાંખડીઓ તે દેવની હાથેલિયો છે, અલૌકિક છે. તેજ આ પ્રકારનું અમૃત ઝીલવાને યોગ્ય તથા સમર્થ છે; દેવલોકના અમૃતપાન કરનારા મનાયા છે તો હેમની હાથેલિયો આ જગત્માં સુન્દર ફૂલમાં જણાય છે, માટે તે સાધનથી આ અમૃત ઝીલાશે. અથવા દેવ એટલે પરમ દિવ્ય પરમાત્મા હેનું સુન્દર સ્વરૂપ ફૂલમાં છે, એમ વધારે સુઘટિત અર્થ થશે. આમ વાચ્યાર્થ છે. હામાં સુન્દરતાથી ઊલ્લાસ જતો ધ્વનિ તપાશિયે. વાચ્યાર્થ ઉદ્દિષ્ટ નથી એટલે ઉઘાડી જ પાત છે. વ્યંગ્ય અર્થજ પ્રધાન છે અને તેથી જ આ કાવ્યના કવિત્વની સુન્દરતા છે; વિશેષ એ વ્યંગ્ય અર્થની ચારુતા અને ઉચ્ચ કલ્પનોને લીધે જ. તેમજ વ્યંગ્ય અર્થ અસ્પષ્ટ નથી તેમ અતિ સ્ફુટતાના

દોષવાળો પણ નથી. એ વ્યંગ્ય-એ ધ્વનિ-આ છે:-દિવ્ય ભાવનાઓ મનુષ્યને માટે આ માનવ જીવનથી કોઇ ઉચ્ચતર પ્રદેશમાંથી અમૃતની પેઠે ઝરે છે. ઇશ્વર એ અમૃત મોકલે છે; પરંતુ તે ઝીલવા માટે અર્થાત્ એ ભાવનાઓ બરાબર ધારણ કરવા માટે-આ જીવનની ખામીનાં છિદ્રોથી ભરપૂર અને ઐહિક વાસનાઓથી કલંકિત માનવહૃદય યોગ્ય પાત્ર નથી; હેને ઝીલવા માટે દિવ્ય વાસનાઓથી બનેલું કોઇ હૃદય જ સમર્થ અને યોગ્ય છે; માટે જગતને કવિ વીનવે છે કે હેવી કોઇ દિવ્ય વાસનાઓથી મ્હારું હૃદય લિપ્ત કર્યે કે જેથી એ દિવ્ય ભાવનાઓનું અમૃત ઝીલી સકું. આપણા માનવ જીવનના રંગબેરંગી અનુભવો આપણને સમજાવી સકશે કે ઇશ્વરદત્ત વિરલ પળોએ થતી દિવ્ય ભાવનાઓની ઝાંખી મનુષ્ય જીવનની જડ મલિનતાને લીધે ક્ષણિક જ રહે છે; આ ચન્દ્રિકાની ઝાંખી મટી એકધારી દીપ્તિવાળી ચન્દ્રિકાનું સતત દર્શન થવાની ઉચ્ચ ઊર્મિમાં ઊછળીને આ કાવ્ય રચાયલું જણાય છે. ચન્દ્રમાંથી ઝરતું અમૃત ઝીલવાને, તે અમૃત ઝરી ના જાય, તેમ જ ઐહિક વાસનાનાં છુંદણાંથી એ અમૃત કલુષિત ન થાય, તેવી કોઇ દિવ્ય કટોરી આ કવિને જોઇએ છિયે. તે કોણ આપશે?—મલિન વાસનાઓવાળું જગત? એ કેમ આપી સકે? જગતનાં છુંદણાંના ડાઘથી તો સુકત હેવી અંજલિ બનાવવી જોઇશે. છતાં ‘જગમાલણી’ કને જ કવિ ‘ફૂલડાંકટોરી’ની-દેવની કટોરીની-માગણી કરે છે. હેમાં જણાતો વિરોધ તે વિરોધાભાસ જ છે. એ દેખાતા વિરોધમાં ઊંડું સત્ય સમાયલું છે. દિવ્ય ભાવનાઓનું ગ્રહણ કરવાને આ જીવનના અનુભવોમાંથી જ ઊંચાં તરવો મળી સકે છે; પ્રેમ, ઉપકાર, સદ્ભાવ આદિ અનેક કુસુમો આ જીવનમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે ઊંચાં તરવો આ જીવનમાંથી એકત્ર કરીને હેની ‘ફૂલડાંકટોરી’ ગૂંથી આપવાની શક્તિ આ સંસારમાં છે—જો બરાબર રીતે એ શક્તિનો ઉપયોગ થાય અને લેવાય તો. એ માટે કોઇ જગતની ખ્હારના કલ્પિત જગતમાં જવાની જરૂર જ નથી. માટે જ જગમાલણીને પ્રાર્થના કરી છે. દિવ્ય વાસ-

નાઓને ફૂલડાંની ઉપમા અપાઈ છે તે અતીવ ચારુતાયુક્ત કલ્પના છે. પ્રકૃતિનાં સુંદર સ્વરૂપોમાંથી ન્હાનકડા આકારમાં છૂટક છૂટક રહેલાં સ્વરૂપ સુંદર કુસુમ જ છે; અને દિવ્ય વાસનાઓનાં છૂટક છૂટક પ્રસંગે સ્ફુરતાં સ્વરૂપો તે આ કુસુમની કલ્પનાથી સરસ રીતે પ્રગટ થાય છે. માટે જ ‘ ફૂલડાંમાં દેવની હથેલિયો ’ કવિ જુવે છે.

દિવ્ય ભાવનાઓનું અમૃત ઝીલવાનું ઉપર કહ્યું છે તહેમાં કવિત્વ ભાવનાઓ, ધર્મ ભાવનાઓ, વગેરે સર્વ ઉચ્ચ ભાવનાઓનો સમાવેશ થાય છે; અને એમ ઉચ્ચ ભાવનાના પેટાભેદનો પરામર્શ કરીને આ કાવ્યમાંનો ધ્વનિ-સૂર્યનાં કિરણો જુદા જુદા પહેલમાં ઝીલીને જુદા જુદા ઇન્દ્ર ધનુષ્યના રંગ વિખેરતા લોલકની પેઠે-લિન-લિન સુંદર રંગ પ્રકટ કરે છે.

આ કારણથી રા. ન્હાનાલાલના આ કાવ્યથી મોહ તથા આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. તહેના જ પ્રમાણમાં ને તે માટે જ ઉપર અતાવેલી કેટલીક મહત્ત્વની ખામીઓથી હેની સુંદરતા કથળે છે તેથી એક થાય છે. પરંતુ એકંદર કુળ સુંદરતાના દર્શનનું જ થાય છે એ આ કાવ્યની અન્તર્ગત ઉચ્ચ રસિકતાનું પરિણામ છે.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

વસન્ત વર્ષ ૫. અંક ૮. ભાદ્રપદ, સંવત ૧૯૬૨. પૃ. ૩૦૮.

૧૧૧

ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના એક કાવ્યનો અનુવાદ છે.

૧૧૬

રાધાવદનવિલોકનવિકસિતવિવિધવિકારવિભંગ

એ સુપ્રસિદ્ધ અષ્ટપદીની રાહ.

લીટી ૩. સૂર્યે સૂર્યે ગ્રહો પ્રકટયાઃ આ પ્રમાણે જલમય સ્વહાં-ડમાંથી ક્રમે ક્રમે વિકાસ થાય છે અને અગ્રણિત સૂર્યમંડળો પ્રકટયાં છે, પ્રકટે છે અને પ્રકટયા કરશે, એ આખો વિશ્વક્રમ તે આ

૫૩-૫૩૫તિ: આત્મા-પરમાત્માનો રાસ. દરેક કડીમાં આ પ્રમાણેનો મુખ્ય અર્થ છે.

૧૦ પ્રાણીપતિ, પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ નર; માનવ-ચોનિમાં વળી શ્રેષ્ઠ માનવી તે કે જેણે પોતાના પ્રાણોને પણ પૂરેપૂરાં આત્માધીન કર્યાં. વિશ્વક્રમના આ પાસાના વિકાસનો ઉત્તમ પરિપાક, આવા માનવી ઉત્પન્ન થાય તે.

૧૫ કામ વીર્ય, ઇચ્છાઓ અને શક્તિઓ.

૧૬ દેહુ ધરી, દેહ ધર્યાનું સાર્થકય સેવાધર્મ જ માની તે તેમાં જ મર્યો રહે.

૨૦-શાસ્ત્ર શક્તિ, વિદ્યાઓ, કળાઓ, હુનરો, વિજ્ઞાનો, આખું ભૌતિક જ્ઞાન-ક્રિયા-ચક્ર. આ શદ્ર-વિશ-ક્ષત્રિય-આહ્વાણ એ ચાતુર્વર્ણ્યનો રાસ: હિન્દમાં જ અને આર્યવિદ્યામાં જ આ ચાતુર્વર્ણ્ય છે એમ નથી. બધે હતું, છે, અને હશે જ, કેમકે હોવું જ જોઈએ. આપણે ત્યાં અત્યારે આ ચાતુર્વર્ણ્યનું જે રૂપ થઈ ગયું છે, તેના બચાવમાં આ શાશ્વત સત્ય વાપરવું કે તેની સખ્તમાં સખ્ત ટીકા તરીકે વાપરવું, —એતો જેને જેમ કાવે તેમ કરવા સ્વતંત્ર છે: અહીં બેમાંથી એકે ઉદ્દેશ નથી.

૨૩ પ્રાણુ એટલે અહીં પ્રાણો, પ્રાણાદિ વાયુઓ. પગ-ઉદરનો દશાન્ત લિલિ નામના અમર રોમન ઇતિહાસકમાં અને ત્યાંથી રોક્સ-પિયરે કોરિઓલેનસમાં લીધેલો જગજાહેર છે. પુરુષસૂક્તમાંનું રૂપક પણ અહીં સૌ જાણે છે.

૨૫ ઉપનયન સંસ્કારથી ગાયત્રીસુત બનેલો ધ્વજચારી. ગાયત્રી તે જ સરસ્વતી. સરસ્વતીના આખ્યા કલાપનો પરમ નિષ્કર્ષ દરેક વ્યક્તિને પોતાને માટે શેમાં છે? માત્ર જ્ઞાનમાં? ના; જ્ઞાનનો પોતાના આત્માના સમ્પૂર્ણ વિકાસનમાં વિનિયોગ કરવામાં; અન્તર્બ્યોતિ પ્રકટાવવામાં. જેઓ આર્યસંસ્કારો અને ભાવનાઓનાં નામ માત્રથી અભડાતા હોય તેઓ આ પક્તિ ઉપરથી પોતાને અનુકૂલ સામાન્ય અર્થ લઈ શકશે: અહીં લખ્યામાં આવ્યો છે તે અર્થ આ: ચાર આશ્રમો દરેકમાંથી તે પછીનો એમ અંકુર-

-કુલ-કુલ-ખીજ ન્યાયે પ્રકટે છે; અને એ પ્રમાણેનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ આણતો એ આખો ક્રમ પંડ-પંડપતિના રાસનું એક પાસું છે.

૧૧ કુટુંબો, ગોત્રો, ગ્રામો, નહાનાં રાજ્યો, મોટાં રાજ્યો, આખા ભૂમંડલમાં પ્રસરી રહેલું આખી માનવ જાતિનું એક જ રાજ્ય : આ પ્રમાણેનો વિકાસક્રમ: દુંકાવીને જોતાં—કુટુંબ, ગ્રામ, રાજ્ય, રામરાજ્ય; એથી પણ દુંકાવીને, અને જે જુદી જુદી દષ્ટિએ જોતાં એ રાસ નર—નૃસાયનો છે; એ રાસ નય—સ્વતંત્રતાનો છે.

રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ-પંડપતિનો એ: એમાં પંડપતિ નથી તો એ રાસ પણ નથી, માત્ર રાગદ્વેષાદિ ભૂતાવળનાં નાચવાં ખૂંદવાં અને પરસ્પર છૂંદવાં છે.

૩૭-૪૨. પહેલી છ કડીમાં આ રાસ અખંડના એક એક પાસાનું દર્શન છે. આ છેલ્લી કડીમાં એ છ પાસા વાળા હીરાના ગર્ભભાગનું દર્શન છે. પાસાઓના પરસ્પર હોદોની સ્થૂલતા ટળતાં જે સમરસ સત્ત્વ શેષ રહે છે અને પૂરેપૂરું ઝળહળે છે, તે આ કડીનો વિષય છે: સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મ, મમતામાંથી સમતા: અને એ દર્શન ચતાં એ રાસને પંડ-પંડપતિનો કહેવા જતાં જીલ અચકાય છે. પંડ પણ તેને અન્ય સર્વથી નોખો પાડનારી હોદો રૂપ સ્થૂલતામાં અંધાધ. રહે છે. ત્યાં સુધી જ પંડ છે. અહીં જ મહાર્દ જીવન, મહારી personality મહારી individuality એ લાવ રહે છે ત્યાં સુધી પંડ છે જ. પણ એ personality એ individuality એ વ્યક્તિત્વ જીવન કે રક્ષણ મનાતું મટી જઈ બન્ધન મનાવા લાગે, સૂક્ષ્મ મનાતું મટી જઈ વધારે સૂક્ષ્મ સત્ત્વના દર્શનને લીધે સ્થૂલ મનાવા લાગે, એટલે ક્રમે ક્રમે ઓગળે છે. દામ્ભિક પુરુષોની આ વાત નથી, અન્તરમાંથી ખરેખર ઓગળતું આવે છે. અને એવા દ્રષ્ટાને આ આખો રાસ જે અત્યાર સુધી પંડ-પંડપતિનો, રાસ દેખાતો હતો તે દેખે સ્વચ્છ પંડપતિનો જ રાસ દેખાય છે.

ભાગ્યકાર-ટિપ્પણ

૧૨૩

અમારામાં મોત પછી ત્રીજે દિવસે પાછલે પ્રહરે પારસીઓના ઉઠમણાની માફક નાતલાઇઓ અને બીજા સમ્યન્ધીઓ દિલાસો દેવા આવે છે; કલાક બેસી ઘરનાંઓને દેવદર્શને લઇ જાય છે: આને ચોટી કહે છે. આ પદ “ નવ કરશો કોઇ શોક, રસિકડાં ! ” એ નર્મદના જાણીતા પદની રાહનું છે. રાગ—આશાબેગ કે ભૈરવી.

ભણકાર-ટિપ્પણ.

૧૨૪

૧૨ ચિદાકાશ = એક આકાશ.

૨૨ ડોલતી પર્વતાવલિ: આવેશવાળું નયન કોઇ પણ પદાર્થ સ્થાનું અનિમિષ જોઈ રહે તો થોડી વારે તે આવેશનું આન્દોલન કીકીમાં આવે છે અને અન્તે બહારના પદાર્થમાં તે દેખાય છે. એવી રીતે જ આ પર્વતમાલા ડોલતી અને તેથી જ તે નર્તતા મેઘદળની છાયાનું રૂપક લઇ શકે.

૨૫ તમરાજ = અન્ધકારનો રાજવી.

૩૫ વિષ્ણુધોના આત્મામાં વસે છે એવો: જ્ઞાનનું મૂળ પ્રશ્નમાં છે અને કેવળ જ્ઞાનીના જિંડા જિંડા અંતરમાં પ્રશ્નની પરંપરા રમ્યાં કરે છે. જ્ઞાની પુરુષ લોભી—Covetous જેવો છે. મૂડી મળી તેની તહેને કીંમત નથી, પણ નથી મળી તે તેને હમેશાં ખૂંચ્યા કરે છે. એવી સ્થિતિ—સૂચક એક સૂત્ર ‘ નેતિ ’ ‘ નેતિ ’નું છે.

૩૭ ભેદના પ્રકાશ = ઉજ્જ્વળ પ્રકાશ પૃથ્વ્યકરણકારોએ કાળાં કિરણો પણ શોધ્યાં છે: એવો ભેદનો કાળો પ્રકાશ.

૫૧ વજ્રતલ = કારણકે અભેદ.

કર્તાની ટીકા

૧૨૬-૧૨૯

આ કાવ્યો ‘ કલાપીનો વિરહ ’ માંથી લીધેલાં છે.

૧૩૨

આ કાવ્ય તેમજ તેની પછીનાં ૧૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬ ક્રમાંકનાં કાવ્યો ‘ સ્મરણસંહિતા ’માંથી લીધેલાં છે. એ શ્રી નરાસહરાયે

પોતાના પુત્રના મરણનિમિત્તે લખેલી કરુણ પ્રશસ્તિ (Elegy) છે. કરુણ પ્રશસ્તિ એ સંગીતકવ્ય (Lyric) કાવ્યનો અવાન્તર ભેદ છે અને તેનું લક્ષણ ‘મરણનિમિત્તક, ચિન્તનાત્મક, કરુણપ્રશસ્તિ’ એવું શ્રી આનંદશંકરે કાવ્યના ઉપોદ્ધાતમાં આપ્યું છે.

૧ થી ૪. પ્રકૃતિ અને મનુષ્યહૃદયને સામમામાં ધરીને કવિઓ એમાંથી ત્રણ પ્રકારે રસનિષ્પત્તિ કરે છે: (૧) ખેતું સામ્ય, (૨) વૈપ્ર્ય, કે (૩) પરસ્પર અસર વર્ણવીને. આ સ્થળે બીજો પ્રકાર છે. મુખ્યરસ ગૌણ બની ન જાય તે માટે પ્રકૃતિનું વર્ણન બહુજ આછું રાખવામાં આવ્યું છે.

ના ગમે મને; મને ના ગમે, પણ ઉર સ્વયં ભાર હલકો કરે. આ આન્તર વિસંવાદ કવિના ચિત્તની વિષમ સ્થિતિ બહુ લક્ષક રીતે સૂચવે છે.

“શોકક્ષોભે ચ હૃદયં પ્રલાપૈરેવ ધાર્યતે”

(ઉત્તરરામચરિત)

શ્રી આનંદશંકરની ટીકામાંથી.

૧૩૩

૧ થી ૩. ‘શ્યામ પડ તિમિરો તણાં.....’ = શોક અને અજ્ઞાનની અનેક વૃત્તિઓ મારા દિવ્ય જ્ઞાનના માર્ગમાં આવરણ રૂપ થઈ પડે છે. અને પરિણામે સત્યની અને મારી વચ્ચે જાણે પાપાણની એક જબરી ભીંત ચણાઈ જાય છે. પ્રથમ તો એ ભીંતમાં એકે દ્વાર દેખાતું નથી—દેખાય છે ત્યારે તે બંધ દેખાય છે. અને એને એક વજ્રતાળું મારેલું છે. તત્ત્વજ્ઞાનના તર્કશાસ્ત્રે આપેલી વિધવિધ કૂંચીઓ લઈ એ દ્વાર ઉઘાડવા હું મથું છું, પણ એ ઊઘડતું નથી. ઊઘડતું નથી એટલું જ નહિ, પણ હું જ્યાં ઊભો છું ત્યાં

‘પાય મુજ નીચે સરે;’ વગેરે

૪. ‘પ. ક્ષણક્ષણનું આ અનુભવ ચિત્ર છે: ‘પાય સરે છે,’ ‘ક્યાં કળું છું કળણમાં?’ એમ પ્રશ્ન થાય છે; કંઈ ખબર પડતી નથી, પડે છે, કળણ—કર્દમમાં હું ડૂબું છું, કોઈ હાથ દો! — એમ

ત્વરાથી એક પછી એક ક્ષણના જુદા જુદા અનુભવ અત્રે શબ્દરૂપ ધરે છે. પાંચમી કડીનો આર્તરવ ગજેન્દ્રના કરતાં ઓછો કરુણ અને ઉચ્ચ ('તાર') છે ? પુત્રશોકના કરતાં પણ આમાં કરુણરસની ચીસ વધારે વિકળતાથી અને કારમી વેદનાથી નીકળે છે એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે.

‘કળણ’—દિવ્ય સત્યનું અજ્ઞાન તે માત્ર અન્ધકાર નહિ, પણ કળણ. સત્યદર્શન માટે ખેવડી અપેક્ષા—માત્ર જિજ્ઞાસાજ નહિ, પણ મુમુક્ષા.

શ્રી આનંદશંકરની ટીકામાંથી

૧૩૪

૧. ૧. ગૂઢ ‘નિયમે નિયમાએલું’ એટલો જ ‘યન્ત્ર’ શબ્દનો અર્થ કરવો. Machine ના અર્થમાં લેતાં વિકસવાની અને મ્હાલવાની ક્રિયા સાથે એ અસંગત થાય છે.

૩. ૪. યુગ્મક. માનવી જીવન તણા ભૂતકાળના ઇતિહાસ કરતાં પણ ભાવી વિકાસ વધારે ભવ્ય.

મેળ—મેલ: (સંગીતનો શબ્દ) = ઠાઠ—જેના ઉપર રાગની રચના થાય છે.

સંગીતસ્વરસમ—તેથી ઓરક્યુસની Lute, પાછથેગોરસની સંખ્યા (Number), કૃષ્ણની બંસરી.

૫. જીવને—જીવનમાં

રંગ—રંગના તંત્ર

૬. મૂળસ્વર—પ્રધાનસ્વર, દરેક રાગનું સ્વરૂપ નિયમનાર સૂર.

૮. પરમાત્મા એ દિવ્ય સંગીતનો યોજક તેમજ નાયક.

શ્રી આનંદશંકરની ટીકામાંથી

૧૩૫

૨. જે તર્કશાસ્ત્રના વાદ્યી સીધી રીતે સધાતું નથી, તે આ બે—મૃત્યુ અને દુઃખ અનુભવ દ્વારા સાધી આપે છે. તેથીજ એટલા તત્ત્વજ્ઞાનને ‘Meditation on Death’ કહે છે; અને ઉપનિષદમાં

નચિકેતા “વક્તા ચાસ્ય ત્વાદુગમ્યો ન લભ્યઃ” એમ કહીને
ચૂમ પાસેથી જ તત્ત્વજ્ઞાનના ગંભીર પ્રશ્નોનો ખુલાસો મેળવે છે.

કુન્તી પણ દુઃખનો મહિમા સમજીને જ ભગવાન પાસે માગે
છે કે “વિપદઃ સન્તુ મે શમ્ભવત્” અને એજ પ્રમાણે અન્ય
અનેક ભક્તજનોએ દુઃખ માગ્યાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

૪ શા માટે ‘આ ક્ષણે જ’ નહિ? કદી જ નહિ.

શ્રી આનંદશંકરની ટીકામાંથી.

૧૩૬

૨ થી ૫ વ્યાપક સનાતનતામાં મૃત્યુને અવકાશ નથી.

૪ ‘દેદીપ્યમાન ચિરજીવન સિન્ધુ મ્હાલે’—જીવન સિન્ધુનો
આત્માનન્દ.

૫. મૃત્યુ તે જીવનસિન્ધુમાં ખુદખુદ સમાન ક્ષણવાર પ્રગટ થાય
અને નાશ પામે. પણ જેમ ખુદખુદ તે જળ સિવાય કંઈ નથી તેમ
મૃત્યુ પણ જીવનનું એક રૂપ જ છે. અત્રે મૃત્યુને ખુદખુદ સમાન કહ્યું
છે, જીવનને નહિ. “મરણં પ્રકૃતિઃ શરીરિણાં વિકૃતિર્જીવિત-
મુચ્યતે ક્રુધૈઃ” (કાલિદાસ) એથી ઉલટી રીતે અહિં મરણનો
ખુલાસો કર્યો છે—પરિણામમાં તાત્પર્ય એક સરખું જ નીવડે છે.

શ્રી આનંદશંકરની ટીકામાંથી

૧૪૦

૧ ખક્ષા=નારાજ. ૨ વસ્ત્ર=મેળાપ. ૪ ખોક્ષ=ભય. કદમખોશી=
ચરણનું ચુંબન. ૫ શમા=દીવો. પરવાના=પતંગિયું. ૬ શહુ=ખાદશાહી.
દુહાધ=આણ. ૭ હકીકત=સત્ય. રક્ષાધ=સુંરી લોકો ઉભગરો કરવા
માટે જે પ્યાલી પીતાં તેને રક્ષાધ કહેતા. મોટાધ, ઉત્કર્ષ એવો
પણ એનો અર્થ થાય છે. ૮ રાહ રોશન=ખહેર રસ્તો. ૯ ખાર=કાંટા.

૧૦ મુરશિદ=શુર.

કાવ્યોનો પહેલી લીટીઓની સૂચી

અગર તે ચાર શિરાઝી મહારૂં મન મેલાવે	૧૫૩
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર ઓ,	૬૬
અન્તરની શ્રુતિ ખોલો હો તાતજી	૧
અમરહન્તતણા ઊંડા હૃદયે કો સમે પડે	૧૭૨
અલંકારો અંગે ધરી અવનવા આસ્ય ખુલતી	૩૭
અહા ઉંચે ઉંચે ધવલગિરિને શૃંગ ચડવું	૨૦૬
અહા હું એકલો દુનિયાં-બિયાબાંમાં સુનો ભટકું	૨૩૮
અહો ઓ જીવ મ્હારારે દર્ષ આ દંશ દારાને	૧૫૮
અહો કેં ખેંચાણો તુજ ઉદરમાં આથડી રહ્યાં	૬૫
આંખ લયે શું થાય	૨૪૦
આકાશે એની એ તારા	૨૨૬
આધે ઊભાં તટધ્રુમસ જેમાં દુમો નીંદ સેવે	૧૯૯
આછા ધુંધટ ઉઘાડ	૧૮૮
આજ મહારાજ જલપર ઉદય જોધને	૫૭
આ શી ઊંડી રજની આજની	૬૪
આ હા ! પૂરી ખીલી ચંદા	૪૫
ઉગ્યું સહવાર સુખરૂપ સખી અમારૂં	૭૪
ઉડો નાદાન મન ખુલખુલ રહો ગુલઝારમાં ના ના	૧૫૫
ઉતારો જી અમ દેશે ઈશ્વર આશીર્વાદ	૧૨
ઊઝ્યો સૂરજ જો લીલૂડા વનમાંરે	૭૬
ઊંચાં પાણી મને આ સતાવે પિતા	૨૧૬
ઊછળી ઉલ્લાસથી	૨૩૦
એક વેળા રાત્રિ પડતી હતી	૨૧૯
એવું સાંભળીને સીતાજી કહે	૧૦૨

એવે કુમાર્ગ લજતાં કરો જે કંલક	૫૪
ઓ મૃત્યુ ઓ દુઃખ ભલે જ મહાલો	૨૩૪
ઓ સ્નેહન્યોતિ ! દોરોઃ દોરોઃ દોરોઃ રે મને	૨
અંતર ઉછળ્યું હો સહસા ધૈર્ય ગળ્યું હો	૧૯૫
અંધાર્યો ધન, રાધિકે, ગગનમાં; છાયાં તમાલો વને;	૯૯
કહો દે, ઈશ એક જ એક જ છે;	૭
કહો લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઇ છે	૨૩૯
કાષ કહેશે	૮૨
ક્યાં ય ઉર થરપે નવ મહારું	૨૨૮
ખીલી ખીલી રહી આ/કેવી ચંદ્ર	૫૫
ગગને આજ પ્રેમની ઝલક છાઇ રે	૨૪૨
ગગને ધુમરાઇ વાહણી	૧૧૫
ગુંજે મુગ્ધ મધુકરી મુખ ભરી ઝાઝા પરાગે જહીં	૧૧૦
મહી છોડી દેને ઘડમથલ ત્હારા જગતની	૩૯
ધુ ધૂ ધૂ ધૂ ધુધવતી ! ગહનગિરિ, ગુફા, કાનને ગાળિ ઉઠે !	૪૨
ધૂમે ધૂમે ને ઘેલી વહે	૨૧૦
મન્દ્રમા જી રે ઉગ્યો સખિ ! આજ મહારા ચોકમાં,	૫૪
ચન્દ્રીએ અમૃત મોકલ્યાં રે ખેન	૨૦૧
ચાલોને સહિયર ઉત્તત જીવનજલ ઝીલવાને જમ્યે રે	૨૦૦
ચાલોને સહિયર હસતાં રમતાં જલ ભરવાને જમ્યે રે	૨૦૦
છુપી જિંદે ધનપડ મહીં તારલા વ્યોમ અંકે	૧૬૪
છે ધાર્યું જવું તોં ભલે પિયું જન્મે, કાં આ પરંતુ ત્વરા ?	૯૯
જગમાં બહુ સુંદરતા સરજી	૪૮
જલ જલ અકલિત સકલ દિશા મહી જ્યોતિઅંડ લસિયું ત્યાં	૨૧૧
જય રસના રતનાગર, નટ નાગર એ,	૯
જરાએ ના ભુલું હતું તન અમારું પ્રથમ આં;	૧૩૦
જા ઉડી, બંધન છૂટી, પંખેર જા વન ઉડી	૫૨

જીગરનો ચાર જૂદો તો બધો સંસાર જૂદો છે	૨૧૪
જે પુષ્પનાં દલ ખોલિને રજ સ્થૂલને રસમય કરે,	૨૨
જ્યાં ઊર ઊર ઉઘડી મળો જાય રહેજે,	૨૪
જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની	૨૦૯
ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ	૫૬
તારાં પોતીકાં જનો છોડી જાશે	૨૦૫
તુંહી શ્યામ, તુંહી શ્યામ, તુંહી રે	૫
દુનિયા આ છે કાની અરેરે દુનિયા આ છે કાની	૨૧૮
દુઃખસુખ આવે રે તે રહેજો	૨૦૮
દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને	૧૪૯
ધનપતિ ધામથી ઉતરે ત્યાં, ઓ ! દીસે મુજ વાસ;	૧૧૩
ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ !	૧૨
ધર્મના વીર ઓ આર્યપુત ઉઠજો	૨૦૪
ધાઆ, ધાઓ, અરે નાથ, ઉગારો અગ્નિ ઝાળથી,	૯૫
નથી પાસે કોઇ મૃદુ હૃદયને શાન્ત કરવા,	૯૩
નમો રહે ગગને ધન પંક્તિ જ્યાં	૨૪
નયણાં ભરી દિનરાત એ મુખને નિરખ્યા કંઈ	૨૨૫
નરી સરલતા કોણ પૂજશે ?	૬૨
નવ કરશે કોઇ શોક રસિકડાં નવ કરશે કોઇ શોક	૨૧૭
નહીં નાથ ! નહીં નાથ ! ન જાણો કે સહવાર છે !	૧૩૩
નિર્જન વન વગડે અલિ વાદળી જળ શાં ઢોળવાં અંમથાં	૧૯૮
નીલ લીલમ સમાં લાલ ગાલે ખેડાં તમે જે તણે રે,	૪૫
પડ્યો હતો તે તટ વિશ્વનો વડો	૫૮
પધારો પંખીડાં પરદેશવાસી હો !	૧૧૧
પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક,	૨૧૩
પાંખો નૂતન લાગતી સ્ફુટિત તે જોતો હસીને ધડી	૧૫૬
પારણિયાં સૂનાં સૂનાં કંઈ મ્હારા બાલનાં,	૧૧૯

પુરે પ્રેમાંશી હું પ્રગટ મહી ચારુતર મહી	૧૭૮
પેદા થયો છું દૂંઢવા તુંને સનમ	૬
પ્રબલ દળ સમ આજ વાદળ વિવિધ વર્ણુ ધરી કરે	૪૪
પ્રભુ પ્રેમરસ ભર્યો નભોત્રત, નીતરે નીતરે નીર	૨૧૩
પ્રભો, શિર નમ્યું. નમ્યું જ ધરું સર્વદા એટલી	૮
પ્રસરી રહી ચોપાસ શાખાઓ શૈલરાજની	૧૫૯
પ્રાણુશ્વરી ! વ્રતિનિ જીવન સાથ કરી	૨૧
પ્રિયે રે તે તે ક્યમ વિસરાય	૮૧
પ્રેમલ જ્યોતિ ત્હારો દાખવી	૨
ફરજ જે અદા મેં કીધી હો ખુદા	૨૧૬
ફરી જોખનિયૂં આપે, હરિ તૂં ફરી જોખનિયૂં આપે	૧૧
બધા આંખા તારા, વિધુ પણ મહીં તેજ ન મળે	૧૯૩
બહુ ગૂઢ તરુમાં બેસીને જે ગાય મીઠું કાચલ	૧૯૧
બાર બાર ગયાં વર્ષો રાત્રિઓ પડતાં સૂની	૧૭
બાળકડાં પોઢો રે મ્હારાં બાળકડાં પોઢો !	૧૧૮
શુદ્ધ સૂરથી પુકારું નામ તાહરું	૨૨૩
એઠી ખાટે ફરી વળી બધે મેઝીઓ ઝોરડામાં	૧૫૭
મને પિયુ ન ગમે જીવ જીવ સમો	૯૦
મન્દિરોમાં પચ્ચાસ દીપમાળા પ્રકટાવો	૨૫
માથે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તાપથી દિલને દહે	૧૭૫
માયા શું આ જોલો રે ગુરુગમ કંઈ પડે નહિ રે જી	૨૩૭
મુજ વૃત્તમાં નથી કો નવાઈ, શીવાય પણ હું શું કહું ?	૧૨૮
મૃત્યુ કેરું સ્વરૂપ જે	૨૩૫
મંગલ મંદિર જોલો	૫
મ્હારા સાવજશ્વરા નાથ હો ! ત્હારે દેશ-કશા પરદેશ ?	૯૧
યંત્ર આ ધ્રુવાંડોનો	૨૩૨
રંજનીથી ડરું તોયે આજે એ લેખતી નથી;	૮૬

જીગરનો યાર જૂદો તો બધો સંસાર જૂદો છે	૨૧૪
જે પુષ્પનાં દલ ખોલિને રજ સ્થૂલને રસમય કરે,	૨૨
જ્યાં ઊર ઊર ઉઘડી મળી જાય રહેજે,	૨૪
જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની	૨૦૬
ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ	૫૬
તારાં પોતીકાં જતો છોડી જશે	૨૦૫
તુંહી શ્યામ, તુંહી શ્યામ, તુંહી રે	૫
દુનિયા આ છે ક્ષાની અરેરે દુનિયા આ છે ક્ષાની	૨૧૮
દુઃખસુખ આવે રે તે રહેજે	૨૦૮
દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને	૧૪૯
ધનપતિ ધામથી ઉત્તરે ત્યાં, ઓ ! દીસે મુજ વાસ;	૧૧૩
ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ !	૧૨
ધર્મના વીર ઓ આર્યપુત ઉઠજે	૨૦૪
ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ, ઉગારો અગ્નિ ઝાળથી,	૯૫
નથી પાસે કોઇ મૃદુ હૃદયને શાન્ત કરવા,	૯૩
નમો રહે ગગને ધન પંક્તિ જ્યાં	૨૪
નયણાં ભરી દિનરાત એ મુખને નિરખ્યા ફરે	૨૨૫
નરી સરલતા કોણુ પૂજશે ?	૬૨
નવ કરશે કોઇ શોક રસિકડાં નવ કરશે કોઇ શોક	૨૧૭
નહીં નાથ ! નહીં નાથ ! ન જાણો કે સ્થવાર છે !	૧૩૩
નિર્જન વન વગડે અલિ વાદળી જળ શાં ઢોળવાં અમથાં	૧૯૮
નીલ લીલમ સમાં લાલ ગાલે ખેડાં તમે જે તણે રે,	૪૫
પડ્યો હતો તે તટ વિશ્વનો વડો	૫૮
પધારો પંખીડાં પરદેશવાસી હો !	૧૧૧
પરમ ધન પ્રભુનાં લેજે લોક,	૨૧૩
પાંખો નૂતન લાગતી રકુટિત તે જોતો હસીને ધડી	૧૫૬
પારણિયાં સૂનાં સૂનાં કંઈ મ્હારા બાલનાં,	૧૧૯

પુરો પ્રેમાંશી હું પ્રગટ મહી ચારુતર મહી	૧૭૮
પેદા થયો છું દૂંઢવા તુને સનમ	૬
અબલ દળ સમ આજ વાદળ વિવિધ વર્ણુ ધરી ફરે	૪૪
અણુ પ્રેમરસ ભર્યો નભોન્નત, નીતરે નીતરે નીર	૨૧૩
પ્રભો, શિર નમ્યું. નમ્યું જ ધરું સર્વદા એટલી	૮
પ્રસરી રહી ચોપાસ શાખાઓ શૈલરાજની	૧૫૯
પ્રાણુશ્વરી ! પ્રતિનિ જીવન સાથ ફરી	૨૧
પ્રિયે રે તે તે ક્યમ વિસરાય	૮૧
પ્રેમલ જ્યોતિ ત્હારો દાખવી	૨
ફરજ જે અદા મેં કીધી હો ખુદા	૨૧૬
ફરી જોખનિયું આપે, હરિ તું ફરી જોખનિયું આપે	૧૧
બધા ઝાંખા તારા, વિધુ પણ મહી તેજ ન મળે	૧૯૩
બંહુ ગૂઢ તરુમાં બેસીને જે ગાય મીઠું કાચલ	૧૯૧
બાર બાર ગયાં વર્ષો રાત્રિઓ પડતાં સૂની	૧૭
બાળકડાં પોઢો રે મ્હારાં બાળકડાં પોઢો !	૧૧૮
બુલંદ સૂરથી પુકારે નામ તાહરે	૨૨૩
મેઠી ખાટે ફરી વળી બધે મેઝીઓ ચોરડામાં	૧૫૭
મને પિયુ ન ગમે જુદા જાદા સમે	૯૦
મન્દિરોમાં મચ્છાસ દીપમાળા પ્રકટાવે	૨૫
માથે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તાપથી દિલને દહે	૧૭૫
માયા શું આ બોલો રે ગુરુગમ કંઈ પડે નહિ રે જી	૨૩૭
મુજ વૃત્તમાં નથી કો નવાઈ, શીવાય પણ હું શું કેહું ?	૧૨૮
મૃત્યુ કેરું સ્વરૂપ જે	૨૩૫
મંગલ મંદિર બોલો	૫
મ્હારા સાવજશ્રા નાય હો ! ત્હારે દેશ-કશા પરદેશ ?	૯૧
યન્ત્ર આ ધ્વજાંડનો	૨૨૨
રજનીથી ડરે તોયે આજે એ લેખતી નથી;	૮૬

રણુ તો ધીરાનું ધીરાનું	૨૦૩
રણુધીરા એ લાઘ પામે પદ નિર્વાણ	૨૪૧
રસ પાતાં રસ પો લે	૧૮૬
રહે પડી શું એકલો ચલની વાડોંતી મૌજમાં	૧૯૬
રાત્રિ રાણી શમ શમી રહી, શાન્તિ સામ્રાજ્ય સ્થાપો !	૬૧
રુમઝુમ ઝરણાં સાથે નીકળ્યાં	૧૯૭
રેડી મહા પ્રલય તુલ્ય અચિંત્ય વારિ,	૧૪૦
લવે વિશ્વે લોકો પરિચય વધ્યે પ્રેમ ઘટતો	૧૫૦
લાંબા પ્હોળા પસારી કર, અરધિ મિચી આંખ, માથું વચાળે	૪૧
વનમાં બહાલે વેણુ વગાડી	૨૪૧
વસ્યો હૈયે તારે	૧૫૭
વિમલ રજત લાસે, પૂર્ણ કરી નીલાકાશે;	૯
વીજલડી હો ઉભાં બે રહો તો	૧૯૨
વૃક્ષતણાં પત્ર શું ખેલતો પવન ગાય છે ગાન	૪૪
બહાલા મ્હારા, નિશદ્દિન હવે થાય ઝંખા ત્હમારી,	૧૧૭
બહાલી બાબાં સંહન કરવું એય છે એક લ્હાણું	૨૨૧
બહાલી સાંભળ્ય પેલી કાચલડી તરુવૃન્દમાં રે	૪૭
બેઠતૂં પંથોંતૂં બેઠેણુ બંધ પડિયું, દહાડો ગયો આથમી,	૧૦૧
શકુનનું સખરસ લ્યો હાં રે કાઠ સખરસ લ્યો	૨૦૨
શોકાવેશે હૃદય ભરતી; કંપતી ભીતિઓથી,	૧૦૪
શ્યામ પડ તિમિરોતણાં	૨૩૧
શ્રી ગિર્વાણુ ગિરા સ્મરૂં, ગરવી ગુર્જરી ઉર ધરૂં:	૧૧૧
સખિ ! મ્હારા વીરના બે ! ગઢ જોડા આકાશમાં રે,	૯૧
સખે, હૃદય ! ક્યાં હશે ? પથ ક્યો ચ્હડો આ સમે ?	૬૯
સનાતન યૌવને રાતી	૫૩
સમરૂં સતગુરૂં સંત ગણેશને	૧૦
સુકામળ બહાલી ચંદ્રિકા શું વ્યોમમાં છુપાઈ રહી !	૧૩૦

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા	૧૩૬
મુહન-સ્નેહનમ માહરો પુટી ગયો,	૨૨૪
સૂતો રવિ જલધિમાંહિં લપાઇ રાતો,	૧૦૦
મૂના આ સરોવરે આવો	૫૨
સૌન્દર્યનું મુલ્ય છે સર પૃથ્વીતીર્થે,	૧૨૦
સૌભાગ્યકુંકુમસુહાતો રમે ઉષા નય્યાં,	૨૩
હા ! આવિયો દિવસ આખર આજ એ તો,	૧૭૬
હીરાની-કણિકા સમાન ઝળકે તારા-ઝગારે ગ્રહો !	૬૩
હું છું શંકર તું સતીશિરમણી સૌન્દર્ય ધારાવતી	૧૫૧
હું તો દૂખ્યો છું દુઃખ નિવારો રે	૨૩૬
હૈયાનાં હેત બેતી વાંસળી વાગી	૧૬૪

લેખકો અને તેમનાં કાવ્યોની સૂચી

અરજુન: ૧૧, ૧૩૭, ૧૪૩.

કરીમ મહમદ માસ્તર: ૭.

કલાપી: ૬, ૨૪, ૪૬, ૯૦, ૧૧૪, ૧૨૫.

કેશવલાલ હ. ધ્રુવ: ૧૦, ૩૬, ૫૧, ૬૦, ૬૨, ૬૬, ૬૮, ૭૦, ૭૬.

કે. હ. શેઠ: ૧૦૩.

ખખરદાર: ૩૨, ૪૭, ૭૨, ૯૫.

ગોવર્ધનરામ: ૩૦, ૫૫, ૭૫, ૮૮.

જટિલ: ૩૪.

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર: ૧૯, ૨૦, ૭૭, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯,
૧૩૮, ૧૪૨.

દલપતરામ: ૬૩.

દામોદર ખુશાલચંદ બોટાદકર: ૬૪, ૭૯.

નથુરામ સુંદરજી: ૨૩, ૨૭.

નરસિંહરાવ: ૩, ૪, ૧૮, ૩૧, ૩૫, ૪૫, ૫૯, ૬૧, ૬૫, ૮૧,
૯૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬.

સુખાર્થ ઇલાકાના સંસ્કારી કેળવણી ખાતાએ ટેકસ્ટ બુક તરીકે
મંજૂર કરેલું.

કાવ્ય સમુચ્ચય

ભાગ ૧

સંગ્રાહક,

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સોલ એજન્ટસ,

એસ. બી. શાહની કંપની,

પાનકોર નાકા-અમદાવાદ

કિંમત રૂપીઆ એક

માધ્યમિક શાળાઓનાં પહેલાં ત્રણ ધોરણો માટે

સરળ મધ્ય અંગગણિત

રચનાર,

ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા, બી. એ.

એસ. ટી. સી. ડી.

એસિ. માસ્તર મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર વીમેન,

અમદાવાદ.

પ્રકાશક,

એસ. બી. શાહની કંપની

પાનકોર નાકા-અમદાવાદ

કિંમત ૧-૨-૦

સુખાઇ ઇલાકાના સરકારી કેળવણી ખાતાએ ટેક્સ્ટ બુક તરીકે

મંજૂર કરેલ.

સાહિત્ય મંજરી

ગુરુ છ એક

હાઇસ્કૂલના ચોથા ધોરણ માટે

સંગ્રાહક,

સાકરગાલ અમૃતલાલ દવે,

B. A. S. T. C. D. (Hons)

શિક્ષક મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ તથા ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલ,
અમદાવાદ

પ્રકાશક,

એસ. બી. શાહની કંપની

પાનકેરનાકા-અમદાવાદ

કિંમત દસ આંના

સાહિત્ય મંજરી

ગુચ્છ બે

હાઈસ્કૂલના પાંચમા ધોરણ માટે

સંપ્રાહક,

સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે,

B. A. S. T. C. D. (Hons)

શિક્ષક, મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ તથા ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ,
અમદાવાદ

પ્રકાશક,

એસ. બી. શાહની કંપની

પાનકેર નાકા-અમદાવાદ

કિંમત ચૌદ આના

29623